

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Parametryczne przymiotniki wymiaru w historii języka polskiego : analiza rozwoju semantycznego

Author: Anna Ziemińska

Citation style: Ziemińska Anna. (2015). Parametryczne przymiotniki wymiaru w historii języka polskiego : analiza rozwoju semantycznego. Praca doktorska. Katowice : Uniwersytet Śląski

© Korzystanie z tego materiału jest możliwe zgodnie z właściwymi przepisami o dozwolonym użytku lub o innych wyjątkach przewidzianych w przepisach prawa, a korzystanie w szerszym zakresie wymaga uzyskania zgody uprawnionego.

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

UNIWERSYTET ŚLĄSKI W KATOWICACH
WYDZIAŁ FILOLOGICZNY
INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO

Anna Ziemińska

**PARAMETRYCZNE PRZYMIOTNIKI WYMIARU W HISTORII
JĘZYKA POLSKIEGO.
ANALIZA ROZWOJU SEMANTYCZNEGO**

Rozprawa doktorska
napisana pod kierunkiem
dra hab. prof. UŚ Artura Rejtera

Katowice 2015

Spis treści

Wprowadzenie	6
Rozdział 1. Zagadnienia metodologiczne	12
1.1. Typologie zmian semantycznych	12
1.2. Badania nad rozwojem leksyki	16
1.3. Badania poświęcone historii parametrycznych przymiotników wymiaru	23
1.4. Badania poświęcone przymiotnikom wymiaru we współczesnej polszczyźnie ..	26
1.5. Pojęcie parametryzacji. Przymiotniki parametryczne	30
Rozdział 2. Leksemy <i>duży</i> , <i>wielki</i> , <i>mały</i>	34
2.1. Etymologia i semantyka leksemu <i>duży</i>	34
2.2. Leksem <i>duży</i> w XVI wieku	35
2.3. Etymologia leksemu <i>wielki</i> i jego semantyka do XVII wieku	38
2.4. Leksemy <i>duży</i> i <i>wielki</i> w XVII wieku	40
2.5. Leksemy <i>duży</i> i <i>wielki</i> w XVIII wieku	48
2.6. Leksemy <i>duży</i> i <i>wielki</i> w XIX wieku	55
2.7. Leksemy <i>duży</i> i <i>wielki</i> w XX wieku	64
2.8. Pole pojęciowe MAJĄCY DUŻE ROZMIARY	71
2.9. Leksemy <i>duży</i> i <i>wielki</i> : podsumowanie	73
2.10. Etymologia leksemu <i>mały</i>	75
2.11. Semantyka leksemu <i>mały</i>	75
2.11.1. Znaczenie przestrzenne odnoszące się do wszystkich wymiarów równocześnie	76
2.11.2. Inne znaczenia przestrzenne: 'krótki'; 'niski'; 'cienki'; 'wąski'	79
2.11.3. 'Płytki, o małej objętości'	81
2.11.4. 'Zbyt mały, mniejszy niż pełna miara'	81
2.11.5. 'Miniaturowy, stanowiący zmniejszony obraz czegoś'	83
2.11.6. 'Krótki (o czasie)'	83
2.11.7. 'Krótki (o tekście)'	85
2.11.8. 'Młody, niedorosły'	85
2.11.9. 'Nieliczny'	86
2.11.10. 'Nieduży, niski (o wartościach materialnych)'	87
2.11.11. 'O niskim stopniu nasilenia'	88
2.11.12. 'Niepozorny, błahy'	89
2.11.13. 'Prosty, nieskomplikowany'	90
2.11.14. 'Mało wart, niegodny szacunku, zły'	91
2.11.15. 'Niskiego pochodzenia, prosty, ubogi; 'pozbawiony cnót i zdolności'	92
2.11.16. 'Upokorzony'; 'uniżony, pokorny'	94

2.11.17. 'Zajmujący niższą pozycję w hierarchii władzy'	94
2.11.18. Znaczenia marginalne: 'powszedni, zwyczajny; słaby fizycznie; słaby, niewaleczny'	95
2.11.19. W funkcji upowszechniającej	96
2.11.20. Terminologia specjalistyczna	96
2.12. Gniazda słowotwórcze leksemu <i>mały</i>	97
2.13. Pole pojęciowe MAJĄCY MAŁE ROZMIARY	102
2.14. Leksem <i>mały</i> : podsumowanie	105
2.15. Leksemy <i>duży, wielki, mały</i> : podsumowanie	106
Rozdział 3. Leksemy <i>wysoki i niski</i> w historii polszczyzny	109
3.1. Etymologia leksemu <i>wysoki</i>	109
3.2. Semantyka leksemu <i>wysoki</i>	109
3.2.1. Znaczenia przestrzenne	110
3.2.2. 'Stojący wyżej w hierarchii, nadrzędny; potężny'	113
3.2.3. 'Wyższy moralnie; wyróżniający się; wspaniały, doskonały, wzniosły; podniosły, wielki'	115
3.2.4. 'Pochlebny'	116
3.2.5. 'Wyniosły, pyszny'	117
3.2.6. 'Znaczny pod względem ilości, rozmiarów'	117
3.2.7. 'Cienki (o głosie, dźwięku); jasny (o kolorze)'	118
3.2.8. Znaczenia marginalne 'ważny', 'dawniejszy', 'ostateczny (o czasie)', 'trudny do pojęcia', 'długi (o włosiu)'	119
3.2.9. Nazwy własne, terminologia specjalistyczna	120
3.2.10. Terminologia medyczna	120
3.3. Gniazda słowotwórcze leksemu <i>wysoki</i>	121
3.4. Pole pojęciowe WYSOKI	125
3.5. Leksem <i>wysoki</i> : podsumowanie	129
3.6. Etymologia leksemu <i>niski</i>	130
3.7. Semantyka leksemu <i>niski</i>	130
3.7.1. Znaczenia przestrzenne	131
3.7.2. 'Podziemny, piekielny, należący do krainy umarłych'	134
3.7.3. 'Mający niewielką wartość, słaby, kruchy (o ziemi)'	135
3.7.4. 'Zajmujący pozycję podporządkowaną, na niższym stopniu hierarchii, podrzędny'	136
3.7.5. Terminologia medyczna	138
3.7.6. 'Pokorny, skromny; uniżony, mało znaczący'	139
3.7.7. 'Zły, przyziemny, doczesny'	141
3.7.8. 'Mały pod względem ilości, wartości'	142

3.7.9. 'Gruby (o głosie)'	143
3.7.10. Znaczenia marginalne 'skłonny ku czemuś, podatny na', 'pełen prostoty', 'krótki (o włosiu, pierzu)', 'spodni (o odzieży)'	143
3.7.11. Nazwy miast, gatunków roślinnych i zwierzęcych	144
3.8. Gniazda słowotwórcze	144
3.9. Pole pojęciowe NISKI	148
3.10. Leksem <i>niski</i> : podsumowanie	149
3.11. Leksemy <i>wysoki</i> i <i>niski</i> : podsumowanie	150
Rozdział 4. Leksemy <i>głęboki</i> , <i> płytki</i> i <i> miałki</i> w historii polszczyzny	152
4.1. Etymologia leksemu <i>głęboki</i>	152
4.2. Semantyka leksemu <i>głęboki</i>	153
4.2.1. Znaczenia przestrzenne leksemu <i>głęboki</i>	154
4.2.2. Wykładnik intensywności: 'wielki, gruntowny, niepowierzchowny'	156
4.2.3. 'Mądry, trudny do pojęcia', 'bystry, przenikliwy'	157
4.2.4. 'Płynący z wnętrza, szczerzy', 'coś ukrywający, nieszczerzy'	158
4.2.5. Określenie barw ('ciemny'), dźwięków ('niski'), smaku	159
4.2.7. Terminologia specjalistyczna	161
4.2.8. Mniej regularne użycia	161
4.3. Gniazda słowotwórcze leksemu <i>głęboki</i>	162
4.4. Pole pojęciowe GŁĘBOKI	168
4.5. Leksem <i>głęboki</i> : podsumowanie	169
4.6. Leksemy <i>miałki</i> i <i> płytki</i> w historii polszczyzny	169
4.7. Etymologia leksemów <i>miałki</i> i <i> płytki</i>	170
4.8. Semantyka leksemów <i>miałki</i> i <i> płytki</i>	172
4.9. Leksemy <i>miałki</i> i <i> płytki</i> w XV-XVI w.	173
4.10. Leksemy <i>miałki</i> i <i> płytki</i> w XVII-XVIII wieku	175
4.11. Leksemy <i>miałki</i> i <i> płytki</i> w XIX wieku	182
4.12. Leksemy <i>miałki</i> i <i> płytki</i> w XX wieku	186
4.13. Pole pojęciowe PŁYTKI	188
4.14. Leksemy <i>miałki</i> i <i> płytki</i> : podsumowanie	191
4.15. Leksemy <i>głęboki</i> , <i> miałki</i> , <i> płytki</i> : podsumowanie	191
Rozdział 5. Leksemy <i>gruby</i> , <i> mięszczy</i> , <i> cienki</i>	192
5.1. Etymologia leksemów <i>gruby</i> i <i> mięszczy</i>	192
5.2. Semantyka leksemów <i>gruby</i> i <i> mięszczy</i>	193
5.2. Leksemy <i>gruby</i> i <i> mięszczy</i> w staropolszczyźnie	195
5.3. Leksemy <i>gruby</i> i <i> mięszczy</i> w XVI wieku	196
5.4. Leksemy <i>gruby</i> i <i> mięszczy</i> w XVII wieku	203

5.5. Leksemy <i>gruby</i> i <i>mięszczy</i> w XVIII wieku	206
5.6. Leksemy <i>gruby</i> i <i>mięszczy</i> w XIX i XX wieku	210
5.7. Pole pojęciowe GRUBY	215
5.8. Leksemy <i>gruby</i> i <i>mięszczy</i> : podsumowanie.....	222
5.9. Leksem <i>cienki</i>	223
5.10. Etymologia leksemu <i>cienki</i>	224
5.11. Semantyka leksemu <i>cienki</i>	224
5.11.1. Znaczenie przestrzenne leksemu <i>cienki</i> : 'niegruby'	225
5.11.2. 'Rzadki, wodnisty, słaby (o płynach); niepożywny (o jedzeniu)'	229
5.11.3. 'Wysoki (o głosie)'	229
5.11.4. 'Delikatny (o człowieku, tkaninie, smaku, powonieniu)'	230
5.11.5. 'Niewielki, marny (o finansach)'	231
5.11.6. 'Słaby, marny'	232
5.11.7. Znaczenia marginalne: 'miałki, drobny'; 'płytki (o wodzie)'; 'słaby (o pulsie)'; 'miękki, palatalny (o głosce)'; 'subtelny (o ironii, aluzji)'	233
5.11.8. Znaczenia niepewne: 'wczesny'; 'mało ważny, nikły'	234
5.12. Gniazda słowotwórcze leksemu <i>cienki</i>	235
5.13. Pole pojęciowe CIENKI	236
5.14. Leksem <i>cienki</i> : podsumowanie	238
5.15. Leksemy <i>gruby</i> , <i>mięszczy</i> i <i>cienki</i> : podsumowanie	239
Rozdział 6. Parametryczne przymiotniki wymiaru w historii polszczyzny: próba syntezy	241
Zakończenie	258
Wykaz skrótów stosowanych w pracy	260
Źródła.....	261
Źródła słownikowe	261
Źródła pozostałe.....	262
Bibliografia	264

Wprowadzenie

Jak pisze Renata Grzegorzczkova (2005: 29): „doświadczenie przestrzeni należy do najbardziej elementarnych doświadczeń poznawczych człowieka”. Przyjmowana przez niego postawa pionowa nie tylko wyznacza jego miejsce w świecie, ale też pozwala na uporządkowanie otaczającej rzeczywistości na gruncie opozycji góra – dół, przód – tył, prawo – lewo (Okoniowa 1994: 9-10). Kognitywizm pokazał, że wiele spośród używanych na co dzień metafor językowych to metafory orientacyjne (Lakoff, Johnson 1988: 36). Badacze podkreślają rolę i powszechność metafor przestrzennych takich jak *wysokie aspiracje*, *szeroki zakres* czy *bezdenna głupota* (Okoniowa 1994: 15).

Parametryczne postrzeganie świata jest także cechą właściwą ludzkiemu umysłowi. Jego przejawem jest charakterystyczne dla języka ujmowanie przedmiotów, osób i zjawisk w kategoriach ich wymiarów. Można więc przyjąć, że przymiotniki parametryczne nazywające właściwości przestrzenne należą nie tylko do najstarszych, ale i szczególnie istotnych warstw leksyki. Nawet jednak pobieżne spojrzenie na systemy parametrycznych przymiotników wymiaru funkcjonujące dziś na gruncie różnych języków indoeuropejskich pozwala stwierdzić, że występują pomiędzy nimi różnice ilościowe i jakościowe, których nie sposób wytłumaczyć na płaszczyźnie synchronii. I tak na przykład w języku angielskim na określenie wymiaru wertykalnego używa się dziś leksemów *tall / high*, *low / short*, podczas gdy w języku polskim funkcjonuje para *wysoki – niski*. Podobnie czeskiej parze *veliký – malý* odpowiada polska *duży / wielki – mały* i rosyjska *bol'szoj / velikij – malyj, malen'kij*. Także poszczególne znaczenia podstawowe i przenośne są nieco inne. Wyjaśnienie tych różnic (i podobieństw) przynieść mogą badania historyczno-porównawcze, które poprzedzić powinna dogłębna analiza rozwoju semantycznego tej gałęzi leksyki na gruncie poszczególnych języków. Pozwolilyby one na wydobycie tego, co uniwersalne w ujmowaniu tego fragmentu rzeczywistości przez ludzki umysł. Historia polskich przymiotników wymiaru nie została jednak dotąd opracowana. Zaledwie krótkie wzmianki na ten temat odnaleźć można w kilku artykułach i monografiach (por. np. Grzegorzczkova 1996, 2003).

Niniejsza rozprawa stawia sobie za cel uzupełnienie tej luki. Jej przedmiotem jest analiza semantyczna wybranych leksemów pełniących obecnie lub na wcześniejszych etapach rozwoju polszczyzny rolę parametrycznych przymiotników wymiaru (*duży / wielki – mały, wysoki – niski, głęboki – płytki / miałki, gruby / mięszy – cienki*) w ujęciu diachronicznym. Jej celem jest ukazanie jak zmieniał się znaczenie tych leksemów oraz odpowiedź na pytanie, w jakim okresie historii języka polskiego funkcjonowały one jako parametryczne przymiotniki wymiaru. Termin leksem parametryczny przyjmuję tu za Włodzimierzem Pianką (1983)¹, natomiast przymiotnik wymiaru w rozumieniu, w jakim Renata Grzegorzczkowska (1996)² mówi o przymiotnikach przestrzennych. Pojęcie przymiotnika wymiaru, choć różnie definiowane przez badaczy (por. rozdział 1. 2), wydaje się bliższe potocznej intuicji, która leksemy typu *duży / wielki – mały, wysoki – niski, głęboki – płytki / miałki, gruby / mięszy – cienki* łączy raczej z wymiarami niż z relacjami przestrzennymi³. Spośród analizowanych tu par leksemów jedynie przynależność jednostek *duży / wielki - mały* do przymiotników wymiaru może budzić wątpliwości. Z grupy tej wyklucza je Jadwiga Linde-Usiekniewicz (2000). Za przymiotniki wymiaru uznają je natomiast Manfred Bierwisch (1967), Ewald Lang (1989), Franciska Achterberg (2000) i Teresa Vogelgesang (2003). Polskie przymiotniki wymiaru określające dużą wartość danej cechy, w przeciwieństwie do swoich rosyjskich czy też romańskich odpowiedników, łączą się z frazami miary (np. *wysoki na 3 metry*). Analiza leksemów *duży / wielki* na płaszczyźnie diachronicznej pokazała, że tego typu połączenia były prawdopodobnie dopuszczalne także w przypadku tych leksemów. Co więcej, przymiotniki te wykazują liczne podobieństwa pod względem semantyki do innych przymiotników wymiaru – zwłaszcza leksemu *wysoki* (m.in. przez długi czas pełniły funkcję określeń wysokiego/niskiego wzrostu). Czynniki te zadecydowały o włączeniu ich, wraz z antonimicznym odpowiednikiem *mały*, do analizowanej tu grupy opatrzonej nazwą przymiotników wymiaru.

Rozprawa złożona jest z rozdziału metodologicznego (rozdział 1.) będącego przeglądem dotychczasowych prac poświęconych problematyce rozwoju

¹ Por. rozdz. 1.5.

² Por. rozdz. 1.5.

³ Wielkość, która jest kategorią wiązaną z leksemami *duży, wielki, mały* nie jest przez J. Linde Usiekniewicz (2000: 51) zaliczana do wymiarów, jednak w potocznym rozumieniu bywa utożsamiana wysokością bądź innymi wymiarami. Jeszcze w XVIII-wiecznej terminologii naukowej była wiązana wymiarem (*Wielkość ciała jest rozłożenie jego, objęt, wymiar, wolumen, to jest miejsce, które zastępuje cała rozłożystość jego*. Rog. Doś. 1, 193, SL). R. Grzegorzczkowska (2005: 31) uznaje wielkość za cechę związaną z wymiarem.

semantycznego leksemów oraz parametrycznym przymiotnikom wymiaru i z czterech rozdziałów empirycznych. Rozdział 2. przedstawia semantykę przymiotników *duży*, *wielki* oraz *mały*, rozdział 3.: *wysoki* i *niski*, rozdział 4.: *głęboki*, *miałki*, *płytki*, rozdział 5.: *gruby*, *mięszczy*, *cienki*. Rozdział 6. ma charakter podsumowujący. Zestawiono w nim wszystkie analizowane w pracy parametryczne przymiotniki wymiaru w celu ukazania zachodzących między nimi podobieństw i różnic (oraz wyciągnięcia wpływających z tego zestawienia wniosków). Całość zamyka zakończenie prezentujące perspektywy dalszych badań, jakie otwiera niniejsza rozprawa.

Jeżeli opisywany leksem miał dwa antonimy w postaci dwóch synonimicznych parametrycznych przymiotników wymiaru, wówczas poświęcona tym leksemom część rozdziału ma układ chronologiczny – zależało mi bowiem na ukazaniu rywalizacji tego typu jednostek w historii polszczyzny oraz prześledzeniu ich rozwoju semantycznego, warunkującego w znaczącym stopniu przewagę jednej z nich w polu pojęciowym nazwy danej cechy przestrzennej. W takim wypadku po części chronologicznej przedstawiającej rozwój semantyczny analizowanych jednostek oraz przemiany tworzonych przez nie gniazd słowotwórczych następuje podrozdział poświęcony polu pojęciowemu złożonemu z nazw cech przestrzennych, w centrum którego stały badane leksemy oraz krótka część podsumowująca.

W przypadku leksemów *mały*, *wysoki*, *niski*, *głęboki*, *cienki*, które nie miały swoich odpowiedników, poświęcona im część rozdziału ma układ problemowy. Przedstawiono w niej ich etymologię, a następnie przegląd znaczeń przyjmowanych w różnych okresach rozwoju języka polskiego. W kolejnych podrozdziałach zaprezentowano gniazda słowotwórcze zbudowane wokół różnych znaczeń analizowanego przymiotnika oraz leksemy tworzące pole pojęciowe nazw cech przestrzennych, centrum którego zajmowały analizowane przymiotniki, a także krótkie podsumowanie.

Rozprawa ma w założeniu charakter metodologicznie synkretyczny, korzysta bowiem z narzędzi wypracowanych przez różne metodologie (m.in. teorii pól pojęciowych i słowotwórstwa gniazdowego), inspirując się zwłaszcza dorobkiem kognitywizmu i lingwistyki kulturowej (pojęciem rozszerzonego znaczenia, metafor pojęciowych oraz podkreślaniami roli etymologii i konotacji w rozwoju semantycznym leksemu). Jej celem jest bowiem przedstawienie możliwie pełnego obrazu funkcjonowania badanego pola w historii polszczyzny. Nie ogranicza się również do jednej teorii zmiany znaczeniowej, czerpiąc z bogatego dorobku wypracowanego w tej

dziedzinie.

We fragmentach rozprawy poświęconym przemianom gniazd słowotwórczych skoncentrowanych wokół badanych leksemów wykorzystano podstawowe założenia wypracowane przez słowotwórstwo gniazdowe na płaszczyźnie synchronicznej (Skarżyński 1999, SGS) oraz propozycje ich zastosowania do badań historycznojęzykowych (Kleszczowa 2007, Wolińska 1994, Mitrenga 2009, 2010). Za gniazdo uznano, za *Słownikiem gniazd słowotwórczych współczesnego języka polskiego*, grupę leksemów zgrupowanych wokół leksemu monosemantycznego i niepodzielonego słowotwórczo. Materiał wyeksцерpowany z wybranych źródeł leksykograficznych nie został jednak zaprezentowany w formie grafów podzielonych na poszczególne takty, choć pozostawałoby to w zgodzie z tradycją słowotwórstwa gniazdowego usankcjonowaną między innymi wydaniem *Słownika gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*. Takie przedstawienie zgromadzonego materiału wydłużyłoby bowiem nadmiernie tę część rozprawy, której głównym tematem jest rozwój semantyczny grupy leksemów a nie badanie zależności pomiędzy poszczególnymi elementami tworzonych przez nie gniazd. Zaprezentowanie gniazd słowotwórczych skoncentrowanych wokół badanych leksemów miało na celu przedstawienie zarysu rozwoju gniazd (ich rozbudowania lub redukcji), pokazanie ich przybliżonej liczebności, która jest jednym z czynników warunkujących trwanie leksemu w systemie językowym (Kleszczowa 2012) oraz wskazanie cech charakterystycznych (np. udziału poszczególnych części mowy, ilości tworzonych compositów, stopnia rozbudowania gniazd powstałych wokół poszczególnych znaczeń danego leksemu). Każdy derywat opatriono skrótami pozycji leksykograficznych, w których został on odnotowany wraz z kwalifikatorami oraz, tam gdzie to możliwe, przybliżonym czasem występowania ustalonym na podstawie cytacji zgromadzonych w danym słowniku. W przypadku leksemów, które rywalizowały ze sobą o funkcję głównego parametrycznego przymiotnika wymiaru (*duży/wielki, mały/miły, gruby/miękły*) rozwój gniazd przedstawiono chronologicznie, wychodząc z założenia, że istnieje wprost proporcjonalna zależność pomiędzy stopniem rozbudowania gniazda powstałego wokół leksemu monosemantycznego (lub polisemantycznego w określonym znaczeniu) a stabilnością leksemu (lub znaczenia leksemu polisemantycznego) w języku. Jak pokazują prace poświęcone historiom gniazd słowotwórczych (por. m.in. Mitrenga 2009: 207) wycofanie się danego leksemu z użycia poprzedza często zanik motywowanych przez niego derywatów.

Prezentacji zgromadzonego materiału w postaci grafów zaniechano także ze względów na jego niekompletność oraz problemy, jakie w przypadku jednostek historycznych sprawia ustalenie zależności pomiędzy poszczególnymi elementami gniazd (por. Kleszczowa 2007, Wolińska 1994: 69). Rozprawa może stać się jednak zachętą i punktem wyjścia do dalszych prac w tej dziedzinie, gdyż zebrany materiał jest bardzo złożony i może stanowić interesujący przedmiot badań.

Materiał poddany analizie został wyekscerpowany z następujących źródeł leksykograficznych: *Słownika staropolskiego* (SStp)⁴, *Słownika polszczyzny XVI wieku* (SXVI), *Słownika polszczyzny Jana Kochanowskiego* (SJK), *Thesaurusa* Knapiusza (Cn), *Słownika języka Jana Chryzostoma Paska* (SPa), *Słownika języka polskiego XVII i I połowy XVIII wieku* (SXVII), *Kartoteki Słownika języka polskiego XVII i I połowy XVIII wieku* (KSXVII), *Nowego dykcjonarza* M. A. Trotza (ND), *Słownika języka polskiego* S. B. Lindego (SL), *Słownika języka Adama Mickiewicza* (SAM), *Słownika języka polskiego tzw. wileńskiego* (SWil), *Słownika języka polskiego tzw. warszawskiego* (SW), *Słownika języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego (SD), *Uniwersalnego słownika języka polskiego* (USJP), *Innego słownika języka polskiego* (ISJP), *Słownika gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego* (SGS), *Małego słownika języka polskiego* (MSJP). W przypadku, gdy źródła leksykograficzne wydawały się niewystarczające, uzupełniono je materiałem wyekscerpowanym z tekstów źródłowych – tak było w przypadku leksyki wieku XVII i XVIII, która nie doczekała się jeszcze podobnie gruntownego opracowania leksykograficznego jak staropolszczyzna, wiek XVI, XIX czy XX. Do chwili obecnej nie ukazał się żaden tom SXVII (oprócz zeszytu próbnego), a wersja elektroniczna jest bardzo niekompletna. *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska* bada leksykę jednego tylko autora, *Thesaurus* jest pomocny, jednak dokumentuje tylko słownictwo do II połowy XVII wieku. W przypadku polszczyzny wieku XVIII sytuacja jest podobna. Dysponujemy wprawdzie SL i ND, jednak pozycje te nie dostarczają tak wyczerpującego opisu leksyki jak SStp czy SXVI. Dlatego w celu uzupełnienia materiału badawczego niniejszej rozprawa odwołuje się do wybranych tekstów źródłowych, które wydają się reprezentatywne dla leksyki parametrycznej zarówno w ujęciu potocznym jak i fachowym. W przypadku najslabiej opracowanej leksyki XVII-wiecznej pomocne okazały się zarówno teksty poetyckie – Jana Gawińskiego, Walentego Roździeńskiego, Daniela Naborowskiego,

⁴ Wykaz skrótów wraz z ich rozwinięciem został zamieszczony także na końcu pracy.

Wacława Potockiego, Kasprowa Miaskowskiego, Jana Andrzeja Morsztyna, Wespazjana Kochowskiego, Samuela Twardowskiego, prozatorskie – *Pamiętniki* Samuela Maskiewicza, jak i naukowe – *Architekt polski* Stanisława Solskiego, *Oekonomika ziemiańska generalna* Jakuba Kazimierza Haura. Słownictwo XVIII-wieczne zarejestrowane w SL i ND oraz SXVII uzupełniły *Opis obyczajów* Jędrzeja Kitowicza, *Nowe Ateny* Benedykta Chmielowskiego, *Przędziwa, len, konopi przyprawa* Teodora Ostrowskiego, *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych albo które w kraju użyteczne być mogą utrzymanie, rozmnożenie i zażycie...*t. 1 oraz *Zwierząt domowych i dzikich osobliwie krajowych historii naturalnej początki ...* t. 1 Krzysztofa Kluka, a słownictwo XIX-wieczne: *Gry i zabawy różnych stanów ...*Łukasza Gołębiowskiego. W przypadku polszczyzny II poł. XX wieku odwołuję się także do własnej kompetencji językowej. W pracy pominięto te leksemy i znaczenia badanych jednostek, które w SW i SD opatrzone są kwalifikatorem *gwarowy*, rozprawa jest bowiem w założeniu poświęcona opisowi polszczyzny ogólnej.

Przedstawiony tu opis rozwoju semantycznego wybranych parametrycznych przymiotników wymiaru nie pretenduje do miana całościowego i wyczerpującego. Autorka zdaje sobie bowiem sprawę z jego ograniczeń związanych z szerokim zakresem pracy, szczupłością materiału, koniecznością selekcji dostępnych źródeł, wreszcie – brakiem kompetencji językowej, z jakim zmagać się musi każdy badacz zajmujący się leksyką w ujęciu historycznym. Prezentacja i interpretacja materiału historycznego pozostaje obciążona ryzykiem błędu (por. Kleszczowa 2007), ma jednak głęboki sens.

Rozdział 1. Zagadnienia metodologiczne

1.1. Typologie zmian semantycznych

Nie sposób zajmować się rozwojem semantycznym leksemów, nie odwołując się do bogatego dorobku wypracowanego przez lingwistykę diachroniczną w tej dziedzinie. Zmiany semantyczne stanowią przecież, jak zauważa Danuta Buttler (1978: 7), jedno z najważniejszych zagadnień językoznawstwa historycznego. Artykuł *Kierunki typologiczne w badaniach nad zmianą znaczeniową wyrazów* Grzegorza Kleparskiego (1999) jest syntetycznym ujęciem wykształconych dotychczas typologii zmian znaczeniowych. Przedstawiając pokrótce przegląd teorii dotyczących przyczyn zmian semantycznych⁵, badacz prezentuje poszczególne klasyfikacje przeobrażeń znaczeniowych leksemów. Wyróżnia typologię logiczno-retoryczną (wykorzystującą aparat pojęciowy retoryki), m.in. Ferdinanda Heerdegena (1890) opartą na przesunięciach (zmianach jednorazowych wykorzystujących podobieństwo dwóch desygnatów) i przeniesieniach (stopniowej ewolucji pojęć). Zdaniem Kleparskiego szczególnie istotne było wydzielenie przez Heerdegena przesunięć szeregowych, gdy zanik lub zmiana znaczenia jednego leksemu prowadzi do serii przemian znaczeniowych innych leksemów w danym polu pojęciowym. Inną klasyfikacją tego typu jest propozycja Hermanna Paula (1880) wprowadzająca pojęcie zawężenia, rozszerzenia i przeniesienia znaczenia. Posiada ona walor przejrzystości, jej autor nie próbuje jednak wnikać w przyczyny zmian semantycznych.

Kleparski opisuje też typologię aksjologiczną (m.in. Karla Jaberga: 1901, 1903, 1905), która zwróciła uwagę na zjawisko amelioracji (polepszenia) i degradacji (pogorszenia) znaczenia oraz koncepcje psychologiczne, które podkreśliły rolę czynników emocjonalnych (Hans Sperber, 1914) i skojarzeń (Wulhelm Wundt). Klasyfikacja Wundta wydzieliła zmiany korelatywne (warunkowanie modyfikacjami fonetycznymi leksemu), regularne (oparte na podobieństwach w ujmowaniu rzeczywistości przez ludzki umysł) oraz indywidualne. Choć Kleparski nie wspomina o tym, szczególnie istotne z perspektywy XX-wiecznej lingwistyki wydaje się wyodrębnienie przez Wundta przeobrażeń regularnych, które czyni go prekursorem kognitywistycznego ujęcia zmiany językowej. Zmiany regularne Wundt podzielił na

⁵ Autor wymienia (1999: 79), m.in. ograniczony zasób środków językowych, tendencję do ekonomiczności oraz odświeżania środków ekspresji, wzajemne oddziaływanie na siebie składników tekstów oraz „wypełnianie luk w siatce nazw po wyjściu z obiegu niektórych wyrazów”.

asymilatywne (przeniesienie nazwy na inny desygnat na zasadzie podobieństwa) i komplikatywne (krzyżowanie się doznań odbieranych za pomocą różnych zmysłów, we współczesnym językoznawstwie znane jako synestezja).

Przeciwnieństwem klasyfikacji psychologicznych były, według Kleparskiego, typologie teleologiczne zwracające uwagę na cel, nie zaś przyczynę zmiany językowej. Rozwinęły się one szczególnie za sprawą onomazjologii. I tak na przykład Franz Dornseiff (1938) wśród przyczyn przeobrażeń semantycznych wskazał potrzebę nazywania, dążenie do precyzji, do wygody, dążność do usunięcia niedostatków systemu, precyzji, zwiększenia ekspresji oraz działanie tabu. Ponieważ jednak ujęcie teleologiczne, podobnie zresztą jak psychologiczne, pomijało czynniki socjologiczne, pojawiły się inne, uzupełniające je typologie, m.in. Antoine Meilleta (1921), który zjawisko zawężenia i rozszerzenia znaczenia interpretuje jako wędrówkę wyrazów z języka ogólnego do różnych jego odmian i odwrotnie. Ostatnia wskazana przez Kleparskiego propozycja klasyfikacji jest autorstwa Stephena Ullmana. Jej nowatorstwo polega na próbie syntezy dotychczasowych osiągnięć w tej dziedzinie i objęcia całego bogactwa przemian semantycznych. Ullman wyróżnia przesunięcia nazw (na zasadzie podobieństwa lub styczności sensów), przesunięcia sensów (na zasadzie etymologii ludowej lub styczności nazw) oraz zmiany mieszane. Kleparski podkreśla, że żadna z przedstawionych klasyfikacji nie ujmuje całości problematyki zmiany semantycznej, każda bowiem zwraca uwagę na nieco inny aspekt rozwoju leksyki. Artykuł uświadamia, że opisane w nim typologie mogą być płodne poznawczo pod warunkiem, że będą uwzględniane łącznie, a historyk języka musi tak dobrać narzędzia opisu, by jak najlepiej przedstawić i zinterpretować zgromadzony materiał. Niniejsza rozprawa zawdzięcza szczególnie wiele propozycji W. Wundta zwracającej uwagę na regularności w ujmowaniu rzeczywistości przez ludzki umysł (między innymi zjawisko synestezji) oraz rolę metafory w tworzeniu nowych znaczeń. Wykorzystuje jednak także koncepcję Heerdegena, która podkreśla wpływ relacji w polu semantycznym na rozwój znaczenia leksemu. Zwraca też uwagę na czynniki pozajęzykowe, zwłaszcza natury socjologicznej.

Co ciekawe, Kleparski nie przedstawia szerzej koncepcji Danuty Buttler, której *Rozwój semantyczny wyrazów polskich* (1978) pozostaje klasyczną pozycją językoznawczą poświęconą przemianom semantyki. Autorka referuje dotychczasowe próby klasyfikacji zmian semantycznych i na tym tle przedstawia własną typologię przeobrażeń znaczeniowych podkreślając rolę czynników wewnątrzjęzykowych.

Zmiana znaczenia jest zdaniem badaczki powodowana przede wszystkim wzajemnymi relacjami pomiędzy elementami systemu semantycznego. Buttler wyróżnia zmiany dotyczące zakresu oraz treści leksemu: specjalizację, generalizację oraz przeniesienie nazwy, przeobrażenia stylistyczno-ekspresywne: degradację i meliorację oraz zmiany motywowane wewnątrzsystemowo, wśród których wymienia przeobrażenia kontekstowe i zmiany będące przejawem działania tendencji teleologicznych. W grupie zmian kontekstowych ujmuje kontekstowe „osłabienie” leksemu i jego stabilizację, a także paralelne przemiany zachodzące w parach synonimów i antonimów oraz leksykalizację. Tendencje teleologiczne uwidaczniają się, jej zdaniem, w krystalizacji dominanty znaczeniowej, dehomonimizacji i redukcji szeregów synonimów. Koncepcja D. Buttler posiada walor wszechstronności, nie jest bowiem podporządkowana jednej nadrzędnej zasadzie, jak to było np. w przypadku wspomnianych przez Kleparskiego typologii teleologicznych czy socjologicznych. Korzysta z osiągnięć metodologii strukturalistycznej, ale równie chętnie sięga do wiedzy społecznej i kulturowej, co czyni ją w pewnym sensie prekursorką polskiego kognitywizmu i lingwistyki kulturowej. Badaczka pokazała, że można opisywać rozwój semantyczny wyrazów, nie pozostając skrepowanym jedną metodologią. Niniejsza rozprawa odwołuje się do klasyfikacji Buttler, gdyż przyjęcie jako zasady badawczej prezentowanego przez autorkę synkretyzmu pozwala na wielowymiarowe spojrzenie na problematykę zmiany językowej, która jest zjawiskiem złożonym, mającym różne podłoże, często też przebiegającym wielotorowo.

Kognitywizm, wprowadzając pojęcie panchronii⁶, jako myślenia o języku w „kategoriach poznawczych, relatywnych i podmiotowych projekcji językowych” (Niewiara 2003: 116) wniósł nową perspektywę do badań nad ewolucją semantyczną leksemów. Ciekawe spojrzenie na problematykę zmiany semantycznej proponuje artykuł Przemysława Łozowskiego *Ogół i szczegół w komponencjalnej oraz kognitywnej analizie zmian semantycznych* (1992). Autor postuluje w nim zastosowanie teorii prototypów w ujęciu Eleonory Rosch i Dirka Geeraerts do badań nad historycznymi przemianami znaczenia. Teorię tę, wykształconą na gruncie kognitywizmu, konfrontuje ze strukturalistyczną analizą komponencjalną. Zestawienie dwóch metodologii pozwala stwierdzić, że zastosowanie analizy komponencjalnej wymusza na badaczu redukcję analizowanych danych (w tym wypadku kolejnych

⁶ Na temat pojęcia panchronii w językoznawstwie por. np. Łozowski (1999), Niewiara (2003).

znaczeń przyjmowanych przez leksem) w celu udowodnienia wcześniej przyjętej tezy, co prowadzi do niepożądanych przekłamań. Łozowski nie zgadza się również ze strukturalistycznym postrzeganiem rozwoju semantycznego jako linearnego procesu, a znaczenia jako zbioru komponentów o ściśle określonych granicach. Według autora przyjęcie takiej metodologii jest źródłem niebezpiecznych uproszczeń, w rezultacie których badacz otrzymuje zafałszowany obraz zmian znaczeniowych leksemu. Teoria prototypów pojmuje poszczególne kategorie semantyczne (kolejne znaczenia leksemu) jako struktury otwarte o rozmytych granicach, w obrębie których mogą ewoluować nowe peryferyjne sensory różniące się nieznacznie od sensów centralnych. Pozwala to badaczom przedstawiać ewolucję semantyczną w całym jej bogactwie bez potrzeby eliminowania marginalnych odcieni znaczeniowych. Kategorie są do siebie podobne i częściowo się w sobie zawierają, ale niektórym przypisuje się większą rolę w mechanizmie zmian znaczeniowych niż innym. Według P. Łozowskiego (1992: 87) teoria prototypów przedstawia obraz zmian semantycznych jako występowanie siatki sensów, które częściowo się pokrywają i są ze sobą związane: „jeżeli w obrębie jednego sensu może wystąpić szereg pobocznych aplikacji [...] to taki sam mechanizm funkcjonuje także na poziomie najwyższym, tzn. w obrębie prototypowego znaczenia jednostki leksykalnej [...]”. Artykuł P. Łozowskiego pokazuje, jak można stworzyć ogólny obraz zmiany znaczeniowej, nie rezygnując ze szczegółowej prezentacji materiału i dzięki temu uniknąć przekłamań, jakie wymuszałyby redukcja dostępnych danych. Niniejsza rozprawa stara się, odpowiadając na tę propozycję, uwzględnić wszystkie dane objęte zakresem badań, nie rezygnując przy tym ze znaczeń marginalnych, a niekiedy i tych tworzonych okazjonalnie.

Artykuł Krystyny Kleszczowej *W poszukiwaniu logiki zmian znaczeniowych* (2012b) jest próbą przedstawienia jeszcze jednej metody analizy zmian semantycznych. Zdaniem badaczki próby klasyfikowania zmian znaczeniowych poprzez wskazywanie takich klas jak generalizacja czy specjalizacja są w istocie wskazywaniem skutków zmian semantycznych, nie zaś ich interpretacją. W celu odnalezienia logiki rządzącej zmianą semantyczną autorka proponuje analizę struktury danej kategorii semantycznej wyznaczonej przez znaczenia poszczególnych leksemów, ich polisemię oraz etymologię. Takiego wewnętrznego porządku doszukać się można zwłaszcza w obrębie polisemii. Jednostki leksykalne, które wypełniają daną kategorię pojęciową są, jak pisze badaczka, niczym satelity organizujące się wokół jej orbity. „Jeśli jakaś zasada pojęciowa krzyżuje się z analizowaną, może ukazać się ścieżka, którą leksem wymknie

się ze swego pola” (Kleszczowa 2012b: 269). Dowodzi to tego, że zmiany semantyczne, choć nie są przypadkowe, pozostają nieprzewidywalne. Autorka jest jednak świadoma, że niektóre zmiany semantyczne wymykają się przedstawionej przez nią interpretacji. Jej zasługą pozostaje jednak niewątpliwie zwrócenie uwagi na zasadność analizy przeobrażeń semantycznych w kontekście kategorii pojęciowych oraz podkreślenie wagi zjawiska wieloznaczności w tego typu analizach.

Należy jeszcze raz podkreślić, że ze względu na wielowymiarowość problematyki zmiany semantycznej szczególnie płodną poznawczo metodologią w badaniach nad rozwojem semantycznym leksemów wydaje się obecnie synkretyzm zapewniający wielostronne i możliwie pełne spojrzenie na mechanizm i przyczyny zmiany znaczeniowej. Pozwala on badaczowi na wybór najbardziej jego zdaniem adekwatnych narzędzi analizy i opisu, zdolnych wnieść najwięcej do naszego rozumienia historii języka i dlatego też został przyjęty jako metodologia także w niniejszej rozprawie.

1.2. Badania nad rozwojem leksyki

Równie istotnym jak zmiana semantyczna zagadnieniem, z którym musi się zmierzyć historyk języka, jest trwałość leksyki. Problematyce wychodzenia z użycia jednostek leksykalnych jest poświęcony artykuł Krystyny Długosz-Kurczabowej *O przyczynach i mechanizmach wychodzenia z użycia wyrazów i ich znaczeń (na materiale słownika T. Modrzejewskiego, „Wyrazy które umarły i umierają” z 1936)* (1992). Autorka wskazuje przyczyny zaniku leksemów tkwiące w samym systemie języka (takie jak rywalizacja między synonimami, neutralizacja ekspresji, potrzeba jej nieustannego odnawiania) i pozajęzykowe (zanik desygnatu). Do czynników spowalniających proces wychodzenia wyrazów z użycia zalicza natomiast nadawanie dawnych nazw nowym desygnatom, występowanie leksemów w znanych i uznanych tekstach oraz utrzymywanie wyrazów w nazwach własnych. Wydaje się jednak, że najbardziej odkrywczych spostrzeżeń dotyczących mechanizmów zanikania słów dostarczyły dotychczas artykuły Krystyny Kleszczowej: *Stabilne w żywiole przemian. Ze studiów nad historią polskich przymiotników* (2004) *Gasnące słowa* (2012a) oraz *Zanikanie słów wobec ewolucji systemu słotwórczego* (2012c). Pierwszy z nich stanowi próbę odpowiedzi na pytanie, co decyduje o stabilności leksemu w systemie

językowym. Badaczka uważa za takie czynniki leksykalizację, rozbudowane gniazdo słowotwórcze, w centrum którego stoi dany leksem, wysoką frekwencję tekstową, wysoki stopień polisemiczności i szeroki (rozmyty) zakres znaczeniowy leksemu oraz odniesienie do dziedzin niepodatnych na przemiany cywilizacyjne. Swoje obserwacje opiera na materiale staropolskich derywatów przymiotnikowych zebranych i uporządkowanych w książce *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja* oraz grupie około 150 przymiotników odnotowanych w SStp, „które już w staropolszczyźnie należy traktować jako nie pochodne (Kleszczowa 2012 a: 232). Zauważa, że to właśnie te ostatnie utworzone za pomocą niefunkcjonujących współcześnie formantów (jak leksem *głęboki* czy *wysoki*) stanowią do dziś znaczącą część (90%) polskiego słownictwa odziedziczonego z prasłowiańszczyzny. Rolę stabilizującą ma także zazwyczaj gniazdo słowotwórcze, w centrum którego stoi dany leksem. Oprócz czynników formalnych decydujących o stabilności leksemu autorka zwraca uwagę na czynniki semantyczne. Są nimi z jednej strony polisemia i nieostrość znaczeń (jak w przypadku leksemu *wielki*), z drugiej zaś znaczenie odnoszące się do podstawowych dla człowieka cech niezależnych od przemian cywilizacyjnych. *Gasnące słowa* wskazują natomiast mechanizmy decydujące o zanikaniu słownictwa. Wprowadzając pojęcie intelektualnego ujęcia rzeczy badaczka dzieli przyczyny zaniku leksemów na związane ze zmianami w rzeczywistości pozajęzykowej (zanikiem desygnatu) oraz zachodzące przy zachowaniu desygnatu. W drugiej grupie obok przemian związanych z zaniechaniem procesu nominacji wyróżnia przeobrażenia zachodzące przy zachowanym procesie nominacji:

1. ze zmianą aspektu poznawczego (zastąpienie leksemu jednostką opartą na innym profilowaniu pojęcia lub analityzmem)
2. bez zmiany aspektu poznawczego (zastąpienie leksemu synonimem: pożyczką bądź wyrazem rodzimym, redukcja liczby wariantów słowotwórczych).

Według autorki najczęstszą przyczyną wychodzenia z użycia wyrazu nie jest zanik odpowiadającego mu desygnatu, ale nieustannie ponawiany proces nominacji w wyniku którego powstają nowe, niejednokrotnie redundantne, jednostki. Ciągłe wzbogacanie zasobu środków językowych (na drodze zapożyczeń lub przewartościowań semantycznych) o synonimiczne względem siebie leksemy prowadzi do zaniku jednych wyrazów na rzecz innych. Artykuł K. Kleszczowej zwraca uwagę na znaczenie czynników zewnątrzjęzykowych i wewnątrzsystemowych w przemianach systemu leksykalnego, jednak jego szczególną zasługą jest uznanie redundancji za inherentną

właściwość języka. Ostatni z wymienionych artykułów bada związki między kształtowaniem się słowotwórstwa a zanikiem leksemów. Autorka wykazuje, że produktywność formantu nie decyduje o trwaniu jednostki w systemie językowym. Zanik derywatu może być natomiast efektem „napięć, do jakich dochodzi na styku słowotwórstwa i składni, a także na styku słowotwórstwa i fleksji” (Kleszczowa 2012b: 255). Słowotwórczy środek przekazywania danej treści może bowiem wyprzeć środek fleksyjny lub sam zostać przez niego wyparty. Zanik leksemu będącego podstawą słowotwórczą ma z kolei wpływ na ewolucję systemu słowotwórczego – prowadzi do reinterpretacji (gdy próbuje się zrozumieć dany leksem w relacji z innymi jednostkami) oraz przegrupowań w obrębie gniazda. Zaniki formacji słowotwórczych, jeśli mają miejsce w szerszym zakresie, mogą doprowadzić do zaniku specyfiki funkcyjnej modelu słowotwórczego, co z kolei może zmienić charakter całej kategorii. Badaczka po raz kolejny podkreśla rolę czynników wewnątrzsystemowych dla rozwoju leksyki, zakreśla także nowe horyzonty jakie przyjęta przez nią perspektywa otwiera przed historykami języka. Wnioski K. Kleszczowej mające niebagatelne znaczenie dla zrozumienia mechanizmów rządzących przemianami leksyki wykorzystano w niniejszej pracy we fragmentach poświęconych stabilności i zmienności systemu parametrycznych przymiotników wymiaru.

Badania K. Kleszczowej zwróciły między innymi uwagę na związek między stabilnością leksemu a stopniem rozbudowania gniazda, które tworzy. Założenia słowotwórstwa gniazdowego są obecnie wykorzystywane w badaniach diachronicznych. Problematyce zastosowania metodologii słowotwórstwa gniazdowego w analizach historycznojęzykowych poświęcone są między innymi wspomniane już artykuły *Możliwość zastosowania opisu gniazdowego w diachronii* Olgi Wolińskiej (1994) oraz *Słowotwórstwo gniazdowe na usługach lingwistyki diachronicznej* K. Kleszczowej (2007). O. Wolińska postuluje wykorzystanie dorobku słowotwórstwa gniazdowego w badaniach diachronicznych. Prześledzenie zmian zachodzących w gniazdach słowotwórczych poszczególnych leksemów umożliwi bowiem weryfikację tezy o zmniejszaniu się stopnia złożoności i głębokości gniazd. Artykuł K. Kleszczowej pokazuje natomiast możliwości wykorzystania osiągnięć metodologii gniazdowej w badaniach historycznojęzykowych. I tak organizowanie się gniazda słowotwórczego wokół pożyczki językowej świadczy o jej adaptacji w systemie językowym. Badanie gniazd ujawnia także mechanizm zaniku leksemów, wskazuje przeszerogowania zarówno w obrębie tychże gniazd jak i odpowiednich kategorii semantycznych.

Sugestie obu badaczek potwierdzają, że choć badanie gniazd w perspektywie diachronicznej jest niejednokrotnie zadaniem pracochłonnym i obciążonym ryzykiem błędu, może ono wnieść wiele do naszej wiedzy na temat zasobu leksykalnego i mechanizmów jego rozwoju. Takie monografie jak *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych czy Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja* pod redakcją tejże badaczki przedstawiają natomiast klasyfikację staropolskich derywatów wyekscerpowanych z SSStp ze względu na tworzące je formanty oraz starają się ustalić podstawę słowotwórczą każdej zarejestrowanej formacji. Ukazują one ewolucję staropolskich derywatów z perspektywy współczesnej polszczyzny, dzięki czemu funkcjonujące w staropolszczyźnie modele słowotwórcze mogą zostać porównane z ich dzisiejszymi odpowiednikami. Wyjaśniają funkcje poszczególnych formantów oraz ustalają ich znaczenia leksykalne.

Założenia słowotwórstwa gniazdowego są wykorzystywane do opisu leksyki w perspektywie diachronicznej między innymi przez Barbarę Mitrengę (2009, 2010). W artykule *Słowotwórstwo gniazdowe w badaniach historycznojęzykowych (na przykładzie polskich derywatów wywodzących się z pie. *sal-)* badaczka przedstawia relacje motywacyjne pomiędzy polskimi derywatami pochodzącymi z pie. rdzenia *sal-, którego kontynuantami są w polszczyźnie postaci *sol-/soł-/só-/sól-* oraz *sło-*. Pokazuje to, że omawiany tu pie. rdzeń stał się w polszczyźnie podstawą do tworzenia derywatów odnoszących się do odmiennych walorów smakowych. Historyczne gniazda słowotwórcze utworzone w oparciu o rdzenie SŁOD- i SAL- zostają porównane ze swoimi współczesnymi odpowiednikami. Zestawienie to potwierdza obserwacje Olgi Wolińskiej o większej „złożoności, pojemności i głębokości” (Mitrenga 2010: 71) historycznych gniazd. Pozwala także dostrzec zmiany znaczeń wyrazów oraz zachodzących między nimi relacji, wreszcie uzasadnia zastosowanie metodologii słowotwórstwa gniazdowego w badaniach diachronicznych. W innej publikacji (*Historia gniazda słowotwórczego czasownika „śniadać”, 2009*) autorka rekonstruuje gniazdo słowotwórcze zbudowane wokół leksemu *śniadać*. Analiza gniazda motywowanego przez czasownik, który wyszedł z użycia pokazuje, że zanik leksemu poprzedziło zmniejszenie się liczebności gniazda warunkowane zmianami rzeczywistości pozajęzykowej. Potwierdza to związek między stabilnością leksemu w systemie językowym, a liczbą tworzonych przez niego derywatów, choć wyjście z użycia czasownika *śniadać* było spowodowane także innymi czynnikami takimi jak

rozwój semantyczny leksemu i zmiany obyczajowości. Przedstawione tu prace wykorzystujące słowotwórstwo gniazdowe do badań historycznojęzykowych potwierdzają zasadność i przydatność stosowania tego typu metodologii, dlatego również niniejsza praca posługuje się narzędziami tej gałęzi lingwistyki. Ukazanie liczebności i rozwoju gniazd badanych leksemów miało na celu nie tylko określenie stopnia ich ugruntowania w systemie językowym, ale i charakterystykę pod względem jakościowym oraz prezentację ich bogactwa, które może stać się zachętą do podjęcia dalszych badań w tej dziedzinie.

Równie interesującą perspektywą badawczą wydaje się obecnie wykorzystanie w badaniach historycznojęzykowych koncepcji pola semantycznego. Jej pojawienie się skierowało uwagę badaczy na wpływ relacji zachodzących w polu na rozwój semantyczny leksemu i jego stabilność. W artykule *Perspektywy historycznych badań leksyki* (2002), powstałym na podstawie wystąpienia na konferencji poświęconej pamięci Profesora Franciszka Sławskiego, Irena Bajerowa zauważa, że historia leksyki pozostaje dziedziną słabo opracowaną. Szczególnie płodne poznawczo byłoby zdaniem badaczki wykorzystanie do badań dziejów słownictwa właśnie koncepcji pól znaczeniowych Triera wyodrębnionych na zasadzie pewnej „wspólnej nadrzędnej cechy semantycznej” (Bajerowa 2002: 242). Przykładem takiej diachronicznej analizy wybranych grup semantycznych może być artykuł *Tendencje rozwojowe w obrębie kilku grup semantycznych* K. Siekierskiej (1975). Innym obiecującym kierunkiem badań dawnej leksyki jest zdaniem I. Bajerowej analiza różnych procesów językowych, takich choćby jak opisane przez D. Buttler specjalizacja i generalizacja znaczenia, synestezja, wreszcie homonimia i polisemia. To właśnie te dwa ostatnie procesy, które można by objąć wspólną nazwą dehomonimizacji mają szczególne znaczenie jako główne, jak się wydaje, procesy rządzące rozwojem leksyki. Wystąpienie I. Bajerowej ukazało nowe perspektywy otwierające się przed historykami języka. Propozycje badaczki wykorzystuje też w pewnym stopniu niniejsza rozprawa we fragmentach poświęconych polom pojęciowym współtworzonym przez badane leksemy oraz, przede wszystkim w podsumowaniu, które zwraca uwagę na problematykę synonimii i dehomonimizacji. Analizowane leksemy pozostają bowiem od czasów staropolskich jednostkami polisemantycznymi.

Zjawisku polisemii poświęca się obecnie coraz więcej uwagi w pracach historycznojęzykowych. O możliwości wykorzystania polisemii w odkrywaniu praw rządzących zmianą semantyczną pisze K. Kleszczowa we wspomnianym już artykule *W*

poszukiwaniu logiki zmian znaczeniowych. W praktyce problem wieloznaczności staropolskich czasowników analizuje Aleksandra Janowska w monografii *Polisemia staropolskich czasowników. Źródła, swoistość, konsekwencje* (2007). Badaczka ukazuje szczególnie rozbudowaną polisemię, jaka charakteryzowała czasownik w staropolszczyźnie. Wskazuje możliwe przyczyny zaistnienia tego zjawiska (powstawanie nowej organizacji państwowej, zetknięcie z bardziej rozwiniętą kulturą umysłową, przyjęcie nowej wiary oraz większa niż obecnie obrazowość języka) oraz jego redukcji (funkcja prefiksów czasownikowych, które, poprzez przyjmowanie sensów swych podstaw słowotwórczych, redukują polisemię czasowników). Opracowanie A. Janowskiej znacznie poszerza wiedzę o prawach rządzących kształtowaniem się leksyki w okresie staropolskim, jednak dla niniejszej pracy szczególnie ważne było zwrócenie uwagi na przeciwstawne treści jakie odnaleźć można w semantyce wielu staropolskich czasowników. Owe „znaczenia antonimiczne (lub sprzeczne)” – jak pisze autorka – „bazują na pewnym wspólnym elemencie semantycznym, który czasami może być niewyraźny ze względu na zacieranie się dawnej wartości” (Janowska 2007: 43). Element ten kryje się zazwyczaj w etymologii leksemu. Z czasem sprzeczności tego typu były redukowane, zgodnie z opisywaną przez badaczy tendencją do rugowania wieloznaczności utrudniającej komunikację. Tego typu elementy sprzeczne odnaleźć można, jak pokazuje niniejsza rozprawa, także w semantyce przymiotników zwłaszcza w polszczyźnie okresu staropolskiego i w XVI wieku.

Z pojęciem polisemii oraz zmiany semantycznej wiąże się również pojęcie leksykalizacji. Na problematykę zachodzących między nimi związków zwraca uwagę Magdalena Pastuchowa, która w monografii *Ukryte dziedzictwo. Ślady dawnej leksyki ukrytej we współczesnej polszczyźnie* (2008) opisuje zjawisko leksykalizacji, przyjmując, że nie istnieje wyraźna granica między słownictwem motywowanym a niemotywowanym. Badacze, jak przypomina autorka, podkreślają związek między leksykalizacją a zmianą znaczeniową, trudno jednak określić jego kierunek. Leksykalizacja jest opisywana jako zjawisko polegające na ujednoznacznianiu się wyrazu (usunięciu jego polisemii), któremu może towarzyszyć na przykład uabstrakcyjnienie znaczenia czy też zjawisko metonimii. W wyrazach polisemicznych wiąże się ona natomiast „nie tyle ze zmianą znaczenia, ile ze zmianą hierarchii znaczeń” (Pastuchowa 2008: 117). Opisywane w niniejszej pracy leksemy należały w większości do jednostek zleksykalizowanych już w najwcześniejszym okresie rozwoju

polszczyzny⁷. Fakt ten wpływał w istotny sposób na ich stabilną pozycję w systemie językowym oraz, zapewne, semantykę. Może o tym świadczyć na przykład przedstawiona tu analiza ewolucji semantycznej leksemu *gruby*, którego znaczenie etymologiczne stało się z czasem marginalnym elementem jego semantyki.

Inspirującą metodologią, pozwalającą ukazać problematykę historycznojęzykową w nowym świetle jest dziś także kognitywizm i związana z nim lingwistyka kulturowa. Szczególnie ważną dla badań diachronicznych tezą językoznawstwa kognitywnego jest przekonanie o wpływie etymologii na semantykę. Problematykę tę porusza Małgorzata Brzozowska w monografii *Etymologia a konotacja słowa. Studia semantyczne* (2009). Analizując etymologię i konotację nazw kamieni oraz leksemów *praca* i *roboty* a także grupę derywatów onomazjologicznych badaczka dowodzi, że w większości przypadków istnieje związek między znaczeniem etymologicznym wyrazu a jego konotacjami semantycznymi. Zależność ta występuje w różnym stopniu i dotyczy przede wszystkim cech percypowanych zmysłowo oraz związanych z odczuciami fizycznymi i społecznymi. Wykrycie tych cech pozwala zrozumieć sposób funkcjonowania danego słowa w systemie słownikowym i kulturze. Przedstawione w tej rozprawie analizy znaczeń parametrycznych przymiotników wymiaru pozostają w zgodzie ze spostrzeżeniami M. Brzozowskiej, potwierdzając tym samym znaczenie badań etymologicznych dla zgłębiania semantyki.

Również z inspiracji metodologii kognitywnej wykorzystano w niniejszej rozprawie koncepcję metafory pojęciowej. Kognitywiści zwracają uwagę na związek jaki istnieje między zmianą znaczeniową a skojarzeniem, które, jak to ujmuje Mariola Jakubowicz (1999: 118) „istnieje w umyśle użytkowników języka w momencie nadawania desygnatowi nowej nazwy”. Zjawisko metafory pojęciowej wyjaśnia więc pochodzenie szeregu znaczeń przenośnych leksemu. W artykule *Metafora pojęciowa w badaniach diachronicznych* (1999) Anna Pajdzińska uzasadnia wykorzystanie metafory pojęciowej, która może się realizować w postaci derywatów słotwórczych, semantycznych, także frazeologizmów i zleksykalizowanych porównań, w badaniach dawnej leksyki. Tego rodzaju analizy pozwalają odkryć stałe sposoby konceptualizowania pewnych zjawisk, są więc przydatne także do wyjaśniania funkcjonowania współczesnego zasobu leksykalnego. Pajdzińska ilustruje swoją tezę przeglądem wyrażen metaforycznych, których domeną docelową jest oddychanie.

⁷ Zapewne z wyjątkiem leksemu *mięszczy*.

Materiał badawczy czerpie z frazeologii, analizy struktury semantycznej wybranych leksemów, ich etymologii oraz łączliwości, a także funkcjonowania w tekstach literackich. Artykuł pokazuje żywotność i powszechność pewnych ujęć rzeczywistości przejawiającą się w metaforach pojęciowych ODDYCHANIE TO ŻYCIE, ODDECH TO ODPOCZYNEK, ODDECH TO WOLNOŚĆ. Analiza zgromadzonego materiału pozwala też dostrzec, że ewolucja semantyczna następuje w kierunku od konkretnego do abstraktu. Koncepcja metafory pojęciowej została wykorzystana również w niniejszej pracy – tam, gdzie najlepiej wyjaśnia ona pojawienie się pewnych znaczeń badanych leksemów.

Obecnie, na początku XXI wieku powstaje wiele opracowań dotyczących poszczególnych wycinków słownictwa w perspektywie diachronii. Tego typu opracowania dostarczają istotnych informacji na temat tendencji rozwojowych leksyki. Spośród licznych monografii poświęconych różnym polom, wokół których organizuje się słownictwo, można wskazać na przykład *Leksykę ekspresywną w historii języka polskiego. Kulturowo-komunikacyjne konteksty potoczności* Artura Rejtera (2006), która jest opisem polskiej leksyki ekspresywnej należącej do makropola leksykalnego ekspresywnych apelatywnych nazw osób. Analiza materiału historycznego wyekscerpowanego ze źródeł leksykograficznych i tekstów pozwoliła wykazać zasadniczą stabilność modeli nominacyjnych⁸. Obserwacje autora dotyczące ekspresywnych apelatywnych nazw osób derywowanych od przymiotników *gruby, wielki, cienki, niski* znalazły potwierdzenie w niniejszej pracy: tego typu jednostki stanowiły nieliczną grupę w całym przebadanym okresie rozwoju polszczyzny.

1.3. Badania poświęcone historii parametrycznych przymiotników wymiaru

Na tym tle problematyka historii przymiotników wymiaru wydaje się wciąż dziedziną niezbadaną. Agnieszka Jankowiak w pracy *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne we współczesnej polszczyźnie ogólnej* (1997) bada miejsce leksemów pochodzenia prasłowiańskiego w polskiej leksyce współczesnej. Opracowanie to potwierdza sąd Tadeusza Lehra-Spławińskiego, że słownictwo prasłowiańskie skupione jest wokół tego, co zewnętrzne wobec człowieka – przyrody, przede wszystkim

⁸ Por. też Rejter (2008).

ożywionej i innych ludzi. W polu tematycznym „przestrzeń” zaliczanym do kategorii właściwości świata autorka wyodrębnia przymiotniki wymiaru (*duży, długi, głęboki*). Nie czyni ich jednak przedmiotem głębszej analizy.

O historii przymiotników *duży* i *wielki* wspomina też Elżbieta Janus w artykule „*Bardzo*” – „*Wielki*” – „*Duży*” (1975) na marginesie rozważań dotyczących różnic między wybranymi wykładnikami intensywności we współczesnej polszczyźnie. Ukazanie odmienności znaczeniowych w perspektywie diachronicznej ma na celu wskazanie możliwych przyczyn dzisiejszych różnic między semantyką tych leksemów. Badaczka przywołuje także przykład języka rosyjskiego, w którym występuje zróżnicowanie między *bolszój* a *wielikij* mające jednak nieco inny charakter (*bolszój* ma znacznie większą łączliwość niż polskie *duży, wielki* tworzy natomiast najczęściej połączenia archaiczne). Rozwój semantyczny leksemu *wielikij / wielij* przebiegał w odmiennym kierunku niż ewolucja polskiego *wielki*, ponieważ stał się on „wykładnikiem nacechowanym stylistycznie, o węższej łączliwości” (Janus 1975: 156). *Bolszój*, który nie pełnił pierwotnie (XI-XVII w.) roli intensyfikującej, wyparł więc częściowo kontynuanta prasłowiańskiego *wielikij*.

Przedstawiony przez E. Janus zarys historii tych czterech leksemów zachęca do dalszych badań komparatystycznych. Wydaje się bowiem, że jedną ze szczególnie ciekawych choć niełatwych sposobów diachronicznej analizy leksyki parametrycznej jest przyjęcie perspektywy porównawczej pozwalającej wykryć pewne paralele rozwoju semantycznego leksemów – na przykład grupy przymiotników o prasłowiańskim rodowodzie jak to jest w monografii *Drogi słów na przestrzeni wieków. Zarys słownika motywacji semantycznych na materiale przymiotników słowiańskich odziedziczonych z prasłowiańszczyzny* Marioli Jakubowicz (2010). Praca ta stanowi w zamierzeniu autorki próbę przedstawienia modelu słownika motywacji semantycznych. W tym celu badaczka, wychodząc od etymologii poszczególnych jednostek, przedstawia drogi rozwoju znaczeń leksemów pochodzenia prasłowiańskiego na gruncie różnych języków słowiańskich. Stara się określić związki motywacyjne zachodzące pomiędzy poszczególnymi znaczeniami badanych przymiotników. Wśród analizowanych leksemów tworzących hiperpole „określający człowieka” znalazło się kilka przymiotników parametrycznych (*duży, wielki, mały, cienki, gruby, wysoki, niski*), jednak, być może ze względu na rozmiary oraz cel pracy, autorka nie przytacza wszystkich znaczeń tych leksemów jakie można zrekonstruować na podstawie polskich źródeł leksykograficznych. Zaprezentowany przez Jakubowicz sposób przedstawiania

materiału językowego, pozwala wskazać paralele rozwoju semantycznego przymiotników, co z kolei stanowi punkt wyjścia do szerszej zakrojonych badań o charakterze porównawczym.

Nie tylko jednak ścieżki rozwoju znaczeń, ale i sama etymologia leksemów może stać się podstawą przeprowadzenia badań komparatystycznych. Aleksandra Niewiara w artykule *Badania etymologii a odtwarzanie językowego obrazu świata* (2000) przedstawia model analizy porównawczej znaczeń etymologicznych wybranej grupy leksemów nazywających cechy (między innymi *mały*, *wielki*) w celu weryfikacji tezy o istnieniu wspólnego językowego obrazu świata języków indoeuropejskich. Analiza ta dowodzi, że niekiedy dla nazwania określonej cechy różne języki wykorzystują formacje oparte na innych rdzeniach, lecz podobnym znaczeniu. Szerzej zakrojone badania porównawcze w tym zakresie nie zostały jeszcze, niestety, przeprowadzone.

O zasadności przeprowadzenia badań porównawczych poświęconych parametrycznym przymiotnikom wymiaru w perspektywie diachronicznej pisze także Renata Grzegorzczkowska w artykule *Badania semantyczno-porównawcze w aspekcie diachronicznym (na przykładzie słowiańskich przymiotników przestrzennych)* (1996). Badaczka przedstawia ich szkicową propozycję, rekonstruując strukturę pojęciową pola nazw cech przestrzennych oraz zestawiając prasłowiański i współczesny stan tego wycinka leksyki. Słuszna wydaje się argumentacja autorki (1996: 222), która uznaje człony neutralne antonimicznych par przymiotników przestrzennych za pierwotne poznawczo – małą wartość danego wymiaru można bowiem wyrazić poprzez ich negację (*głęboki* – *niegłęboki*). Jednak choć prawdą jest, że, jak pisze człony nacechowane cechuje pewne zróżnicowanie (por. ang. *low*, *short* 'niski', franc. *court*, *bref* 'krótki'), dotyczy ono także członów neutralnych (por. pol. *duży*, *wielki* i ang. *big*, *great*). Owo rozchwianie zaznacza się tym mocniej, im dalej sięgamy w przeszłość – do czasów kształtowania się systemu parametrycznych przymiotników wymiaru na gruncie języka polskiego. Historia takich leksemów jak *miałki*, *plytki*, *gruby*, *mięszczy*, *wielki*, *duży* czy *głęboki* pokazuje, że niektóre cechy przestrzenne wymiarów były nazywane przez więcej niż jeden leksem w całej historii polszczyzny (*wielki*, *duży*), inne tylko w pewnym jej okresie (*miałki*, *plytki*, *gruby*, *mięszczy*), jeszcze inne natomiast określane były zawsze przez jeden leksem (*głęboki*).

Próba odpowiedzi na postulaty R. Grzegorzczkowskiej jest w pewnym sensie publikacja Franciski Achterberg, która w artykule „*Wysocy*” *Polacy* i „*duzi*” *Niemcy*.

Porównanie znaczeń niemieckiego przymiotnika „hoch” i polskiego „wysoki” (2000) dokonuje porównania łączliwości polskiego leksemu *wysoki* i niemieckiego *gross*, włączając się tym samym w nurt badań semantyczno-porównawczych uwzględniających wiedzę o etymologii leksemu. Badaczka wiąże istniejące dziś różnice między niemieckim przymiotnikiem *hoch*, który nie funkcjonuje jako określenie wzrostu człowieka, a polskim *wysoki*, który ma takie odniesienie, odwołując się do ich znaczenia etymologicznego. Polski leksem *wysoki* pochodzi prawdopodobnie od pier. rdzenia **upso* o znaczeniu ‘z dołu do góry’, konotuje więc ruch z dołu do góry związany prototypowo ze wzrostem, dlatego też używano go w odniesieniu do istot żywych (ruchomych i nieruchomych – jak drzewo). Niemiecki przymiotnik *hoch* sprowadza się natomiast do praindoeuropejskiego rdzenia **keu-* lub **keuk-* o znaczeniu ‘wygięty w górę, sklepiony’. Cecha wygięcia w górę nie pasowała do istot żywych, stąd brak odniesienia tego leksemu do istot żywych, tak jak w przypadku angielskiego *high* o tym samym pochodzeniu. Zarówno w języku polskim jak i niemieckim przedmioty określane jako wysokie „nie mogą być częścią obiektu naturalnego „ograniczoną od góry” (np. części ciała [...])” (Achterberg 2000: 164), gdyż byłoby to sprzeczne z ich pierwotnymi znaczeniami. Podobnie, zdaniem autorki, można wyjaśnić szerszą łączliwość niemieckiego przymiotnika *tief* w stosunku do polskiego *głęboki*. Etymologia tego ostatniego nawiązuje do czynności drażenia czy też żłobienia, dlatego też zapewne łączy się on przede wszystkim z rzeczownikami oznaczającymi obiekty posiadające wnękę. F. Achterberg podkreśla w ten sposób wagę badań diachronicznych dla badań semantyczno-porównawczych. *Wysocy” Polacy i „duzi” Niemcy* i wspomniany wcześniej artykuł R. Grzegorzczkovej stały się inspiracją do powstania niniejszej rozprawy, zwracając bowiem uwagę na zasadność analizy historyczno-porównawczej parametrycznych przymiotników wymiaru, przygotowały pole do szerzej zakrojonych badań diachronicznych poświęconych tej problematyce.

1.4. Badania poświęcone przymiotnikom wymiaru we współczesnej polszczyźnie

Znacznie lepiej opracowana jest tematyka polskich przymiotników wymiaru we współczesnej polszczyźnie. Na płaszczyźnie synchronii problematyką tą zajmowała się na przykład Jadwiga Linde-Usiekniewicz, której monografia *Określenia wymiarów w języku polskim* (2000) to analiza wybranych przymiotników wymiaru wykorzystująca

metodologię strukturalistyczną. Autorka opisuje w niej relacje semantyczne zachodzące w obrębie gniazd słowotwórczo-leksykalnych GŁĘBOKI, WYSOKI, DŁUGI, SZEROKI, GRUBY. Wydziela dystynktywne cechy semantyczne poszczególnych elementów tych gniazd, podkreślając specyfikę polskich nazw wymiaru. Badaczka analizuje łączliwość składników opisywanych gniazd, wskazując ich ograniczenia. Uważa, że pewne z tych ograniczeń nie wynikają jedynie z samych znaczeń określeń wymiaru. Wykazuje odmiennosc przymiotników nominatywnych (łączących się z określeniami miary) od dodatnich członów par przymiotników ewaluatywnych (antonimicznych) w stopniu równym. Monografia analizuje również relacje semantyczne pomiędzy stopniem równym a wyższym przymiotników miary, wykazując, że istnieje większe podobieństwo semantyczne pomiędzy przymiotnikami antonimicznymi w stopniu wyższym a przymiotnikami ewaluatywnymi w stopniu równym niż między pierwszą grupą a przymiotnikami nominatywnymi. Publikacja J. Linde-Usiekniewicz jest najpełniejszym opisem polskich określeń wymiarów we współczesnej polszczyźnie, jaki dotychczas stworzono, nie sposób więc nie odwoływać się do niej, pisząc o parametrycznych przymiotnikach wymiaru, choć przyjęta w niej perspektywa badawcza nie uwzględnia osiągnięć kognitywizmu czy lingwistyki kulturowej⁹. Uzupełnieniem *Określeń wymiarów w języku polskim* jest napisany przez tę samą badaczkę artykuł *Przymiotniki wymiaru w połączeniu z nazwami części ciała w językach: polskim, rosyjskim, ukraińskim, szwedzkim, wietnamskim i japońskim* (2000). Powstał on w nurcie badań komparatystycznych, a jego przedmiotem jest analiza porównawcza łączliwości przymiotników *długi – krótki, wysoki – niski, szeroki – wąski, gruby – cienki, głęboki – płytki* oraz *duży – mały* z nazwami poszczególnych części ciała. Celem tejże analizy jest określenie sposobu, w jaki w różnych językach konceptualizowane są części ciała oraz wymiary. Artykuł pokazuje, jakie problemy spotykają badacza, który musi się zmagać z nieprzystawalnością systemów leksykalnych spowodowaną brakiem prostej odpowiedniości między leksemami. W niektórych językach istnieją na przykład specjalne przymiotniki odnoszące się wyłącznie do części ciała, a zakres znaczeniowy poszczególnych nazw części ciała i wymiarów jest różny.

W artykule *Co jest osobliwego w polskich określeniach wymiaru* (2003) J.

⁹ Badaczka jest także autorką artykułu *Polskie przymiotniki wymiaru głęboki – płytki* (2000), jednak przedstawiona w nim analiza leksemów *głęboki i płytki* nie odbiega od przedstawionej w *Określeniach wymiaru w języku polskim* (2000).

Linde-Usiekniewicz powraca do problematyki przymiotników wymiaru, wskazując te ich własności, które są specyficzne dla polszczyzny. Badaczka pokazuje, że system określeń wymiarów w polszczyźnie jest przykładem typu mieszanego wykazującego zarówno cechy tych języków, które są zorientowane na obserwatora, jak i tych zorientowanych na proporcje obiektu jednak z przewagą orientacji na obserwatora. Ponadto udowadnia, że użycie nazwy wymiaru jest zależne nie tylko od cech geometrycznych danego obiektu, lecz także cech funkcjonalnych. Artykuł pozwala lepiej zrozumieć właściwości polskiego systemu przymiotników wymiaru oglądanych z perspektywy współczesnej polszczyzny.

Renata Grzegorzycowa poświęciła problematyce przymiotników wymiaru kilka artykułów (*Znaczenia przenośne polskich przymiotników wymiaru* (2003), *Nazwy wymiarów jako określenia cech psychicznych człowieka* (2005), *Nazwy wymiarów jako wykładniki intensywności* (oddane do druku)), w których opisuje ich złożoną semantykę, zwracając przede wszystkim uwagę na potencjał do tworzenia znaczeń przenośnych. W pierwszym z nich badaczka dokonuje dogłębnej analizy semantyki leksemów głęboki, szeroki, wysoki we współczesnej polszczyźnie. Pozwala ona pokazać, do jakiego typu zjawisk na zasadzie metaforycznego przeniesienia odnoszone są badane jednostki. R. Grzegorzycowa wskazuje tu sferę psychiki oraz działalności poznawczej i społecznej człowieka, a także abstracta. Za najbardziej charakterystyczne zastosowanie przymiotników wymiaru uznaje jednak intensyfikację. Uwzględnia także perspektywę porównawczą, ukazując niektóre różnice pomiędzy znaczeniami przenośnymi polskich, niemieckich i rosyjskich przymiotników oznaczających 'wysokość' i 'głębokość'. Drugi z wymienionych tu artykułów skupia się natomiast na pogłębionej analizie odniesień nazw wymiarów do cech psychicznych człowieka. Pokazuje, że w charakterystyce psychiki człowieka uczestniczy przede wszystkim wymiar głębokości odwołujący się zasadniczo do dwóch typów wyobrażeń: metafory pojemnika oraz warstwy. Łączliwość poszczególnych nazw cech psychicznych z przymiotnikami wymiaru jest natomiast zależna od „właściwości semantycznych tych nazw (typu wyobrazeniowego)” (Grzegorzycowa 2005: 37). Badaczka stosuje do analizy semantycznej narzędzia kognitywizmu, co pozwala na prezentację przymiotników wymiaru z perspektywy ich językowej konceptualizacji.

Parametryczne przymiotniki wymiaru zostały również poddane analizie z punktu widzenia słowotwórstwa gniazdowego, jednak i tym razem na płaszczyźnie synchronii. Teresa Vogelgesang opisała XX-wieczne gniazda słowotwórcze tworzone przez

przymiotniki wymiaru w artykule *Gniazda słowotwórcze przymiotników nazywających kolory i wymiary* (2003). Badaczka ustaliła na podstawie danych zamieszczonych w SGS, że najbardziej rozbudowane były w XX-wiecznej polszczyźnie gniazda zbudowane wokół leksemów *długi* i *mały* (69 i 64 derywaty), natomiast gniazda przymiotników *wielki*, *krótki* i *gruby* były mniej liczne (liczyły odpowiednio 48, 44 i 40 derywatów).

Wybrane parametryczne przymiotniki wymiaru (*duży*, *wielki*) jako wskaźniki intensyfikacji są przedmiotem artykułu „*Bardzo*” – „*Wielki*” – „*Duży*” (1975) E. Janus. Autorka dokonuje porównania semantyki tych dwóch leksemów oraz ich stosunku do przysłówka *bardzo* określanego jako „uniwersalny wykładnik tzw. intensywności cechy” (Janus 1975: 147). Zwraca uwagę na różnice ich łączliwości. Z przedstawionej analizy wynika, że zakres użycia tych przymiotników jest różny, a leksem *duży* ma ograniczoną łączliwość – określa przede wszystkim rzeczy mierzalne (parametryczne), niosąc informacje na temat ich rozmiarów. Różnic tych badaczka dopatruje się w odmiennej historii przymiotników *mały* i *wielki*, wskazując na podobne (choć odwrócone) zróżnicowanie rosyjskich leksemów *bolszój* i *wielikij*. O wybranych parametrycznych przymiotnikach wymiaru jako wykładnikach kategorii intensywności we frazeologii polskiej i rosyjskiej pisze natomiast Ewa Straś w monografii *Kategoria intensywności we frazeologii języka polskiego i rosyjskiego* (2008). W rozdziale poświęconym kategorii przestrzeni badaczka porównuje sposób, w jaki cechy „*duży*”, „*mały*”, „*wysoki*”, „*niski*”, „*gruby*”, „*chudy*”, „*cienki*”, „*głęboki*”, „*wąski*”, „*długi*”, „*krótki*”, „*daleki*”, „*bliski*” realizują się we frazeologii polskiej i rosyjskiej. Pokazuje to, jak kategoria intensywności jest realizowana w obu językach przy udziale parametrycznych przymiotników wymiaru wchodzących w skład wielu frazeologizmów. Autorka przedstawia liczne zleksykalizowane porównania z tą grupą leksemów (część z nich przytoczono również w niniejszej pracy) świadczące o tym, że współtworzenie tego typu jednostek językowych jest istotną funkcją parametrycznych przymiotników wymiaru.

1.5. Pojęcie parametryzacji. Przymiotniki parametryczne

Termin „parametryzacja” jest szeroko rozumiany. Adam Bednarek na przykład (1994: 8) uważa, iż może on zostać zastosowany zarówno do „określania wielkości danej „porcji” substancji homogenicznej, jak i ilości danych obiektów morficznych lub ich wielkości (dokładniej: wartości określonych parametrów obiektów morficznych)”. Ponadto wiąże on pojęcie parametryzacji z pojęciem liczby, wyodrębniając określenia parametryczne związane z liczeniem. Do leksykalnych wykładników parametryzacji zalicza także niekonwencjonalne jednostki miary (jak *tabliczka*), jednostki naturalne (np. *główka*) oraz liczebniki. Część rozdziału monografii *Leksykalne wykładniki parametryzacji świata* Adama Bednarka dotyczy natomiast funkcjonowania przymiotników wymiaru w wyrażeniach komunikujących wynik pomiaru (np. *stół jest 1, 5 metra długi, stół jest długi na półtora metra*). Bednarek postuluje konieczność przeprowadzenia badań nad liczebnikami nieokreślonymi np. *dużo, mało, trochę* oraz wyrażeniami denotującymi parametry (np. *długi*).

Beata Chachulska (2003), zajmując stanowisko bliskie Bednarkowi, uważa za parametryzację zabiegi językowe, które są podejmowane w celu określenia wielkości i jakości substancji oraz obiektów. Do opisu parametrów (wielkości, objętości itp.) służą leksykalne wykładniki parametryzacji: liczebniki, jednostki miary (konwencjonalne jak na przykład *metr*) i niekonwencjonalne (na przykład *warkocz*).

Jurij Apresjan (2000: 74-75; 288) wymienia natomiast przymiotniki *wysoki, niski, wąski, szeroki, krótki, długi, głęboki, płytki, gruby, cienki, daleki, bliski, duży, mały, łatwy, trudny, prosty, złożony*, nazywając je parametrycznymi. Zauważa pewne istotne różnice między przymiotnikami parametrycznymi oznaczającymi mały biegun skali (np. *niski*) a ich antonimami (np. *wysoki*). Pierwsze nazywa granicznymi, gdyż można je połączyć z przysłówkami typu *całkiem, zupełnie, całkowicie*, drugie: niegranicznymi. Apresjan analizuje też przymiotniki parametryczne w kontekście regularnej polisemii (2000: 202-203).

Listę polskich leksemów parametrycznych przedstawia Włodzimierz Pianka (1983: 12-13), nawiązując do wykazu cech parametrycznych R. Grzegorzczkowej (1975: 40). Leksemy parametryczne tworzą zdaniem tych badaczy antonimiczne pary, w

których każdy z dwóch leksemów oznacza przeciwstawny biegun tej samej cechy. Pary te grupuje się według pól semantycznych, takich jak np. ciężar, wielkość, rozmiar czy wiek. W. Pianka dzieli je na parametry przestrzenne, czasowe, przestrzenno-czasowe, ilościowe, ilościowo-przestrzenne, ilościowo-czasowe, siłowe, sensualne, modalne z ewentualnym dalszym podziałem. Wśród parametrów przestrzennych wymienia antonimiczne pary: *mały – duży*, *wysoki – niski*, *głęboki – płytki*, *gruby – cienki* ujęte w tej pracy.

Roman Laskowski (1977: 327) nazywa przymiotniki parametryczne przymiotnikami relatywnymi „W przeciwieństwie do nierelatywnych (granicznych) przymiotników typu biały, uparty, przymiotniki typu długi, miękki, będę nazywać przymiotnikami relatywnymi (względny). Przytoczone wyżej przykłady przymiotników relatywnych oznaczają pewne właściwości (parametry) fizyczne przedmiotów – będę je nazywał przymiotnikami parametrycznymi”. Wskazuje tym samym na jedną z ich istotnych cech, jaką jest funkcja oceniająca.

Jedną z grup przymiotników parametrycznych są przymiotniki wymiaru, które, różnie definiowane przez poszczególnych badaczy, nie stanowią zamkniętej klasy. Wydaje się, że różnice te można wyjaśnić między innymi specyfiką poszczególnych języków. W pracy Manfreda Bierwischa cytowanej przez Annę Wierzbicką (1972: 100) zalicza się do nich leksemy: *long, short, wide, narrow, high, low, deep, shallow, thick, thin* oraz *large, small, far* i *close*. Przytoczona przez Wierzbicką lista przymiotników wydaje się nieadekwatna, ponieważ została przetłumaczona z języka niemieckiego na angielski. Widać więc, że nawet wśród języków należących do jednej rodziny mogą występować różnice między systemami przymiotników wymiaru.

Ewald Lang (1989: 263) nazywa przymiotnikami wymiaru pary *lang-kurz, breit-schmal, hoch-niedrig, weit-eng, dick-dünn, tief-flach, weit-nach, gross-klein*. Ekaterina Rachilina (1995: 121) natomiast wskazuje tylko 5 takich par: *tolstij – tonkij, vysokij – nizkij, dlinnyj – korotkij, s'irokij – uzkij* i *glubokij – neglubokij (melkij)*, ograniczając tym samym opisywane przez siebie parametry do grubości, wysokości, długości, szerokości i głębokości. Podobne stanowisko prezentuje też J. Aspresjan (2000).

W tradycji francuskiej przymiotniki wymiaru noszą nazwę przymiotników przestrzennych – *adjectifs spatiaux* (Linde-Usiekiewicz 2000: 18). Algirdas Julien Greimas (1966: 33) nazywa tak zaledwie 6 przymiotników: *haut-bas, long-court, large-étroit*, Ebbe Spang-Hansen (1990) podaje jeszcze *profond-plat, épais-mince*. R. Grzegorzczkowska (1996), pozostając być może pod wpływem tradycji francuskiego

językoznawstwa, wymienia 6 par przymiotników, które określa jako opisujące „wymiar”, choć, jak wyjaśnia, słowo to zostało przez nią użyte w szerszym znaczeniu: „Współczesne języki indoeuropejskie [...] wyróżniają 6 głównych par przymiotników przestrzennych i kilka par dodatkowych nie mających charakteru powszechnego [...]. Przedstawiony przez badaczkę podział przymiotników wymiaru ze względu na opisywane cechy przedstawia się następująco:

1. Wielkość duża / mała: *duży (wielki) – mały* [...]
2. Wymiar wertykalny (zgodny z osią kuli ziemskiej): *wysoki – niski* [...]
3. Wymiar horyzontalny większy: *długi – krótki* [...]
4. Wymiar horyzontalny mniejszy (boczny): *szeroki – wąski* [...]
5. Wymiar pionowy (lub poziomy) wnętrza obiektów widzianych przez obserwatora: *głęboki – płytki* [...]
6. Wymiar boczny mniejszy niektórych przedmiotów, zwłaszcza walcowatych: *gruby – cienki* [...]
7. Cecha przedmiotów polegająca na możliwości przemieszczania w nich (na nich) innych przedmiotów: *luźny – ciasny* [...]
8. Cecha polegająca na usytuowaniu obiektu względem innych obiektów: *bliski – daleki* [...]

J. Linde-Usiekniewicz, analizując pojęcie wymiaru (2000: 135), zalicza natomiast do polskich przymiotników wymiaru pary: *głęboki – płytki, gruby – cienki, wysoki – niski, długi – krótki, szeroki – wąski*.

Pojęcie przymiotnika wymiaru pozostaje pojęciem różnie definiowanym ze względu na różne kryteria przyjmowane przez badaczy między innymi w związku ze specyfiką poszczególnych języków. Wydaje się więc, że także w przypadku opisu diachronicznego tego wycinka leksyki można przyjąć nieco inne kryteria kategoryzacji niż te stosowane na płaszczyźnie synchronii. Do kategorii wymiaru można więc włączyć te pary leksemów, które w potocznej świadomości opisują takie wymiary obiektu jak długość, szerokość, głębokość, grubość, wysokość oraz wielkość, która bywa utożsamiana z wysokością bądź innym dominującym wymiarem. M. Bierwisch przyjął jako kryterium wyodrębnienia przymiotników wymiaru ich łączliwość z jednostkami miary. Cecha ta jest własnością języka niemieckiego, nie występuje jednak w językach romańskich czy w rosyjskim (Linde-Usiekniewicz 2010: 16). Także w

języku angielskim nie jest możliwe utworzenie takiej poprawnej konstrukcji z przymiotnikiem *big*. Spośród polskich leksemów zaliczanych tu do przymiotników wymiaru jedynie *duży* i *wielki* nie występują w połączeniu z jednostkami miary. Analiza materiału historycznego pokazuje jednak, że, być może, w przeszłości takie konstrukcje były dopuszczalne. Co więcej, włączenie tych leksemów do grupy opisywanych jednostek wydaje się zasadne ze względu na ich podobieństwa do innych przymiotników wymiaru w zakresie semantyki, jakie można zaobserwować na gruncie badań diachronicznych.

Rozdział 2. Leksemy *duży*, *wielki*, *mały*

Leksemy *duży*, *wielki* i *mały* funkcjonują dziś jako podstawowe parametryczne przymiotniki opisujące dużą bądź małą wielkość. Historia ich rozwoju pokazuje jednak, że jedynie para *wielki* / *mały* odnoszona była prymarnie do opisu rozmiarów. Ewolucja semantyczna leksemu *duży* doprowadziła do zmiany jego dominanty semantycznej, w konsekwencji czego pozostaje on dziś odpowiednikiem leksemu *wielki*, choć zakres jego użycia i semantyka są nieco odmienne.

2.1. Etymologia i semantyka leksemu *duży*

Przymiotnik *duży* pochodzi według Andrzeja Bańkowskiego (SEBa) od prasłowiańskiego leksemu *+dqǫ-jь*, który powstał poprzez rozszerzenie rzeczownika *dqǫb* 'siła' przyrostkiem *-jь*, Rzeczownik *dqǫb* jest natomiast wywodzony od prasłowiańskiego czasownika *dęg-nq-ti* 'rosnąć, krzepnąć, stawać się silniejszym, zdrowszym' (Jakubowicz 2010: 182) (podobnie jak leksem *dqǫžycь*), opartym na rdzeniu praindoeuropejskim **dhengh* 'cisnąć, tłoczyć'. Mariola Jakubowicz (2010: 182) i Andrzej Bańkowski (SBa) uważają polską postać z 'u' za pożyczkę z języków wschodniosłowiańskich. Byłaby ona rutenizmem, który rozpowszechnił się za pośrednictwem *Biblii Leopolicy*. Hipotezę tę może potwierdzać fakt, że SStp nie notuje tego leksemu¹⁰.

Wiesław Boryś (SEBo) i Franciszek Sławski (SEJP) wywodzą natomiast prasłowiańską dialektalną formę **dužь* od **dug-jь* 'bardzo silny, mocny, krzepki, wyróżniający się rozmiarem, długością' utworzoną za pomocą przyrostka *-j* od pie. **dheugh-* 'dotykać (się), stykać się, cisnąć, wyciskać, doić, obficie udzielać, rozdawać, robić zdatnym, użytecznym'. Pierwotnym znaczeniem leksemu *duży* byłoby więc 'użyteczny, silny, mocny, zdatny do czegoś'. Na gruncie słowiańskim **dqǫg* wywodzące się od pie. **dhongh-*, **dhengh-* 'osiągnąć, silnie chwycić' (stąd polski czasownik *dqǫžycь* pierwotnie: 'mocować się, przemagać') zmieszało się z bliskim znaczeniowo **dug*, co doprowadziło do powstania szeregu form obocznych z *q* i *u*. Obie hipotezy wiążą etymologię leksemu *duży* z pierwiastkiem semantycznym 'silny, mocny', co pozostaje w zgodzie z jego najdawniejszymi znaczeniami, jakie zrekonstruować można na

¹⁰Pojawia się ona w SStp jedynie w indeksie.

podstawie SXVI.

Znaczenia przyjmowane przez leksem *duży* na przestrzeni wieków przedstawia tabela nr 1¹¹.

Tabela 1

Znaczenia leksemu *duży* ich możliwe przyporządkowanie chronologiczne

	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	I poł. XIX w.	II poł. XIX w.	I poł. XX w.	II poł. XX w.
'mocny'	+	+	+	+	+	–	–
'potężny'	+	–	–	–	–	–	–
'zdrowy'	+	+	+	–	–	–	–
'możny'	+	–	–	–	–	–	–
'posiadający znaczne rozmiary fizyczne'	+	+	+	+	+	+	+
'posiadający określoną wielkość'	–	–	+?	–	–	–	–
'dorosły'	–	–	–	+	+	+	+
'znaczny pod względem ilości, rozmiarów'	–	–	–	+	+	+	+
'wysoki'	–	–	+	+	+	+	+

2.2. Leksem *duży* w XVI wieku

Słownik staropolski nie rejestruje leksemu *duży*. W XVI wieku centrum semantycznym tego przymiotnika, funkcjonującego również niekiedy w formie *duż*, pozostawało jego znaczenie etymologiczne: 'mocny, silny, krzepki, zdrowy' (o ludziach i zwierzętach)', a także 'potężny, możny'. W tłumaczeniach z języka łacińskiego zastępował on przymiotniki *robustus*, *validus*, *firmus*, *fortis*. Stopień wyższy leksemu *duży* miał w tym okresie postać *duższy*, *dużejszy*. W zgromadzonych w SXVI i SL XVI-wiecznych cytacjach, w których występuje forma *duższy* ma ona wyłącznie znaczenie 'mocniejszy'. SXVI i SL odnotowują, między innymi, następujące przykłady użycia badanego leksemu (ostatni o charakterze przysłowia):

¹¹ Znaczenia, których występowanie (w danej epoce lub w ogóle) pozostaje niepewne zostały opatrzone znakiem zapytania

*Maximis viribus vir Duży pacholek. Mącz. 499e, SXVI*¹²

Na koniec i [errata: z] Tatarów, który jest najduższy i najcierpliwszy naród nie najdzie się żaden, coby tam sześć miesięcy przetrwał i żyw został. CiekPotr. 42, SXVI

Wziąłem chleb niebieski na posilenie: toć już duży będę na pracę w robocie Bożej. SkarKaz 161b, SXVI.

Mars i Herkules, zdrowi i duży będąc, królestwa dokazowali. Groick. Obr. pr. Eccl, SXVI

Która strona duższa, a która słabiej? Alb. z Woj. 29, SL

Bo który jabłkowy białawy, białosrokaty, czarnopiegowaty. Aczkołowiek niecierpliwy ku wsiadaniu, ale duży bywa ku jeżdżeniu. SienLek 187v, SXVI

Na bazie tego znaczenia powstały wyrażenia *duży na ciele* 'silny' (*Drugdy dni jedenaście od wstąpienia Bożego aż do Świątek nie jadła nic: a głowa jej niezabolala; a tak pierwszego dnia jako ostatniego duża na ciele zostawała. SkarŻyw 580, SXVI*), *duży w siłach* oraz *być duży komu* 'nie dać się zwyciężyć'. Przymiotnika *duży* używano również w odniesieniu do przedmiotów w znaczeniu 'nie dający się łatwo zniszczyć, twardy, trwałe, mocny' oraz do siły wiatru ('mocny'):

Na pierwszym słońca wschodzi, które póki czują łaskawy wiatr, leniwo naprzód postępują, potem za duższym duchem coraz gęstsze wstają, a płynąc przeciw słońcu daleko błyskają. KochProp. 14, SXVI.

Pełnił także rolę wykładnika intensywności, jednak wyłącznie w odniesieniu do bólu – funkcjonował wówczas jako 'mocny, silny'. W opisach czynności oznaczał natomiast według SXVI 'wytrwały, *immobilis, tenax*' Cn, stąd wyrażenie *duże siedzenie* 'mocne trzymanie się w siodle':

Dawamy też to Niemcom, iż w kolczej, nikt nad nie, tak dużym siedzeniem jako i fortylmi, niechajże dworzanin nieda w tym naprzód żadnemu Niemcowi. GórnDworz E3, SXVI (kolcza 'bieganie do kolca czyli do pierścienia' SL).

¹² Skróty źródeł cytatów podaję za słownikiem, z którego pochodzą przytoczone egzemplifikacje. Cytaty zamieszczam w transkrypcji.

Znaczenie 'posiadający znaczne rozmiary, tęgi, wielki' jest według M. Jakubowicz (2010: 182) innowacją na gruncie polskim i ma w SXVI zaledwie 3 poświadczenia w stosunku do 94 poświadczeń znaczenia 'mocny, krzepki'. Należy też podkreślić, że podane przez SXVI przykłady nie pozwalają jednoznacznie stwierdzić, czy leksem *duży* został w nich użyty w znaczeniu 'silny' czy 'wielki':

Woły nasze są duże, niechajżeć nie będzie rozerwanie, ani jakie prowadzenie, a niechaj nie będzie krzyk po ulicach naszych. BibRadz Ps 143/14, SXVI.

Również XVI-wieczny cytat zamieszczony w SL pod znaczeniem 'dużych rozmiarów': *Duższy olbrzym, niżeli karlik.* Sk.Żyw 2, 254 budzi wątpliwości co do poprawnego odczytania. Forma *duższy* oznacza tu zapewne 'mocniejszego'. O związkach dużych rozmiarów z siłą w potocznym oglądzie świata świadczą synonimy przysłowka *dużo* ('duża ilość'), jakimi były *siła* i *moc*:

Siła ich? 'jak wiele?' SL

W trefności jeden naród miewa przed drugim siła. Gor. Dw. 138, SL

W porażce bitnych żołnierzy moc stracili. Stryjk.44, SL

Z Afryki biorą moc zboża do Turczach i Judei. Pam. 83, 60, SL.

Gniazdo słowotwórcze badanego leksemu obejmowało, według SXVI i SL, w XVI wieku jednostki: *dużny*¹³ 'mocny, silny, potężny', *duże* 'mocno, ze znaczną siłą, potężnie (*duże bić się, ronić się, potykać się; Męczennika tego tak dużo kat do pala łańcuchem przywiązał, aż go zadławił.* Baz. Hst. 34, SL), *dużeć się* 'mocnić', *dużeć do czego* 'mocnieć, pokrzepiać się', *dużeń* 'mocarz', *dużność* 'siła, moc', *dużość* 'moc, siła, krzepkość, tężyzna fizyczna', *niedużość / niedużność* 'słabość, choroba', *nieduży* 'słaby; leniwy', *nieduż* 'mężczyzna wykastrowany lub nieplodny z innych powodów', *dużo* 'w znacznym stopniu, bardzo'. Wszystkie one powstały na bazie podstawowego dla tego leksemu znaczenia 'mocny, krzepki, zdrowy'. Pochodny słowotwórczo rzeczownik *dużość*, na przykład, nie oznaczał nigdy wymiaru (wielkości), ale 'moc, siłę':

Postawa ta najsluszniejsza, gdy koń ma ciało zupełne, a mocne, gdzie też wzrost

¹³ Jego reliktem jest kaszubski przymiotnik *dążny* (Jakubowicz 2010: 182)

z dużością ciała się zgadza. Cresc. 525 et. 15, SXVI

Przy poznawaniu dobroci konia, uważaj też mocność albo dużność jego. Cresc. 525, SL

Sercem wielką dużność pokazywał, w Bogu ufając. Skar. Dz. 548, SL

Dobra cielesne, zdrowie, czerstwość, dużność, uroda. Żrn. Pst. 2, 353. b, SL

2.3. Etymologia leksemu *wielki* i jego semantyka do XVII wieku

W XVI w. a także, jak pokazuje SStp, już w staropolszczyźnie podstawowym przymiotnikiem o znaczeniu 'duży' pozostawał leksem *wielki*, funkcjonujący od XIV w. w postaci *wieli* /*wieliki*, od XV w. *wielki* / *wieligi* / *wielgi* : *Od składu ciała i wzrostu wysokiego wielkim go nazywali. Krom. 367, SL. Świadczy o tym, między innymi, fakt, że zestawiano go często z antonimicznym leksemem mały¹⁴, tworzył też ogniwo szeregów wielki, mały, średni; wielki, pomniejszy, mały. Etymologia prasłowiańskiego przymiotnika **velikъ* 'bardzo duży, wielki' powstałego poprzez dodanie przyrostka *-*kъ* do przymiotnika *velb* (poświadczonego w formie **velbjb*) wiązana jest przez badaczy (SEBo, Jakubowicz 2010) z prasłowiańskim czasownikiem **veleti* 'rozkazywać'. Potwierdzają to wykształcone przezeń znaczenia: 'górujący nad innymi, potężny, mający duże znaczenie' oraz elementy jego gniazda słowotwórczego, m.in.: *wielbić* 'sławić, wychwalać' SStp; *wielebny* 'godny uwielbienia' SStp; *wieliczać* (*się*) 'głosić chwałę, sławić' SStp; *wieliczyć* 'głosić chwałę, uwielbiać' SStp; *wieliczyć się* 'widzieć w czymś powód do dumy, szczyścić się' SStp; *wieliczy* (*uczynić z kim*) 'uczynić dla kogoś coś wielkiego, łaskawie z kimś postąpić' SStp; *obwieliczyć* SStp; *uwieliczyć* SStp; *powieliczyć* SStp; *wielić* 'rozkazywać, nakazywać' SStp; *wiełość* / *wielikość* 'wspaniałość, doniosłość; wiele czegoś' SStp; *wielmożny* 'bardzo możny, potężny' SStp, SL (*Dogadza swojej dumie, szukając sławy w tym, żeby go za wielmożnego miano. Gor. Sen. 25, SL; Wielmożna ręka króla Stefana. Birk. Sk. C2, SL*); *wielmożyć* / *wielmożnić* 'uwielbiać, wynosić wysoko, chwalić; wielce możnym, wielkim, mocnym zrobić; zaszczycać, wynosić' SL (*Samuel chłopiątko uwielmożnione jest u pana Leop. 1, SL*); *wielmożnik* / *wielmożca* 'człowiek wielmożny' SL (*Wzgardziwszy wielmożniki z**

¹⁴ Świadczy o tym także fakt, że niektóre połączenia z leksemem *wielki* miały swoje antonimiczne odpowiedniki z leksemem *mały*, por. np. *wielka zółć* SXVI 'duża ilość zółci' a *mała zółć* 'mała ilość zółci', *banicyja wielka* SXVII / *banicyja mała* SXVII, w *wielkiej frekwencji* SXVII / *małej frekwencji* SXVII. Także poszczególnym znaczeniom leksemu *wielki* odpowiadały przeciwstawne znaczenia leksemu *mały*.

drobnymi przestawał. Papr. Gn. 1026, SL); *wielmożność* 'wielka moc, wielka dzielność' ND, SL. Już w czasach staropolskich leksem *wielki* oznaczał więc nie tylko 'duży, znacznych rozmiarów, znaczny pod względem wagi, liczby, siły itp.', ale też 'mający duże znaczenie, doniosły, niezwykły, odgrywający dużą rolę, niecodzienny, podniosły, uroczysty'. Znaczenia te obecne były w jego semantyce także w wieku XVI (por .m.in.: *Acz ono wielkie, chromych leczyc, a to większe, zwierzchnie królować, a pokój zachować*. Sk. Zyw. I, 3, SL). SL podaje przykłady pozwalające stwierdzić, że w XVI w. leksem ten odnoszono także do czasu w znaczeniu 'długi' (*Po niewielkim czasie*. W. Jud. 15, I, SL) i być może jako określenie wieku (*wielkie lata* 'długie lata, dojrzałość') – świadczyłaby o tym przytoczona przez Lindego cytacja: *Przydano Kazimierzowi, dla jeszcze niewielkich lat, gubernatora Jakszona z Mielsztyna*. Biel. 189, SL oraz derywaty *wielkoletni* 'przeciwieństwo małoletniego' SL; *wielkoletność* SL.

Tabela 2

Znaczenia leksemu *wielki* i ich możliwe przyporządkowanie chronologiczne

	do XVI w.	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	I poł. XIX w.	II poł. XIX w.	I poł. XX w.	II poł. XX w.
'duży, znacznych rozmiarów'	+	+	+	+	+	+	+	+
'mający określoną wielkość' (?)	–	–	–	+	–	–	–	–
'duży pod względem wagi, ilości, siły'	+	+	+	+	+	+	+	+
'rozległy, na dużą skalę'	–	–	–	–	–	+	+	+
'mający duże znaczenie, doniosły'	+	+	+	+	+	+	+	+
'podniosły, uroczysty'	+	+	+	+	+	+	+	+
'potężny, posiadający władzę'	+	+	+?	–	–	–	–	–
'długi (o czasie)'	+	+	+	+	+	+	–	–
'długi (o przeżytych latach)'	–	+	–	–	–	–	–	–
'wybitny, górujący nad innymi'	–	+	+	+	+	+	+	+
'naglący (o czasie)'	–	+	+	+	+	+	+	+
'jasny, wysoki, głośny (o głosie)'	–	–?	+	+	+	+	+	+
'najwyższy w hierarchii (w nazwach tytułów, urzędów)'	+	+	+	+	+	+	+	+
'szlachetnie urodzony'	–	–	–	–	–	+	+	–

2.4. Leksemy *duży* i *wielki* w XVII wieku

Prawdopodobnie w XVII w. rozpoczęła się rywalizacja leksemów *duży* i *wielki* o centralne miejsce w polu pojęciowym MAJĄCY DUŻE ROZMIARY. Dominantą semantyczną przymiotnika *duży* pozostawało jednak przynajmniej w I poł. XVII w. znaczenie 'mocny, zdrowy, krzepki'. Wskazuje na to Cn, w którym obecność odcienia semantycznego 'dużych rozmiarów' została zaznaczona jedynie poprzez odnośnik do leksemu *wielki*. *Thesaurus* zamieszcza także rzeczownik *dużość* oznaczający 'moc' oraz wyrażenie *żołądka dużego* w znaczeniu 'mający żołądek mogący coś strawić', nie odnotowuje jednak żadnego derywatu o znaczeniu odnoszącym się do dużej wielkości. Najliczniejsze były w XVII-wiecznej polszczyźnie formacje derywowane od leksemu *duży* w znaczeniu 'mocny': *dużać się* 'walczyć z kim, pasować się z kim, mocować się z kim' SL; *dużeć* 'duższy, silniejszym (ale i większym) się stawać' SL; *niedużość* 'choroba, niemoc' SL; *duższy* (*duźniejszy*) 'silniejszy' SL. Wyjątek stanowią odnotowany w SL przymiotnik *dużonogi* 'nóg dużych'¹⁵ poświadczony cytatem z *Przemian Owidiuszowych* Otwinowskiego: *Byki dużonogie* oraz przysłówki *dużo* o znaczeniu 'wiele', choć znaczenie pierwszego pozostaje niepewne, a znaczenie drugiego można by wyprowadzić również z 'silny, mocny'¹⁶. Dla porównania analogiczne gniazda słowotwórcze leksemu *wielki* zbudowane wokół różnych jego znaczeń obejmowały w XVII wieku jednostki: *wielki* 'człowiek wielkiej sławy' SPa; *wielkość* 'wielka liczba' SPa, SL; *większy* SPa; *wielgopolak* SPa, SXVII; *wielgopolska* SXVII, SPa; *wielgopolski* SXVII; *wielhomożny* 'potężny' SXVII; *wielmożny* SL; *wielkomał* ySL; *wielkobrzuski* SL; *wielkonosy* SL; *wielkoczynność* 'dzielność' SL; *wielkomęski* SL; *wielkusz* 'wielkolud' SL; *wielkodzienny* 'wielkanocny' SL¹⁷. Również cytacje zgromadzone w SL i KSXVII wskazują, że znaczenie 'dużych rozmiarów' leksemu *duży* miało mniejszą frekwencję tekstową niż 'mocny, krzepki, zdrowy':

Kto się czuje dużym być na silach, i biegłym w dziełach rycerskich, a kordatem przy tym, takowy pospolicie nierad słucha wodza swego. Star. Ryc. 38, SL
(*kordat* 'śmiały, czupurny, gorąca kasza, do korda się zaraz porywający' SL)

¹⁵ Być może jednak oznacza on 'mający mocne nogi'.

¹⁶ W KSXVII figuruje również leksem *dużowładny*, jednak jego znaczenie wymaga jeszcze objaśnienia.

¹⁷ SXVI zamieszcza również leksemy *niewielki*, *niewieluchny*, *niewielkość*, *niewielmożny*, *niewielomowny*, *niewieliczski*, *niewieluczki*, *niewieluchny*, *niewiele*. Na rdzeniu **vel-* oparte były także notowane w XVII w. leksemy *wiele* /*wiela* 'duża liczba, wielu ludzi; bardzo' SPa; *wielebny* SXVII, SPa; *wielbłąd* / *wielbłąd* SPa, SXVII, ND; *wielce* SPa, SXVII; *wielmożny* SL; *wielmożnić* SL.

*Po dużym razie wytoczonym w Wołoziech, sobie *wytychamy.* Tward. Wł. 178, SL

Nie na chód prawych ścieżek, lecz na chód złej drogi Miałem duże nogi. Kul. Her. 21, SL

Cóż, duch ci był ochoczy, lecz ciało nie duże. Pot. Arg. 584, SL

Póki sił w ręku staję, póki nogi duże, Którąby się wsparł potym, laskę sobie struże. Pot. Arg. 416, SL ('za młodości myśli o zgrzybiałości' SL).

Mądrze natura opatrzyła, aby mąż był dłuższy; niewiasta od męża słabszą i mdlejszą. Petr. Pocz. 17, SL

Kto w dziesięciu leciech nie będzie nadobny, we dwudziestu gładki, we trzydziestu duży, we czterdziestu mądry, w pięciudziesiąt bogaty, w sześciudziesiąt nabożny, tedy już do śmierci takim nie będzie. RysProv VII, 7, SXVII

Ja na dobre me słaby i zachorzały, na złe zdrowy i duży. P. Kchan. Orl. 227, SL

Porwał się, ale zginął, sedyt a nie duży. Pot. Arg, SL ('gniew bezsilny nie jest silny' SL)

Aby dzieci były dużego ciała i czerstwego obrotu, mamy ich przyuczać zimnu. Petr. Ek. 94, SL

Do Włoch worka trzeba, a dużego. Fali. P, SL ('podróż kosztuje' SL)

Dźbła rzęsnego bróg duży uściele. Hul. Ow. 59, SL

Ślizkie uboczy, jarugi i duże Brzeg opasały tej góry kałuże. Morszt. 30, SL

W bramie krata z dużych spadlszy podwojów zawałiła przejście. Tward. Wi. 44, SL

Brama najwarowniejsza przy dużym swym wzwodzie wartę ma liczną. Tward. Wł. lii, SL (wzwód 'most zwodzony' SL)

Na odnodze Meksykańskiej są tak duże żółwie, iż na skorupinie jednego sześć mężów stanęło. Boter. 68, SL.

Interpretacja niektórych cytatów jest utrudniona, gdyż leksem *duży* może w nich oznaczać zarówno 'dużych rozmiarów' jak i 'mocny, silny':

Jeżeli Turkom ciurmy nie dostaje, jak oni zowią, wybierają parobków dużych i mocnych z niektórych prowincyj. Kłok. Turk. 248, SL

Obóz dużym na około waruje okopem i skrytymi poniki. Tward. Wi. 241, SL
Nad swe mniemanie nieprzyjaciel z ukrytych poników duże wziął witanie. Tward.
WY. 250, SL

Co ciekawe, w pochodzących z I poł. XVII w. cytatach z utworów Wacława Potockiego zgromadzonych w KSXVII leksem *duży* ma, jak się zdaje, niemal wyłącznie znaczenie 'mocny, silny, zdrowy' (wyjątkiem może być połączenie [...] *duży swych ludzi kawalec* [...] W. Pot. Wojna Ch. (rkp.), s. 89-90, KSXVII), podczas gdy w *Dzienniku podróży Teresy Kunegundy Sobieskiej* z końca XVII wieku jedynym jego znaczeniem jest 'dużych rozmiarów'¹⁸:

[...] *to czynił swoim nosem, który ma niepodobne jak duży.* s. 17v-18r
Rynek ma wielki i Ratusz duży i piękny [...] s. 6r
Statki duże po nim chodzą okręciki małe. 35v-36r.
Dawano praesenta Electorowej Imoi Trzęsawkę dużą z ktorej trzęsaweczki małe,
wychodzą Diamenty bardzo piękne i wielkiego szacunku. s. 12v.
Tego dnia nocowaliśmy w Mieście dużym nazywa się Herfort [...] s. 25v.
Brat ich młody na Wiołicy dużej [...] s. 6v-7r.

W I poł. XVII w. centralnym znaczeniem leksemu *duży* pozostawało 'mocny, krzepki', podczas gdy już w II poł. lub pod koniec XVII w. przesunęło się ono prawdopodobnie w kierunku 'dużych rozmiarów', na co wskazywałby również SPa, w którym leksem *duży* jest notowany wyłącznie w znaczeniu 'mający znaczne rozmiary, wysoki, wielki':

Wlazł jeden Malusieńki szparą pode drzwi i uczyniwszy się w oczach jego dużym
mężczyzną pogroził mu tylko palcem. PasPam 77, SXVII
Między lasem duża wieś i słycać tam krzyk hałas. PasPam154, SXVII.

przysłówek *dużo* natomiast w znaczeniu 'wielka ilość, wiele' SPa, w funkcji intensyfikującej (*Zgromadza wojsk dużo.* Przyb. Luz. 128, SL). Leksem *wielki* oznaczał, jak się wydaje, większe rozmiary niż *duży*: *Idziemy raz puszcza wielką aż między lasami*

¹⁸ Oczywiście może to także w pewnym stopniu wynikać ze specyfiki tekstów – w utworach W. Potockiego częsty jest kontekst militarny, podczas gdy *Dziennik podróży* poświęcony jest obserwacjom odwiedzanych miejsc .

duża wieś. 154R, SPa. Przykłady zebrane w KSXVII wskazują jednak, że znaczenie 'mocny, silny' pozostawało obecne w semantyce leksemu *duży* także w II poł. XVII i I poł. XVIII w.:

Duży / spory. Keller. J. T. Gramm. 1699. s. 55

[...] *duże niewiasty* [...] *starcker Weber*. Volck. Diar. 82 v.

W materiale słownikowym z XVII i XVIII w., w którym zarejestrowano stopień wyższy i najwyższy leksemu *duży* (*duższy, dużejszy, duźniejszy / na(j)duższy*), ma on znaczenie 'mocniejszy, najmocniejszy', nigdy 'większy, największy':

[...] *kto duższy, ten lepszy*. Rys. Ad. 28, SL.

Duźniejsi mogą dłużej wytrwać. Kłok. Turk. 176, SL

Za nim, jako za najduższym murem w obronie siedzą. Fali. Dis. S. 2, SL

Nie goń duższego, mijaj go o milę. Jabł. Ez. 146, SL; ND

Duższy słabszemu często bywa katem ND.

Również w KSXVII odnaleźć można wiele przykładów, w których użyto formy *duższy* w znaczeniu 'mocniejszy', m.in.:

A tak, któryby z was był duższy w ręce i mocy...niech weźmie linę do rąk. S. Otw. Giul. Wyd. 1879. s. 150, KSXVII

Nie osłabiał namniej z onej rany, ale był duższy Argant rozgniewany. T. Tasso. Goffred. 1618. s 142, KSXVII

Pili sami dwaj [...] a Brat jeszcze duższym się być czuł [...] i nie bez pamięci, tamtego pilnował całą noc [...] Diar. S. Mask. s. 114, KSXVII

Zwierz w sieci naduższy, nasroższy. Knap. Ad. 1632. s. 1373-1374-1375, KSXVII

Co nad modlitwę duższego! Kaz. Hon. 1681 / 94 / II, KSXVII

Modlitwa jest najduższa, najsilniejsza. Kaz. Hon. 1681 / 94 / II, KSXVII

W artykule hasłowym poświęconym leksemowi *duży* w SXVII zamieszczono natomiast

cytacje, w których to stopień wyższy leksemu *wielki* (*większy*) ma znaczenie 'większych rozmiarów, o większym natężeniu':

Bóle duszne więtsze niż cielesne. KnAd 275, SXVII

Kto, według potrzeby pieniędzmi dzwoni, ten się też większego kosztu ochroni.

HaurEk. 20, SXVII

Dwa są Brodawniki, mniejszy i więtszy. SyrZiel. 1529, SXVII.

Nie jest jasne, w jakim znaczeniu leksem *duży* funkcjonował w przytoczonym przez SW i opatrzonym kwalifikatorem *staropolski* wyrażeniu *lata duźsze* 'stary wiek'. Znaczenie 'krzepkie, mocne lata' nie wydaje się trafne. Antonimiczne połączenie z leksemem *niewielki* (*wiek niewielki* 'niepełnoletność' SL) oraz późniejsze znaczenie 'dorosły' (antonimiczne wobec 'mały') świadczy raczej o tym, że dojrzałość i niepełnoletność ujmowano w kategoriach dużych (wielkich) i małych lat. Możliwe, że autorzy SW błędnie zinterpretowali znaczenie połączenia *lata duźsze*, które mogło oznaczać pełnoletność.

Zapewne, jak sugerują autorzy SXVII, jedynie forma *większy* miała w XVII-wiecznej i późniejszej polszczyźnie, znaczenie 'większych rozmiarów, mający większe natężenie'. Formy *duźszy*, *dużejszy*, *duźniejszy* / *na(j)duźszy* zanikły ostatecznie wraz zawężeniem się znaczenia leksemu *duży* do 'znaczących rozmiarów'. O ich wycofaniu się zdecydować mogły względy fonetyczne (sprawiająca problemy wymowa grupy spółgłoskowej 'ższ', której uproszczenie prowadziło do powstania formy *duszy* homonimicznej wobec dopełniacza l.p. leksemu *dusza* oraz podobieństwo do formy stopnia wyższego i najwyższego leksemu *długi*: *dłuższy*, *najdłuższy*).

Podstawowym przymiotnikiem o znaczeniu 'znaczących rozmiarów, bardzo duży, ogromny' pozostawał w XVII-wiecznej polszczyźnie leksem *wielki*:

Lubo tam jest port Spokojny i Cichy ale przecię nieprzystępny bo do Samych Bulwarkow okręt wielki wojenny nieprzystąpi Chyba te małe okręty kupieckie [...] PasPam 68, SXVII

Jest tam Staw wielki bardzo [...] gęstą trzciną zarosły tam Litwa Niebożęta Uciekali z pogromu. PasPam 112v, SXVII

To jest ryba wielka [...] tak smaku dobrego jako żadna Ryba nie jest smaczna, Sama zaś wszystka jest tego Smaku co jesiotr. PasPam 164, SXVII

Występował on w szeregu przysłów, często razem z antonimicznym leksemem *mały*:

Wielki pospolicie nie dowcipny. Cn. Ad. 124, SL

Wielkiemu Panu zawsze kostka dobrze pada. RysProv XVII, 6, SXVII

Nie bądź blaznem, kiedy nie możesz być wielkim Panem. RysProv X, 1, SXVII

Mały wielkiego pod czas przemoże. Cn. Ad. 476, SL

Mali w dymie, a wielcy w wodzie urody swej (wzrostu swego) pożytek odnoszą.
NKPP II, 379.

Mała rzecz wielkiego obali. NKPP II, 380.

Małe rzeczy na początku, wielkie bywają na końcu. NKPP II, 381.

Wielkich rzeczy małe początki. NKPP II, 381.

Ból, jeśli mały, ja go zniosę; jeśli wielki, on mnie. KnAd 41, SXVII

Ból mały, znośny; wielki krótki. KnAd 41, SXVII

Wielkie ryby małe żrą. Cn. Ad. 383, SL

Mały robak wielkiego dębu tocząc na ostatek obali. TIII. 201, SXVII

Małe złodziejki wieszać, a wielkie puszczać; małe złodzieje wielcy karzą. Cn. Ad.
471, SL

Bogactwa wielkie na małe przestawać. KnAd 1185, SXVII

Wielkie rzeczy pomału rosną. Wielkich rzeczy małe początki. Cn. Ad. 1234, SL

*Wielkie rzeczy minąwszy, o mniejsze się frasujesz. Na śmierć idąc, na ciasny
trzewik utyskujesz.* Cn. Ad. 1234, SL

Małe winy gryziemy, wielkie całkiem połykamy. KnAd 470, SXVII

Wielka klatka, a ptaków mało; wielka stodoła, a zboża pusto. Cn. Ad. 1250, SL

Z wielkiej chmury mały deszcz. Cn, SL

Z malej chmury wielki deszcz. Cn, SL

Większa komora niżli stodoła; większa przedmowa, niż księga. Cn. Ad. 1234, SL

Większy koszt niż zysk. Cn. Ad. 1235, SL.

Większy huk niż puk. Cn. AD. 1234, SL

Większy dym niż pieczonka. Kn, SW

Wielkie wyborne rzeczy nietrwale. Cn. Ad. 1242, SL

U stracha wielkie oczy. RysProv 79, SXVII

Ale jak mówią, Strach ma wielkie oczy, Większą rzecz widzi, niżli w sobie sama [...]. DrużZbiór 215. SXVII

Gdzie wielka gromada, tam łacna zwada. Cn. Ad. 240, SL

Gdzie wielki dochód, wielki rozchód. Cn. Ad. 240, SL

Wielkie Bogactwo, wierna miłość, ciężka choroba i zranione sumnienie, nie mogą być zatajone. RysProv XVII, 7, SXVII

Czasu pogody, boj się wielkiej wody, abo nawatności. KnAd122, SXVII

Kto czeladź wielką chowa, i buduje: Ten, by nawięcej miał, wnet wyszafuie. abo: Drogę do ubostwa sobie gotuje. KnAd 376, SXVII

Bęben za gorą abo w lesie coś wielkiego, choć jak cebrzyk wielkość jego. KnAd 1055, SXVII

Wielka tarapata, dziurawa w deżdż chata. RysProv XVII, 7, SXVII

Kto nadzieją żyw, wskorali, będzie wielki dziw. RysProv 37, SXVII

Bracia zgodliwi, są wielkie dziwy. KnAd 44, SXVII

Wszystko wielkie za wielkim iść powinno rodem, na przekopę z wierciochem, na Wisłę z niewodem. NK III, 673.

Leksem ten pełnił także funkcję wykładnika intensywności jako 'bardzo duży pod względem natężenia', 'niezwykły, szczególny', 'ciężki', 'serdeczny' SPa. Wydaje się, że od czasów staropolskich aż po wiek XX był on najczęściej używanym przymiotnikiem wymiaru o funkcji intensyfikującej (zapewne ze względu na swoje mało precyzyjne znaczenie: 'dużych rozmiarów', które nie zawężało zakresu jego odniesień), przy czym używano go zarówno w odniesieniu do tego co wartościowano pozytywnie i negatywnie). W jego semantyce był obecny pierwiastek 'przekraczający zwykłą miarę pod względem siły, intensywności lub jakości; niespotykany, wyróżniający się rozmiarami, znaczną liczbą, wartością, rozległy, liczny, obfity, bogaty' SPa:

Chleb z grochu pieką, bo tam tego wielka rodzi się obfitość. PasPam 64v, SXVII
[Wojewoda] cudował się wielkim cudem że kilkanaście Ludzi wytrzymało tak wielkiej kupie. PasPam 159, SXVII

Jak wsiedli na Litwę Lubomirszczykowie bo na nich mieli wielki apetyt o to że to wyszli na tę Wojnę domową. PasPam 199v, SXVII

One srogie pociechy obrocily się w Wielki Smutek, Bo krol przez cały dzień i nie jadł i nie gadał z nikim wszystek Dwor jak Powarzony. PasPam 255v, SXVII

Mnie więcej nie zostaje tylko wielkiemu powinszować i aplaudować szczęściu. MikSil 70, SXVII

Piecow w domach nie mają chyba wielcy Panowie bo od nich wielki podatek na krola idzie. PasPam 56, SXVII

W przewodny tydzień śnieg i mroz tak wielki że mógł saniami jechać. 258R, SPa

Deszcz wielki leje i woda rynsztokami jako rzeki płynie. 262R, SPa.

Gęsi dzikie włoczyły się całe lato stadami wielkimi. 282 r, SPa

oraz 'bardzo ważny; doniosły, podniosły, głośny, uroczysty':

To była chwalebna i wielka wiktoryja. PasPam 108, SXVII

a o człowieku: 'wybitny, znakomity, możny, potężny, górujący nad innymi pod jakimś względem (także moralnie), znakomity, sławny':

Piecow w domach nie mają chyba wielcy Panowie bo od nich wielki podatek na krola idzie. PasPam 56, SXVII

Kazimierz wielki tytułem, mały w samej rzeczy. Opal. Sat. 147, SL

Używano go w odniesieniu do warstw rządzących (*wielcy panowie*), sfery politycznej (w nazwach tytułów: *wielki hetman* SPa, SXVII; *wielki wezyr* SPa; *wielki stolnik* SXVII itp., insygniów władzy: *wielka buława*) oraz religijnej (w nazwach świąt i okresów świątecznych: *wielki post* SStp, SXVII; *wielki czwartek* SXVII; *wielki Piątek* SXVII; *wielki Tydzień* SXVII). Słownik Lindego pokazuje, że zachował on w XVII-wiecznej polszczyźnie odniesienie do czasu. W zamieszczonej w SL cytacji ma on jednak inne znaczenie niż w XVI-wiecznej polszczyźnie, oznacza bowiem 'nagłący': *Już czas wielki, abyśmy się nagotowali do wieczności.* Fur. Uw. E. B. 3. Leksem *wielki* funkcjonował

także w XVII wieku w szeregu frazeologizmów. SPa, SXVII i NKPP podają następujące zwroty i wyrażenia: *wielkim pędem*, *wielką ryścią* (ryść 'kłus, trucht' SPa) SXVII, SPa; *zawołać wielkim głosem* SPa; *cudować się wielkim cudem* SPa; *ktoś miał wielkie modlitwy o coś* 'ktoś się bardzo o coś modlił' SPa; *ktoś obietnice miał wielkie* 'komuś wiele obiecano' SXVII; *wielką pamięcią umierać* 'umierać w sławie' SPa; *wielkim razem* SPa; *był zjazd wielki* 'przybyło wiele osób' SXVII; *w wielkiej frekwencji* 'w obecności wielu ludzi, przy wielu ludziach' SXVII; *wielka zegarowa godzina* 'cała godzina, pełna godzina' SXVII, SPa; *wielka rzecz* SPa; *wielkiej pamięci* 'świętej pamięci' SPa; *woda wielka* 'głęboka' SPa; *iść na potrzebę wielką* 'na wielki stolec' SXVII; *banicyja wielka* SXVII; *chodzić jako wielki pan* SXVII; *strach z wielkimi oczami* 'strach, który wyolbrzymia niebezpieczeństwo' SXVII; *co z większa / z większego* 'z grubsza' SPa (*Lubom rzeczy gwałt przebaczył w pierwszym znanych wieku, pomnię wzdam co z większego*. Zebr. Ow. 299, SL); *wielki jak giewia* NKPP III, 673 (*giewia* 'kopia, lanca, spisa' NKPPIV)¹⁹. Wiele z tych frazeologizmów miało antonimiczne odpowiedniki, w skład których wchodził przymiotnik *mały*: *banicyja mała* SXVII; *iść na potrzebę mniejszą* SXVII; *mała woda* SXVI; *mała godzina* 'niepełna' SPa; *małej frekwencyjej* SXVII. Leksem *wielki*, podobnie jak antonimiczny leksem *mały*, tworzył także nazwy gatunków roślinnych i zwierzęcych²⁰: *bania wielka* SXVII; *bluszcz wielki* SXVII; *żaba wielka* SXVII; *babka wielka* SXVII; *łamikamień wielki* SXVII; *jastrząb wielki* SXVII; *gorycznik wielki* SXVII; *bazyliśka większa* SXVII; *opich wielki* SXVII oraz terminy medyczne: *arteryja wielka* SXVII; *gorączka wielka* SXVII.

2.5. Leksemy *duży* i *wielki* w XVIII wieku

W XVIII w. nastąpiło przesunięcie semantyczne leksemu *duży*. Jego znaczeniem centralnym stało się 'dużych rozmiarów', znaczenie 'mocny, krzepki', choć nie wycofało się z języka, straciło dominację. W ND znaczenie 'wielki, wysokiego wzrostu' figuruje na pierwszym miejscu, poprzedzając 'mocny, silny':

1. *człowiek to duży*

¹⁹ U. Sokólska (1999: 165) notuje też zwrot *brać większe serce* oznaczający 'zdobywać się na odwagę'.

²⁰ Nazwy roślin były często motywowane wielkością odmienną od prototypowej (Ostaszewska, Sławkowa 1999: 156).

2. *zawsze duższy, zawsze szcudrzejszy wygrywa; nie goń duższego, mijaj go o milę; duższy słabszemu często bywa katem.*

Podobnie jest w SL, który najpierw podaje właśnie znaczenie 'dużych rozmiarów', choć znacznie lepiej jest w nim udokumentowane 'mocny, krzepki':

Nie goń duższego, mijaj go o milę. Jabł. Ez. 146. 9

Jesteś o wodzu taką cnotą duży. Jabł. Buk. D

Często i panie nie gardzą parobkiem, Kiedy się dużym uda damie żrobkiem.
Jabł. Ez. 11. ('tęgi chłop, rycerz w cielesnej sprawie' SL).

Także gniazda słowotwórcze, których centrum stanowił leksem *duży* w różnych jego znaczeniach, zrekonstruowane na podstawie SL wskazują na coraz większe znaczenie pierwiastka semantycznego 'dużych rozmiarów': *dużeć* 'silniejszym, ale też: większym, się stawać'; *dużo* 'wielce, mocno, bardzo, znacznie, mnogo (także jako modyfikacja przymiotnika): *już dużo w noc* ND, *dużo raniony* ND, *dużo się zadziwił* ND, *podniosła dużo głosu matka* ND, *trudno razy wyleczyć, kiedy już dużo w głąb zaszły* ND, *Wielki już strach czuje, włosy wstają i pod nim drżą dużo kolana.* Jabł. Tel. 249, SL; *Ledwobym cie mógł poznać, dużoś się odmienił.* Jabł. Tel. 130, SL'); *dużoręki* 'rąk dużych'; *dużonogi* 'nóg dużych'; *dużość/dużność* 'wielki wzrost; siła, moc'. Wyłącznie do znaczenia 'mocny' nawiązują w SL formacje: *niedużość / niedużność* 'słabość'; *nieduży* 'chory'; *dużać się* 'walczyć z kim, pasować się z kim, mocować się z kim'; *duższy / dużniejszy* 'mocniejszy'; *na(j)duższy* 'najmocniejszy'.

W XVIII wieku leksem *duży* zaczął przejmować od leksemu *wielki* rolę neutralnego wykładnika znaczenia dużej wielkości':

Na co rzecz dobra mieć kurnik duży, oblepiony, zamknięty, i wkoło ziemi pogrozić kilkanaście kuczek małych [...] Nowe Ateny III, 401

Zegar tu duży, psalmy wygrywający dzwonkami, nim uderzy godzina. Nowe Ateny II, 248

Kita zatknięta w bogatym spięciu, na którym wielka liczba dużych brylantów.
Gaz. Nar. 1,8, SL.

Podobnie stało się, jak pisze R. Grzegorzyczkowa (1996: 225), w języku rosyjskim,

gdzie leksem *bol'szoj* będący stopniem wyższym przymiotnika *bol'j* o znaczeniu 'silny', zaczął funkcjonować w XVIII wieku w znaczeniu 'duży' obok leksemu *velikij*. W SL przymiotnik *duży* pojawia się w szeregu definicji jako 'dużych rozmiarów': *buła* 'chleb okrągły, duży', *liścisko* 'list duży, niezgrabny', *puchacz* 'największy z ptaków nocnych, wielkości gęsi, łeb duży z piórkami po bokach na kształt uszu sterczącymi'. Także leksem *wielki* używany był przez Lindego do definiowania leksemów, jednak wydaje się, że autor sięgał po niego zwłaszcza wtedy, gdy pragnął dodatkowo podkreślić wielkość lub stopień natężenia opisywanego desygnatu. *Czaban* to w definicji Lindego 'wół wielki, jakie są na Podolu', *deszcz przewalny* to deszcz 'wielki, nawalny, lunący', wyrażenie porównawcze *gęba u niego jak cholewa* zostało natomiast objaśnione jako 'pijanica wielki'. Obu leksemów używano natomiast do określania człowieka wysokiego wzrostu. Człowiek wysoki to u Lindego 'wielki, wielkiego wzrostu człowiek' (obok *wzrosły, rosły, słusznego wzrostu, wysoki*). *Wyrostek* to ktoś 'duży we wzroście, wyrosły nadmiernie' SL. Należy jednak podkreślić, że zarówno SL jak i SWil definiują leksem *wielki* jako przeciwieństwo leksemu *mały*, taka informacja nie pojawia się natomiast w odniesieniu do leksemu *duży*.

Jednocześnie w semantyce leksemu *wielki* na pierwsze miejsce wysuwał się pierwiastek znaczeniowy 'bardzo dużych rozmiarów, wspaniały, potężny, znaczny, znakomity, ważny, niezwykły, górujący nad innymi':

Wilk jeden, wielki łapikura, Gdy szedł, na milę wkoło czuć go było frantem. Zab.
13, 280, SL

zapewne także, jak pokazuje SL, w sensie pejoratywnym: 'większy niż powinien być, przesadzony, za mocny, za wielki, za długi itp.' (to znaczenie występuje jednak u Lindego z XVI-wiecznymi poświadczeniami). Używano go nadal w odniesieniu do ludzi jako 'sławny, znakomity' (*wielcy panowie, wielki żołnierz* SL), 'odznaczający się szczególnymi cnotami' oraz 'duży, rosły' (*wielki to chłop* ND), w nazwach insygniów władzy (*wielka buława, wielka pieczęć* SL), świąt (*Wielka noc / wielkonoc / wielkonocne święto* ND, SL; *Wielki piątek* ND, SL; *Wielka niedziela* SL; *Wielka Sobota* SL, ND; *Wielki Tydzień* ND, SL), tytułów (*Wielki książę* SL, *Wielki rządca* SL, *hetman wielki* SL, *marszałek wielki* SXVII), elementów sakralnych (*wielki kościół* 'nawa główna kościoła' SL, *wielki ołtarz* 'ołtarz główny' SL), chorób (*wielka choroba / niemoc* 'padaczka' SL, ND, *wielki kaduk* ND, *wielka gorączka* SL) oraz w nazwach związanych

z geografią (*Wielki Polak* 'Wielkopolanin'). Występował w znaczeniu przenośnym jako 'mający duże rozmiary, wielki' i 'intensywny' (*wielkie pieniądze* 'wiele pieniędzy', *wielkie dochody* ND, *wielkie wydatki* ND, *wielkie zbytki* ND, *wielka złość* ND, *wielka nieprzyjaźń* ND, *wielkie zasługi* ND, *wielkie cnoty* ND, *wielka wspaniałość* ND). Funkcjonował także w szeregu wyrażen i zwrotów: *wielki palec* 'kciuk' SL; *wielki czas* 'długi czas; nagłący czas' SL (*Spytał go, jak wielkiego na to potrzebuje czasu?* Zał. Test 258, SL); *umysł wielki* ND; *wielka to dusza* ND; *wielkie ma serce* ND; *wielka rzecz się dzieje* ND; *wielka rzecz* 'to nie żarty, nie przelewki' SL (*Wielkie rzeczy! To się uleczy!* Teat. 24 c, 80, SL); *to wielka / wielkie* 'znaczna rzecz, znakomita' SL; *wielki funt* ND; *wielki dwór* SL; *wielki świat* 'publika' SL; *wielka liczba* 'wiele' ND, SL; *co z większa / z większego* 'z grubsza, jako tako' (*Co z większa dać dzieciom początki języka.* L, SW; *Pierwsza w czytaniu co z większa uczniom dawszy początki, gramatykę im dyktował.* L, SW); *wielki głos* 'laute, helle, haute voix, wysoki, jasny, głośny' ND; *wielka linia* '*la ligne de defence fichante*' ND; *mieć wielkie czytanie* 'być odczytanym' ND. Źródła leksykograficzne notują też przysłowia: *wielkiej rzeczy małe początki, wielkie rzeczy pomatu rosną* ND; *wszyscy nas czasy uczą, wielcy...* NKPP III, 673; *wielki jak ogon u sarny* NKPP III, 673; *Nie gore czapka na wielkim złodzieju* SL, SW (ostatnie prawdopodobnie jednak o XIX-wiecznej proveniencji)²¹.

Należy wspomnieć, że gniazda słowotwórcze zbudowane wokół różnych znaczeń leksemu *wielki* zrekonstruowane na podstawie SL i ND są znacznie bardziej rozbudowane niż analogiczne gniazda leksemu *duży*. Obejmują bowiem ponad 80 w stosunku do zaledwie 9 elementów gniazd leksemu *duży*. W ich obrębie szczególnie liczne są przymiotniki złożone opisujące wygląd człowieka, zwierzęcia czy rośliny²² (*wielgouchy / wielkouchy* ND; *wielgook / wielkook* ND; *wielkobrzuch / wielgobrzuch* ND, SL; *wielkobrzuski* SL; **wielkociały* 'ciała wielkiego, cielisty' SL²³; **wielkoczłonki* SL; *wielgoczół* ND / ***wielkoczół* 'człowiek o wielkim czole' ND, SL; *wielkogęby* ND, SL; *wielkogłowa* 'który ma wielką głowę' SL (XVI w.); *wielkogłowy* SL; *wielkogrzywy*

²¹ Najdawniejsze poświadczenie tego przysłowia figuruje w NKPP III z datą 1801: *Żle, panie Jędrzeju, nie gore czapka na wielkim złodzieju* (Krasicki, WR(1954), 128).

²² K. Handke (1976: 52), omawiając composita zarejestrowane w ND, przypomina, że niektóre z nich były neologizmami utworzonymi przez autora słownika. Te nigdy nie używane jednostki, często należące do terminologii przyrodniczej, były powtarzane przez SL, SWil i SW.

²³ Gwiazdka * oznacza w SL według autora wyrazy (wcale lub w tej formie) nieużywane, dwie gwiazdki ** oznaczają natomiast wyrazy uznane za 'przystające poetom' (poetyzmy). Jak pisze B. Matuszczyk (2006: 233-234) archaizmy są w SL sygnalizowane między innymi za pomocą kwalifikatora graficznego (*), jednak „tym samym kwalifikatorem sygnalizowane są też neologizmy Lindego oraz wyrazy (i formy) nie mieszczące się w ówczesnej normie języka literackiego”. W ten sposób zatarta została funkcja pojedynczej gwiazdki jako kwalifikatora chronologicznego.

SL; *wielkonogi* / *wielgonogi* ND, SL; *wielkonosy* ND, SL (XVII w.); *wielkooki* ND, SL / *wielkooczy* SL (XVII w.: *wielkoocza sowa*. Kmit, SL; *strach wielkooki* Groch, SL); *wielkousty* SL; *wielkozębny* SL / *wielkozęby* ND; *wielkoskrzydły* SL; *wielkokłoty* SL; *wielkolisty* SL; **wielkowelnisty* SL; **wielkoczestny* 'z wielkich części złożony' SL; ***wielkorody* 'wysoki (np. o dębie)' SL; **wielkorosły* SL oraz nazwy pozytywnych charakterystyk (***wielkoczynny* 'dzielny' ND, SL; ***wielkoczynność* 'dzielność' SL; *wielkomały* SL; ***wielkomeżki* 'wielce męski' SL; *wielkomysłność* ND, SL (*Krzyżacy niepodolaną wielkomyslnością nadymając się, najmniejszej słuszności zażyć nie chcieli*. Krom. 479, SL); *wielkomysłny* ND, SL; *wielkomysłnie* SL; ***wielkobiełość* 'wprawa' SL (XVIw.); *wielkomytny* SL; ***wielkoduszny* SL; *wielkodusznie* SL; *wielkosercy* SL, *wielkoimienny* SL 'noszący wielkie imię'; *wielkosilny* 'bardzo silny' SL; **wielkoumny* SL 'bardzo rozumny'; *wielkowspaniały* SL (*Wielkowspaniałe na niebie luminarze*. Odim. Sw. 2, Q. 4, SL)). Mniej liczną grupę stanowią formacje odnoszące się do sfery politycznej (*wielkoksiążęcy* SL; *wielkopański* SL (XVIIw.); *wielkorządca* ND, SL; *wielkorządczyna* SL; *wielkorządczyny* ND; *wielkorządy* ND, SL; *wielkorządztwo* SL; *wielkowładny* 'wielowładny' SL; *wielkomytny* SL 'płacący duże myto'). Pojedyncze są natomiast nazwy negatywnych lub neutralnych cech człowieka (*wielkomówność* SL; *wielkomówny* 'mówiący dużo' SL; ***wielkodumna* SL 'bardzo dumna'), formacje nawiązujące do nazw świąt i okresów świątecznych (*Wielkonoc* SL; *wielkonocny* ND / *wielkanocny* SL; *wielkopiątkowy* SL; **wielkodzienny* 'wielkanocny' SL; *wielkopostny* SL; *wielkotypodniowy* SL), nazwy krain geograficznych i ich mieszkańców (*Wielkopolska* ND, SL, *wielkopolski* ND, SL, *Wielkopolanin* ND, SL, **Wielkopolak* ND, SL / **Wielkipolak*), określenia opisujące kogoś lub coś wysokiego (*wielkolud* SL; *wielkusz* 'wielkolud' SL), nazwy gatunków roślinnych i zwierzęcych (*wielkook* 'ryba morska' CN, ND; *wielkoróg* SL; *wielkoszczok* 'chrząszcz mający wielkie szczoki' SL; *wielkokwiat* / **wielgokwiat* ND, SL, ND; *wielkolen* / **wielgolen* SL oraz intensywa o funkcji ekspresywnej (***wielkosny* ND, SL (XVIw.), NKPP (XVII w.: *wielkosny jak proch pod nogą*. NKP III, 673); *wielkuchny* 'bardzo wielki' SL; *wielkuśny* 'bardzo wielki' SL) i określenia wieku (*wielkoletni* 'przeciwieństwo małoletniego' SL; *wielkoletność* SL). Pozostałe derywaty proste liczyły zaledwie 10 jednostek: *wielkość* (*Wielkość ciała jest rozłożenie jego, objęt, wymiar, wolumen, to jest miejsce, które zastępuje cała rozłożystość jego*. Rog. Doś. 1, 193, SL) SL; *większość* SL; *większeć* SL / *więtszeć* SL / *zwiększeć* SL 'większym się stawać' SL; **większoliczność* 'większa liczba' SL; *powiększać* / *powiększyć* SL; *większyć* 'czynić większym' SL; *zwiększyć* / *zwiększać* SL;

powiększający SL; *powiększyciel* SL; *przywiętszy / przywiększy* 'nieco większy' SL; *większy / więtszy* SL²⁴.

W Nowych Atenach zarówno leksem *duży* jak *wielki* występują w konstrukcjach porównawczych *duży / wielki jak* oraz z określeniami zawierającymi jednostki miary *duży / wielki na*²⁵:

Blisko Madery wyspu jest wysep PORTUS Sanctus, na Atlantyckim także morzu w okręgu na mil 8. duży, dzikich zwierząt pełny, dla tego Hortus Ferratum nazwany. Nowe Ateny II, 661

Flamencos jest ptak na Infułach Rapowerde w Afryce, duży jak bocian, który mięso ma białe, a pióra czerwonego koloru jak ogień. Nowe Ateny I 609

Płód gdy na świat wydaje, jest tak duży, jak trzyletni wół. Nowe Ateny I, 586

[...] *szerszenie są tak duże, jak poł palca* Nowe Ateny III, 320

[...] *wydająca owoc jak melon wielki* Nowe Ateny II, 618

w tym rogu jest osobliwą industrią osadzony żelazny drąg na trzy łokcie wysadzony na dwor, na końcu jego osadzone dwie szale, tak duże, iż człeka siedzącego, lub stojącego każda z nich obejmie. Nowe Ateny II, 622

Na tego cudu pamiątkę w tejże skale wysoko wyrobiono Nikę alias framugę i lokowano Krucyfik wielki na stóp 40, który się z dołu na dwie stóp tylko mały wydaje. Nowe Ateny II, 227.

Nowe Ateny są jedynym z przebadanych źródeł, w których leksemy *wielki* i *duży* (a także *mały*) występują w połączeniu z jednostkami miary. Być może wiąże się to ze specyfiką tego tekstu, który, pretendując do miana naukowego, był w zamierzeniu przeznaczony dla szerokiego kręgu odbiorców. Połączenie *wielki / duży na* było mniej precyzyjne niż *wysoki na*. Możliwe jednak, że były ono po prostu dopuszczalne w

²⁴ Rdzeń **vel*, na którym oparty jest leksem *wielki* fundował również funkcjonujące w XVII wieku jednostki *wielą* 'wiele' ND; **wielmi* SL, ND 'bardzo'; *wielbić* ND, SL; *wielbienie* ND; *wielce* ND; *wielekroć* ND; *wieleraż* ND. W XVII-wiecznej polszczyźnie do rzeczywistości społeczno-politycznej odnosił się także pochodzący od wspomnianego rdzenia czasownik *wielmożyć / wielmożnić* 'nadawać tytuł wielmożnego' ([...] *większy pan, niż Jegomość, którego wielmożni*. Kras. Sat. 24, SL), którego pierwotnym znaczeniem było 'uwielbiać, wynosić wysoko chwalić'; *wielce* możliwym, wielkim, mocnym zrobić; *zaszczycać, wynosić* oraz leksemy *wielmożnik / wielmożca* 'człowiek wielmożny', *wielmożność* '1. wielka moc, wielka dzielność; 2. tytuł od XVIII w.: *Jaśnie Wielmożność, Jasna Wielmożność*' (znaczenie 2. w SL z XVIII-wiecznymi cytacjami) ND, SL; *wielmożny* 'wielce możny, potężny' SL (XVIII w.), *wielmożnie* SL; *wielmoże*** ND; *wielmożnę*** ND; *wielmożny* ND.

²⁵ Frazy typu 1. *długi sznur*, 2. *sznur długi na 5 metrów* są przez badaczy klasyfikowane jako przykłady różnego znaczenia przymiotnika *długi* lub jego różne użycia (Linde-Usiekniewicz 2003: 261-262).

ówczesnej polszczyźnie.

Wydaje się, że przymiotnik *wielki* nadawał określanym przez siebie leksemom odcień niezwykłości i nadnaturalności. Benedykt Chmielowski używał go zwłaszcza w odniesieniu do sfery religijnej i baśniowej, chcąc podkreślić nadnaturalne rozmiary czy też cudowność opisywanego obiektu:

W trzecim Niebie zrobionym z drogiego kamienia, gdzie między wielka liczba Aniołów, był jeden Anioł tak wielki, że między jednym okiem jego, i drugim taka była odległość, żeby ledwo kto ją za dni 70 tysięcy przebył. Nowe Ateny I, 1001

Ci znajdują stoł diamentowy tak wielki, że ledwie go za 7 kroć tysięcy dni obejdzie, nakryty obrusem, serwetami złotem tkanemi, z specjałami potraw i napoju, których zażywać mają. Nowe Ateny I, 1002

a tak od Mojżesza zabity Olbrzym tak wielki, że po kości uschlej, jako po ziemi Myśliwiec cały dzień gonil za Jeleniem. Nowe Ateny I, 1073

CAMELOPARDUS zaś, albo Wielbłądo-Ryś tak wielki i wysoki jest, że mu po pod brzuch Rycerz na koniu rosnym wyjedzie, nie schylając się. Nowe Ateny I, 588

Tamże jest w Gwarderobie Rog jednorożca wielki: Jaja strusie, Męką CHRYSZTUSOWĄ delikatnie i misternie porysowane. Nowe Ateny II, 116

jeden tak wielki Szmarag jak kurze jaje. Nowe Ateny II, 239.

W *Nowych Atenach* leksem *duży* łączy się, między innymi, z leksemami *owce*, *barany*, *jezioro*, *perła*, *stado*, *relikwie*, natomiast leksem *wielki*, o szerszym zakresie znaczeniowym, z takimi rzeczownikami jak: *wojownik*, *most*, *jałmużnik*, *konkurs*, *kościół*, *dźwięk*, *ogród*, *respekt*, *kryminal*, *lichtarz*, *rozchód*, *ganek*, *ogień*, *honor*, *zamek*, *meczec*, *czarnoksiężnik*, *prowent*, *fautor*, *gust*, *szlak*, *plac*, *mędrzec*, *raj*, *pan*, *oltarz*, *relikwiarz*, *krzyż*, *doktor*, *gromiciel*, *mówca*, *posag*, *kapelusz*, *papież*, *marszałek*, *palec*, *moździerz* i innymi. W tomie I *Zwierząt domowych i dzikich, osobliwie krajowych historii naturalnej początki i gospodarstwo...* Krzysztofa Kluka leksem *wysoki* występuje częściej ponad 50 razy, najczęściej w znaczeniu 'duży, bardzo duży', natomiast leksem *duży* notowany jest tylko raz. Podobnie jest w innym dziele tego autora: *Roślin potrzebnych.....* oraz w Opisie obyczajów Jędrzeja Kitowicza, w którym leksem *duży* pojawia się 9 razy, podczas gdy przymiotnik *wielki* tylko w formie mianownikowej występuje aż 30 razy, przy czym najczęściej w znaczeniu 'mający duże

rozmiary'. Jego frekwencja tekstowa w podstawowym znaczeniu odnoszącym się do wymiarów przestrzennych pozostawała więc w XVIII-wiecznej polszczyźnie wyższa niż częstotliwość występowania leksemu *duży*.

2.6. Leksemy *duży* i *wielki* w XIX wieku

Słownik wileński i SW w artykułach hasłowych poświęconych leksemowi *duży* na pierwszym miejscu zamieszczają znaczenie 'duży, wielki, wysokiego wzrostu' (*człowiek duży, koń duży*). W SAM pojawiają się wyrażenia *duża dziewczyna, chłop duży*, w których duży, wysoki wzrost jest miarą wieku człowieka (*Misia już duża dziewczyna*. L2339, SAM). Obok nowo powstałego znaczenia 'dorosły' i centralnego dla leksemu *duży* 'dużych rozmiarów' funkcjonowało także 'silny, mocny' (*to księżę wielkiego pan kraju, mąż dużej ręki; rozbójnik jest mąż dużej ręki*), jednak wydaje się, że zakres jego użycia był ograniczony do obszaru północnych kresów. Świadczy o tym fakt, że notowane jest przez SWil i SAM, a w SW zostało opatrzone kwalifikatorem *rzadki* oraz *gwarowy* i poświadczone między innymi cytatami z XIX-wiecznych utworów Juliusza Słowackiego i Zygmunta Kaczkowskiego, a więc pisarzy związanych z tym obszarem geograficznym: *Człowiek silnej ręki! Człowiek duży!* Słow.; *Biją się między sobą, a który duższy, ten przetrwa*. Kaczk. Franciszek Sławski (SEJP) datuje występowanie tego odcienia semantycznego na okres od XVI do XVIII w. Zofia Kurzowa (2006: 536) przytacza cytację z *Pism* Ignacego Chodźki, w której leksem *duży* przyjmuje znaczenie 'silny, krzepki' (*Kto duższy, ten i lepszy, ten miał większą konsyderację*. I. Chodźko III 131), uważa jednak, że forma ta była od XIX w. archaizmem semantycznym utrzymującym się dzięki wpływom ruskim. Również forma stopnia wyższego *duższy* 'silniejszy' jest rejestrowana jedynie przez SWil (Kazimierz Brodziński pisze, że „duże się nie stopniuje”). W XX wieku znaczenie to nie jest notowane.

W XIX-wiecznej polszczyźnie leksem *duży* zaczął występować, podobnie jak leksem *wielki* w znaczeniu przenośnym 'intensywny, mający duże rozmiary': m.in. w połączeniach *duży wydatek* SW, SWil; *duży majątek* SW; *duża płaca* SWil; *duży deszcz* SW; *duża woda* ('głęboka') SW²⁶. Jego łączliwość była jednak nieco inna niż obecnie. *Słownik języka Adama Mickiewicza* podaje przykłady: *Francuz jest daleko jeszcze,*

²⁶ Możliwe, że, jak pisze E. Janus (1975: 152) tego typu połączenia z leksemem *duży* charakteryzowały polszczyznę potoczną.

droga duża. PT VII 375, w którym leksem *duży* występuje w znaczeniu 'długi', i : *Mieliśmy z nim duże [...] rozmowy* L₃24, gdzie *duża rozmowa* może oznaczać 'długą' jak i 'ważną, poruszającą istotne kwestie' rozmowę. Trudno wyrokować, czy to specyfika wyłącznie języka Mickiewicza. Podobnych przykładów nie podaje bowiem ani SWil ani SW.

Gniazda słowotwórcze leksemu *duży*, jakie można zrekonstruować na podstawie SWil, uległy nieznacznym zmianom w porównaniu ze stanem utrwalonym w SL. Słownik wileński podaje obok notowanych wcześniej formacji (*dużać się* 'pasować się, walczyć'; *dużanie* 'walczenie'; *dużeć* 'duższym, większym, silniejszym się stawać'; *dużo*; *dużo nogi*; *dużo ręki*; *dużość / dużność* 'siła, moc, wielki wzrost'; *duższy* 'stopień wyższy od *duży*') nowe derywaty: *dużolotny* 'mogący dużo latać'; *dużomówny* oraz *niedużiuchny* 'maleńki, malutki; słabiutki'. Brak jednostki *nieduży*, natomiast *niedużość* definiowana jest już jako 'niewielkie rozmiary'. Słownik warszawski pokazuje, że wycofywanie się z języka leksemu *duży* w znaczeniu 'mocny' spowodowało, że większość nawiązujących do niego derywatów przeszła do leksyki gwarowej bądź rzadkiej²⁷ (*dużać się*: gwar., *dużanie się*: gwar., *dużeć* 'stawać się silniejszym': rzadk.²⁸). Powstały natomiast nowe jednostki derywowane od znaczenia 'dużych rozmiarów': *dużawy* 'dość duży, spory' (*ręka choć kształtna, dużawa i zapracowana*. Krasz, SW); *dużojad / dużozjad* 'pasibrzuch, darmozjad' (rzadk.); *dużooki* (*Było kilku starych, czubatych, dużookich i małookich mężczyzn*. Wilk, SW); *dużousty* 'posiadający nadmiernie duże usta, wielkousty'; *dużutko / dużuteńko* (dziec.) 'bardzo wiele', obok notowanych już w SWil: *dużonogi*; *dużolotny* (stp.); *dużomówny* (rzadk.); *dużomówność* (rzadk.), *dużość* 'wielkość; moc' oraz *nieduży* SXVI, SL funkcjonującego w SW już wyłącznie w znaczeniu 'niewielki'. Słownik warszawski zamieszcza też leksem *dużorosły* 'wysoki, olbrzymi' opatrzony kwalifikatorem *staropolski* i poświadczony cytatem ze

²⁷ SW podaje jednak także nienotowane znaczenie leksemu *dużość* odnoszące się do dziedziny budownictwa 'opór materiału przeciwko naciskaniu albo złamaniu, które może świadczyć o utrzymywaniu się tej części semantyki leksemu *duży* w XIX wieku.

²⁸ W niniejszej pracy obok skrótów słowników rejestrujących daną formację przywołano za tymiż słownikami kwalifikatory. Ich wykaz w porządku alfabetycznym wraz z objaśnieniami znaczenia przedstawia się następująco: anat. – anatomiczny; bot. – botaniczny; bibl. – biblijny; daw. – dawny; dziec. – dziecięcy; euf. – eufemistyczny; gwar. – gwarowy; indywid. – indywidualny; iron. – ironiczny; książk. – książkowy; lek – lekarski; pot. – potoczny; nieuż. – nieużywany; przestarz. – przestarzały; region. – regionalny; rzadk. – rzadki; rzem. – rzemieślniczy; stp. – staropolski; zdr. – zdrobniały; żartob. – żartobliwy. Wykaz skrótów zamieszczony jest również na końcu rozprawy. O kwalifikatorze *wyraz mało używany* (w niniejszej rozprawie: rzadki) w SW Magdalena Majdak pisze (2008: 144), powołując się na wcześniejsze ustalenia badawcze L. Mariak, że obejmuje on zarówno słownictwo przestarzałe jak i progresywne (neologizmy rodzime, zapożyczenia, indywidualizmy autorów i terminologię specjalną).

Słowackiego (*Dawid na zgubę dużorosłego Goliata*. Słow.). Słownik wileński, podobnie jak SL, uznaje *duższy* za stopień wyższy leksemu *duży*, formę *większy* definiuje natomiast jako stopień wyższy leksemu *wielki*. Już jednak K. Brodziński pisze, że: „duże się nie stopniuje, ale przechodzi na większy, wyższy itd.” (Synonimy, 65), a w SW *większy* to stopień wyższy zarówno leksemu *duży* jak i *wielki*. Słownik ten opatruje formy *duższy* i *dużniejszy* kwalifikatorem *staropolski*, co świadczy o tym, że formy te wyszły z użycia zapewne w XIX wieku.

Kazimierz Brodziński opisuje różnicę między leksemami *duży* i *wielki*, odwołując się do stylistyki, dystrybucji i relacji zawierania się znaczeń (Janus 1975: 153):

Różnica tych wyrazów jest bardzo delikatna, co stąd może pochodzić, iż duży w języku pisanym mało jest używany; stan wyższy bierze wyraz wielki za duży, pospółstwo duży za wielki. – Wielki używamy 1, do rzeczy moralnych i fizycznych, duży tylko do fizycznych; 2, Przedmioty fizyczne wzniesione nad małość, w swoim gatunku są duże, znacznie zaś pospolitość swego gatunku przechodzące, są wielkie. Synonimy, 61.

Przymiotnik *duży* uchodził więc w początkach XIX wieku za wyraz pospolity, wyrażający mniejszą intensywność i nie używany w odniesieniu do abstraktów.

Leksem *wielki*, którego znaczenie było szersze, miał w XIX w. większą łączliwość niż leksem *duży*. Wyrażał też większy stopień natężenia danej cechy, był więc bardziej ekspresywny. SWil definiuje go jako 'długi, szeroki i wysoki lub tylko długi lub szeroki, w znacznym stopniu, rozmiarem górujący, objętością swą przewyższający inne średnie i duże' (m.in. *wielki co do wzrostu*). Jego znaczeniem przenośnym było także nienotowane do XIX wieku 'rozległy', co pokazują połączenia *wielki handel* 'prowadzony na wielką skalę, hurtowy' SW; *wielka polityka* 'wyższa, w wyższym stylu, ale też: na większą skalę' SW; *mieć wielkie stosunki* 'mieć rozległe znajomości'. W użyciu przenośnym oznaczał 'niepospolity, górujący nad innymi, wspaniały, przechodzący innych cnotą, mądrością, geniuszem' SWil (*wielki rozum* SWil, *wielki umysł* SWil, SW; *wielka zdolność* SWil; *wielkie zdolności* SW; *wielka myśl* SWil; *wielki talent* SW; *wielki doktor* SL, SWil, SW; *wielki żołnierz* SW; *wielki artysta* SW; *wielki poeta* SWil; *wielki pisarz* SWil; *wielki wojownik* SWil):

Wielką myśl powiedziałeś SWil

Ja to sprawilem; jakem wielki, dumny! Tyle głów hydry jednym ściąg zamachem.

SWil

Mędracy prawdziwie wielcy, jak niebieskie ciała, Zdają się stać, gdy każde z nich leci i działa. SWil

Wielki człowiek! a chodził 40 lat w krakowskiej sukmanie. SWil

Wielki Boże! SWil

Przychodzą męże w stalnym odzieniu, niewiasty święte w śnieżnej bieliźnie, wszystko, co wielkie w jego ojczyźnie. Len, SW

Wielka to dusza. Troc, SW.

Przyjmował jednak także znaczenie 'wierutny, zupełnie zły, przewyższający innych wadami' SWil: *wielki gnuśnik SWil; wielki sknera SWil; wielki rozrzutnik SWil; wielki łotr SWil, SW; wielki zbrodniarz SWil, SW; wielki oszust SW; wielki nieuk SW; wielki głupiec SW; wielki gbur SW; wielki złodziej SW*. Przymiotnik ten pełnił funkcję intensyfikującą zarówno wobec leksemów o wydźwięku pozytywnym (*wielka przyjaźń SW; wielkie przywiązanie SW; wielki zwolennik SW; wielka pokora SW; wielki amator SW; wielka uwaga SW; wielkie a bezprzykładne poświęcenie SWil; wielkie umiarkowanie SWil*) jak i negatywnym (w znaczeniu 'ciężki, bardzo zły, trudny do zniesienia, srogi, doskwierający'): *wielka zbrodnia SWil; wielka hańba SWil, SW; wielki mróz SWil, SW; wielki niedostatek SW; wielki głód SW; wielki upał SWil, SW; wielki żal SW; wielki smutek SW; wielka złość SW; wielka nieprzyjaźń SW; wielkie głupstwo SW; wielka mitręga SW; wielkie nic SW; wielkie dzieciństwo 'dziecinność' SW; wielkie niebezpieczeństwo SW; wielkie grzechy SWil* i neutralnym: *dziwowanie wielkie (stp.) SW; wielki pośpiech SW*. Słownik warszawski pokazuje wyraźnie, że podobnie jak leksemu *duży* używano go tak w znaczeniu 'wielki pod względem wszystkich wymiarów' jak 'wielki co do jednego z wymiarów'. Mógł więc określać dużą głębokość (*wielka przepaść SW, wielka głębia SW*), szerokość (*wielki przedział, wielki rów*), wysokość (*człowiek wielki, wielka góra*), długość czasu (*wielka podróż SW, wielka pauza SW, wielka zwłoka SW*), odległość (*wielka odległość SW*), a także, przynajmniej w XVIII w., ciężar, o czym świadczy przytoczona w SW cytacja z Trotza: *Większy funt gdański od naszego*. Opisywał również percepcję wzrokową i słuchową, wchodząc w skład wyrażenia *wielka cisza* 'grobowa cisza' SW, *wielki głos SW* 'silny, podniesiony, gromki, głośny, donośny, grzmiący', *wielki huk SW, wielki hałas SW,*

wielkie ciemności 'grube, nieprzejrzane' SW. Funkcjonował także nadal w znaczeniu 'poważny, ważny, doniosły', modyfikując przede wszystkim leksemę odnoszące się do kontekstu militarnego, politycznego i religijnego: *wielkie zadanie* SW; *wielkie zwycięstwo* SW; *wielka narada* SW; *wielkie roki* SL, SW; *wielka wyprawa* SW; *wielki kongres* ('nadzwyczajny, jeneralny' SW) SW. Występował też w nazwach wydarzeń historycznych: *wielka rewolucja francuska* SW; *wielka wojna północna* SW oraz jako 'uroczysty, wystawny': *wielka parada* SW; *wielka uroczystość* SW; *wielka msza* SW; *wielkie nabożeństwo* SW; *wielki mundur* 'galowy' SW, *wielki tydzień* SWil, SW; *wielka niedziela* 'pierwszy dzień świąt wielkanocnych'; *wielki poniedziałek* SW (XVI w.); *wielki czwartek* SW. W odniesieniu do ludzi pełnił także rolę tytułu „dodawanego do imienia osoby, która szczególnie się odznaczyła w dziejach” SWil czy też jako określenie Boga (*Wielki Boże* 'wszechmocny, święty, nieskończony' SW). W tytulaturze politycznej oznaczał natomiast wyższy stopień w hierarchii (*wielki książę*, *wielki kanclerz*).

Słownik wileński i SW podają zarejestrowane w SL odniesienie badanego leksemu do czasu jako 'długi' (*jak wielkiego czasu na to potrzeba?* SWil, SW; *po niewielkim czasie* SWil; *niewielkie lata* 'wiek młody' SL (XVIw.), SWil, SW (XVI w.)), 'nagły' (*Już czas wielki abyśmy się nagotowali do wieczności.* SWil; *Czy już czas?* „*Czas i wielki czas*” SWil) i 'zbyteczny, dłuższy niż potrzeba' (*Zgnuśniał od wielkiego spania.* SWil. *Gnojowie od wielkiego spania zgnuśnieli.* SW). Połączenie *niewielkie lata* zanikło zapewne w XIX w. W SW poświadczająca je cytacja pochodzi z XVI wieku. Zwrotu tego nie notują już późniejsze dzieła leksykograficzne opisujące polszczyznę XX-wieczną.

Zasób frazeologizmów z leksemem *wielki* uległ pewnym zmianom w stosunku do stanu utrwalonego w SL. Słownik warszawski, zgodnie ze swoją specyfiką, podaje szereg wyrażen należących do terminologii fachowej, część z nich opatrując kwalifikatorem *rzadko używany*. Terminologię medyczną reprezentują jednostki: *dziura potyliczna wielka*, *myszka wielka ikier* (rzadk.)²⁹, *myszka okrągła wielka* (rzadk.), *myszka wielka świętno-lędźwiowa* (rzadk.), *spoidło wielkie*, *żyła wielka* (rzadk.), *wielka choroba* 'padaczka', *wielkie uciążenie* 'kordjaka', *wielkie oko*, 'wole oko', *wielka gorączka* 'zgniła gorączka', *wielkie uszy*, *wielka tętnica*, *wielki nerw sympatyczny*, *wielki krwioobieg*. Liczne są nazwy gatunków roślinnych i zwierzęcych: *wielka nornica*, *kania*

29 W SW kwalifikatorowi *rzadki* odpowiada *mało używany*.

wielka, kulig wielki, dziewanna wielka, jaskier wielki, kokornak wielki, kozłek wielki, luk polny wielki (rzadk.) 'hiacynt', *narciszek wielki* 'hermionka'. Terminy myśliwskie to: *nor wielki, zwierz wielki* 'mocny' SW, *wielki zwierz* 'wysoki zwierz' SWil, hutnicze: *kleszcze wielkie dulowe w fryszerce, wielki piec, architektoniczne: wielki kościół* 'środkowa nawa kościoła' SWil, *wielki ołtarz* 'ołtarz główny' SL. Pojedyncze jednostki reprezentują wyrażenia z dziedziny astronomii (*koła wielkie*), gramatyki (*wielka liczba* 'liczba mnoga'), handlu (*wielka księga* 'księga główna do wpisywania'), kowalstwa (*śruborznicza wielka*), architektury. SW podaje zarejestrowane już w SL jednostki: *wielka rzecz się dzieje* 'doniosła sprawa'; *wielki pan* 'wysokiego urodzenia, możny, znaczny' SL, SWil; *to wielka, to wielkie* SW (rzadk.) 'to ważna sprawa, okoliczność'; *wielki świat* 'wytworne sfery społeczeństwa i miejsce ich przebywania' SL, SWil; *wielkie rzeczy!* (*I cóż z tego? Wielkie mi święto!* Syrok.; *wielka mi sztuka*) SW; *mieć wielkie czytanie* 'być bardzo odczytanym'; *z większa / z większego* 'z grubsza'; *ociosać co z większego* 'zniszczyć tylko najznacześniejsze nierówności'; *iść wielkim krokiem* 'szeroko stąpać; zmierzać szybko do celu' SWil. Podaje także nienotowane wcześniej frazeologizmy: *wielki los na loterii; wielka wygrana* 'główna wygrana'; *wielka droga* (stp.) 'droga publiczna, gościniec, szosa'; *wielka polityka* 'wyższa, w wyższym stylu, na większą skalę'; *wielkie litery* 'sążniste, wołowe'; *zrobić wielkie oczy* 'zdziwić się'; *to wielka, to większa* 'to coś istotnego'. *Nowa księga przysłów polskich* notuje także wyrażenia porównawcze:

Wielki jak drabina. NKPP III, 673.

Wielki jak jedla. NKPP III, 673.

Wielki jak kobyle zęby. NKPP III, 673.

Wielki jak komarzy nos. NKPP III, 673.

Wielki jak świat. NKPP III, 673.

Wielgi jak za gros pokost. NKPP III, 673.

oraz przysłowia:

O wielkich rzeczach myśleć należy wielkiemu. NKPP III, 673

Bez zazdrości żaden na świecie wielkim nie był. NKPP III, 673

Nie ten wielki, co się go ludzie obawiają, lecz ten, którego wszyscy jak ojca kochają. NKPP III, 673.

Jeszcze w XIX wieku przysłowie funkcjonujące dziś w postaci *Z małej chmury duży deszcz* ISJP miało formę *Z małej chmury wielki deszcz* SWil, SW.

Gniazda słowotwórcze zbudowane wokół różnych znaczeń leksemu *wielki* były w XIX-wiecznej polszczyźnie niezwykle rozbudowane:

Najbardziej liczne było gniazdo, którego centrum stanowił badany leksem w znaczeniu 'dużych rozmiarów'. Składało się z 34 derywatów prostych: *niewielki* SW, SWil; *arcywielki* SW; *większy / większy* SL, SWil, SW; *wielkość* SL, SWil, SW; *większość* SL, SWil, SW; *większeć* 'stawać się większym' SL, SWil, SW / *więtszeć* SL, SW (stp.); *większyć* SWil, SW / *więszyc* SW (stp.); *większony* SWil; *większoliczność* 'większość' SL, SWil, SW; *większenie* SWil, SW; *powiększyć / powieszyć* SL, SWil, SW; *powiększać* SL, SWil, SW; *powiększenie* SWil, SW; *powiększenie się* SW; *powiększanie* SWil, SW; *powiększanie się* SW; *powiększy* 'nieco większy' SW (rzadk.); *powiększyciel* 'ten, który powiększa' SL, SWil; SW; *powiększycielka* SW; *powiększać* SW; *powiększanie* SW; *zwiększać* SL, SWil, SW; *zwiększyć* SL, SWil, SW; *zwiększanie* SW; *zwiększanie się* SW; *zwiększeć* 'stać się większym' SL, SWil, SW (rzadk.); *zwiększenie* SWil, SW; *zwiększenie się* SW; *wielkośny* 'bardzo wielki' SL (z*), SWil, SW (XVIII w.); *wielkuchny* SL, SWil / *wielkuśny* SL, SWil 'nieco wielki' SWil, SW; *wielkusz* 'olbrzym' SL, SWil, SW (XVII w.)).

Jego zasadniczą część stanowiły jednak złożenia, najczęściej mające formę połączenia przymiotnika z rzeczownikiem przy pomocy interfiksów 'o'. Najliczniejsze były formacje przymiotnikowe (rzadziej rzeczownikowe) opisujące pewne cechy budowy fizycznej ludzi, roślin i zwierząt (37): *wielkoboki* 'mający wielkie boki, boczasty' SW; *wielkogłowy* SL, SWil (nieuż.); SW; *wielkobrody* SL, SW; *wielkobrzuch* 'człowiek z wielkim brzuchem' ND, SL, SW; *wielkobrzuski* SL, SW (XVII w.); *wielkoczół* ND, SL, SWil (nieuż.), SW; *wielkonogi* ND, SL, SWil, SW; *wielkonosy* SL (XVII w.), SWil, SW (U *persów nos zawieszisty był w wielkiej wadze, tak iż zawsze króla wielkonosego sobie obierali.* Sak, SW); *wielkooczy* ND, SW; *wielkooki* SWil, SW; *wielkoocki* SWil; *wielkook* 'mający duże oczy' ND, SWil, SW; *wielkoręki* 'mający wielką rękę' SWil, SW; *wielkopalczasty* SW; *wielkouchy* 'mający wielkie uszy' SWil, SW; *wielkowelnisty* 'mający obfitą wełnę' SL (z*), SWil (nieuż.)³⁰, SW (rzadk.); *wielkorogi* SW; *wielkoczubaty* 'mający wielki czub' (*Achejanie wielkoczubaci*.MI, SW);

³⁰ Na temat kwalifikatorów w SWil por. Walczak (1991).

wielkołonny 'mający wielkie łono' SW (XIXw.); *wielkoczupryny* 'mający wielką czuprynę' (*Wielkoczuprynni Trakowie*. ML, SW) SW; *wielkodzioby* 'mający wielki dziób'; *wielkogrzywy* SL, SWil, SW; *wielkogęby* SL, SWil (nieuż.), SW (rzadk.), SW; *wielkousty* SL, SW; *wielkozęby* ND, SWil, SW; *wielkokwiatowy* SW; *wielkokomórkowy* 'odznaczający się wielkimi komórkami' SW; *wielkolisty* SL, SWil, SW; *wielkoliściowy* SW; *wielkolistny* SWil, SW; *wielkołuski* SW; *wielkoróżany* 'odnoszący się do wielkiej róży' SW (rzadk., XIX w.); *wielkoskrzydły* SL, SWil, SW (XIX w.); *wielkoowocowy* SW; *wielkopienny* 'mający wielki pień' SW; *wielkokłosa* 'na którym rosną wielkie kłosa' SL, SWil, SW; *wielkoziarnisty* SW.

Liczne były też composita będące nazwami roślin i zwierząt (19): *wielkogłów* 'gatunek zwierzęcia, kaszalot' SWil, SW; *wielkogroch* 'gatunek rośliny' SWil, SW; *wielkojaszczur* 'gad jaszczurowaty' SW; *wielkodziób* 'jastrząb' SWil; *wielkopaszcz* 'zwierzę, jaskólnik' SW; *wielkokwiat* 'kaktus; szczodrzemica' ND, SL, SWil, SW; *wielkolen / wielgolen* 'gatunek rośliny' SL, SWil, SW; *wielkomorszcz* 'roślina z gromady wodorostów' SWil; *wielkostrąk* 'gatunek rośliny' SWil, SW; *wielkomysz* 'rodzaj zwierząt zaginionych z rzędu szczurowatych' SWil; *wielkopław* 'gatunek ryby kościstej' SWil; *wielkorąk* 'skorupiak krytodychawkowy' SWil; *wielkoróg* 'gatunek zwierzęcia' SL, SW; *wielkoszczok* 'gatunek owada, jelonek' SL, SWil; *wielkoszpon* 'rodzaj zaginiony zwierząt kopytnych' SWil, SW; *wielkoszyj* 'rodzaj zaginiony zwierząt ssących' SWil; *wielkouch* 'gatunek nietoperza' SWil, SW; *wielkozwierz* 'rodzaj zaginiony zwierząt ssących' SWil, SW; *wielkoryb* 'ryba należąca do żarłaczy' SW.

Jedenaście złożzeń to nazwy związane z geografią: *Wielkopolanin* ND, SL, SWil; *Wielkopolanka* SWil; *Wielkopolska* ND, SL, SWil; *wielkopolski* ND, SL, SWil; *Wielkorosja* SWil; *Wielkorosjanin* SWil; *wielkorosyjski* SWil; *wielkopolszczyzna* 'stronnictwo wielkopolskie' SWil, SW; *wielkogiermański* 'dotyczący szeroko zakrojonej Germanii' SW; *wielkoniemiecki* 'dotyczący wielkich Niemiec'; *wielkoserbski* SW. Choć znaczenie leksemu *wielki* w derywacie *Wielkopolska* pozostaje niepewne, należy chyba przyjąć za Witoldem Mańczakiem (1956: 95), że, podobnie jak w większości nazw geograficznych, odnosi się ono raczej do dużych rozmiarów niż znaczenia i prestiżu.

Sześć formacji pochodnych oznaczało bycie wysokim, grubym lub fakt składania się z dużych części: *wielkociały* 'korpulentny' SL (z*), SWil (nieuż.), SW (rzadk.); *wielkorosły* SL (z*), SWil, SW; *wielkorody* 'który jest albo będzie wielkim w objętości, wysokim' SL, SWil (nieuż.), SW (rzadk.); *wielkoczłonki* SL (z*), SWil (nieuż.), SW (rzadk.); *wielkoczęstny* 'złożony z wielkich części' SL (z*), SWil (nieuż.),

SW (rzadk.), *wielkolud* SL, SWil, SW.

Cztery spośród derywatów to terminy medyczne: *wielkobańkowy* 'w płucach słyszany jak dźwięk pękających baniek' SW; *wielkogłowie* 'rodzaj choroby' SW; *wielkogłowość* 'rodzaj choroby' SW; *wielkowidztwo* 'widzenie w powiększonych rozmiarach' SW. Również cztery jednostki opisywały rzeczywistość ekonomiczną: *wielkofabryczny* SW, *wielkopieczowy* SW, *wielkoprzemysłowy* SW, *wielkorolny* SW. Pozostałe derywaty złożone to: *wielkobramiasty* 'mający wielką bramę' SW; *wielkobraz* 'wielki, wspaniały obraz' SWil (nieuż.), SW; *wielkokrężny* 'mający wielki krąg, obwód' SWil, SW (XIX w.); *wielkogóra* 'wielka góra' SW; *wielkoludny* 'mający ludność wielką' SW; *wielkomiastrawy* SW; *wielkomiejski* SWil, SW; *wielkomieszczanin* SW; *wielkomieszczanka* SW; *wielkomieszkański* SW; *wielkostołeczny* SW (XIX w.); *wielkomytyny* 'wielkie myto pobierający' SWil (przestarz.), SW (rzadk.). W gnieździe tym pojawiło się wiele nienotowanych wcześniej jednostek (nazw roślin i zwierząt, terminów z dziedziny ekonomii i medycyny). Ich przyrost wiązać można z gwałtownym rozwojem nauk przyrodniczych i postępem technicznym, jaki miał miejsce w XIX wieku. Nie zmienia to jednak faktu, że to właśnie leksem *wielki* służył w tym okresie często jako baza dla nowych formacji.

Wokół przymiotnika *wielki* w znaczeniu 'intensywny, występujący w dużej ilości, stopniu' powstało także dość rozbudowane gniazdo, przy czym tworzące je jednostki były w większości pozytywnie nacechowane: *wielkobiegłość* 'wielka biegłość, wprawa' SL (XVI w.), SWil (nieuż.), SW (rzadk.); *wielkodumny* SL, SWil (nieuż.), SW (*Wielkodumna pani rzeczy ludzkich fortuna*. Nagur, SW); *wielkogłośny* ('sławny, głośny') SWil (nieuż.), SW (rzadk.); *wielkomocny* 'odznaczający się wieką mocą, silny' SWil, SW (rzadk.); *wielkomożny* 'wielką moc mający, potężny' (*Książę wielkomożny z krwi Jagiellów*. Pol, SW) SL, SW; *wielkoumny* 'bardzo rozumny' SL (z*), SWil (przestarz.), SW (rzadk.); *wielkosercy* 'mający wzniosłą duszę, szlachetny' SL, SWil; *wielkosilny* 'wielką siłę mający' SL, SWil (nieuż.), SW (rzadk.); *wielkostylowy* SW; *wielkowspaniały* 'wspaniały' SL, SWil (nieuż.), SW; *wielkomęski* 'wielce dzielny, mężny, bitny, bohaterski' SL, SWil (nieuż.), SW (stp., XVII w.). Podobne pod względem liczebności było gniazdo, którego centrum stanowił leksem *wielki* w znaczeniu 'stojący wysoko w hierarchii, zajmujący wysokie stanowisko, potężny': *wielkohetmański* SW; *wielko kniaziowski* SW; *wielkoksiążęcy* SL, SWil, SW; *wielkomarszałkowski* SW; *wielkomistrzowski* SWil, SW; *wielkomocarstwowy* SW; *wielkopaństwowy* SW; *wielkorada* 'rada państwowa, senat' (*Potocki Michał umierał wtenczas, kiedy Hylzen*

wchodził do wielkorady. Bart, SW) SW; wielkoradca SW; wielkorządca SL, SWil, SW; wielkorządczynna 'żona wielkorządcy' SWil, SW; wielkorządztwo / wielkorządy ND, SL, SWil; wielkorządczyni SW; wielkorządowy SW; wielkopański SL, SWil, SW; wielkopańskość SW; wielkopaństwo SW; wielkoświatowy SW; wielkoświatowość SW; wielkowladca 'możnowładca' SW; wielkowladny SWil (przestarz.).

Mniej liczne gniazdo zorganizowało się wokół leksemu *wielki* w znaczeniu 'niepospolity, górujący nad innymi'. Obejmowało ono derywaty: *wielkoczynność* 'dzielność w rzeczach wielkich' SL, SWil (nieuż.), SW (rzadk., XVII w.); *wielkoczynny* ND, SL, SWil (nieuż.), SW (rzadk., XVIII w.); *wielkoduszny* 'wspaniałomyślny, wzniosłą duszę mający' SL, SWil, SW; *wielkodusznie* SL, SWil, SW; *wielkoduszność* SW; *wielkoimienny* 'wielkie imię noszący' SL, SWil, SW; *wielkogłowa* 'głowacz, dzielnej głowy człowiek' SL (XVIw.), SWil (nieuż.), SW; *wielkomyślny* 'szlachetny' ND, SL, SWil, SW; *wielkomyślność* 'wielkość duszy i sposobu myślenia' ND, SL (XVIw.), SWil. Stosunkowo nieliczne gniazdo tworzył też leksem *wielki* w znaczeniu 'uroczysty, podniosły (o święcie)': *wielkoczwartkowy* SWil, SW; *wielkopiątkowy* SL, SWil, SW; *wielkosobotni* SW; *wielkopostny* SL, SWil, SW; *wielkotygodniowy* SWil, SW; *wielkanocny* SL, SW / *wielkonocny* SL, SW (rzadk., XVII-XVIII w.); *wielkodzienny* 'wielkanocny' SL (z*), SWil (nieuż.), SW (XVIIw.: rzadk.); *Wielkonoc* SL (z*), SWil (przestarz.), SW (rzadk.). Pojedyncze leksemy tworzyły gniazdo zbudowane wokół znaczenia 'pełnoletni' (lub 'długi'): *wielkoletni* 'pełnoletni' SL, SWil (nieuż.), SW (rzadk.), *wielkoletność* 'pełnoletność' SL, SWil (nieuż.), SW (rzadk.).

Słownik wileński i SW notują także derywaty, które już w XIX wieku były archaizmami: *wielkirządca* SW (stp., XVI w.); *wielkomówność* 'wielomówny' SL, SWil (nieuż.), SW (stp.); *wielkomówny* SL, SWil (nieuż.), SW (stp.); *wielkomały* 'mały ciałem, ale duży znaczeniem' SL, SWil (nieuż.), SW (stp., XVII w.).

2.7. Leksemy *duży* i *wielki* w XX wieku

W SD centralne niegdyś znaczenie leksemu *duży* 'mocny, silny' zostało opatrzone kwalifikatorem *dawne*. Wydaje się, że mimo jego zaniku łączliwość badanego leksemu uległa rozszerzeniu – zaczął on funkcjonować w szeregu frazeologizmów: *duża czarna* USJP; *duża pauza* USJP; *duże piwo* USJP; *duża czysta* SD; *duże włosy* SD 'gęste'; *duża gorączka* 'wysoka' SD; *duży ekran* USJP; *coś przez*

duże A,B,C... 'pisane dużą literą' USJP; *duży wybór* USJP; *w dużej mierze* USJP; *na dużą skalę* USJP; *duża buźka* USJP; *duże brawa* USJP. Wyrażenia *duży palec* USJP; *duży krwioobieg* SD; *duży głos* 'o dużej skali' SD; *na dużą skalę* USJP; *duża pauza* USJP; *duża litera* USJP; *duże litery* ISJP; *zrobić duże oczy* SW, SD, USJP, ISJP 'zdziwić się' są odpowiednikami wyrażen *wielki palec*, *wielki krwioobieg*, *wielki głos*, *wielka pauza*, *wielka litera*, *wielkie litery*, *zrobić wielkie oczy*, *na wielką skalę*. Leksem *duży* występuje także od XX wieku w wariacie przysłowia *z wielkiej chmury mały deszcz* (z *dużej chmury mały deszcz* ISJP). W XX wieku przejął część semantyki leksemu *wielki* – świadczą o tym takie wyrażenia jak *ktoś dużej miary* 'wyróżniający się', *dzieło w dużym stylu* 'stworzone z rozmachem', w których ma on nienotowane wcześniej znaczenie 'wybitny, wyróżniający się', analogicznie do jednego ze znaczeń leksemu *wielki*. Znaczenie to przyjmuje jednak tylko w kilku frazeologizmach.

Ze względu na swoją małą wyrazistość leksem *duży* nie stał się dotychczas tak dobrą podstawą do intensyfikowania cech jak leksem *wielki*, o czym świadczy niewielka liczba konstrukcji porównawczych, jakie tworzy (Straś 2008: 77). USJP notuje jedynie zleksykalizowane porównanie *duży jak piec* USJP. Pełni on jednak nadal funkcję wskaźnika intensywności, modyfikując niektóre leksemy (m.in. *popularność*, *wiedza*, *inteligencja*, *wrażenie*, *zdolności*, *majątek*, *niesprawiedliwość*, *kłopoty*), choć posiada ograniczoną łączliwość (Janus 1975: 152), w porównaniu z leksemem *wielki* (tworzy pojedyncze połączenia z nazwami przeżyć, psychicznych, doznań fizycznych i zmysłowych. Potocznie *duży* oznacza nadal dorastającego (dorosłego) człowieka oraz kogoś wysokiego, okazałego, potężnego (*duży mężczyzna*).

Znaczenie leksemu *duży* uległo zawężeniu w stosunku do stanu XIX-wiecznego. Oznacza on dziś przede wszystkim kogoś lub coś 'mającego duże rozmiary, wielkiego pod względem ilości, natężenia lub rozciągłości (*duży kawał drogi* MSJP)'. Jego drugim, zdecydowanie jednak rzadszym, znaczeniem jest 'dorosły, podrosły' MSJP. W związku z zanikiem jednego ze znaczeń badanego leksemu także jego gniazdo słowotwórcze uległo w XX wieku znaczącej redukcji i liczy dziś zaledwie 5 derywatów (*dużo*, *niedużo*, *nieduży*, *większy*, *największy*), w przeciwieństwie do nadal rozbudowanego gniazda leksemu *wielki* rozbudowanego o nowe jednostki (m.in. *wielkopłytowy*, *wielkoseryjny*, *wielkoblokowy* itp.).

W polszczyźnie XX-wiecznej leksem *wielki* funkcjonował przede wszystkim w znaczeniu 'mający rozmiary znacznie powyżej przeciętnej dla danej kategorii rzeczy' ISJP, 'przekraczający zwykłą miarę, bardzo silny, niezwykle, niespotykany, olbrzymi'

USJP, 'bardzo liczny', pełniąc funkcję intensyfikującą (m.in. *wielki mróz* SW, USJP; *wielkie wrażenie* USJP; *wielki pośpiech* SW, USJP; *wielki zysk* USJP; *z wielkim trudem* USJP; *wielki strach* USJP, ISJP; *w wielkiej tajemnicy* SD; *wielkie pieniądze* SD; *wielka krzywda* MSJP; *wielka wina* MSJP; *wielki błąd* MSJP; *wielka radość*; *wielki tłum* MSJP)³¹. Dzięki temu był także w XX wieku podstawą wielu ustabilizowanych wyrażen porównawczych. Ewa Straś w swojej pracy dotyczącej kategorii intensywności (2008: 74, 89) wymienia zleksykalizowane porównania, w skład których wchodził badany leksem: *wielki jak arbuż, wielki jak pięść, wielki jak stodoła, wielki jak szafa, wielki jak szafa trzydrzwiowa, wielki jak słoń, wielki jak góra, wielki jak morze, wielki jak świat, wielki jak Goliat, wielki jak dąb, wielkie jak groch, wielkie jak talerze*. *Nowa księga przysłów polskich* dodaje: *wielki jak liliput* NKPP III, 673, USJP: *wielki jak dąb, wielki jak karmelicka bania, wielki jak byk*. Źródła leksykograficzne dokumentujące polszczyznę XX wieku zamieszczają także szereg innych frazeologizmów, których podstawą jest leksem *wielki*. Znaczenie 'dużych rozmiarów' fundowało szczególnie wiele wyrażen: *wielka litera* SW (*wielkie litery*), USJP, ISJP; *wielki palec* SL, SWil, SW, USJP; *wielka pauza* SW, SD; *wielki zakład* SD; *wielkie przedsiębiorstwo* 'na dużą skalę' SD; *wielki przemysł* SD, terminy medyczne: *wielki krwioobieg* SW, SD, USJP; *wielka choroba* 'padaczka' SW, SD (daw.), USJP (przestarz.), *wielkie powietrze* 'zaraza' SD; terminy z dziedziny fizyki: *wielka kaloria* SD; nazwy gatunków roślinnych: *wielki oman* USJP; nazwy gatunków zwierzęcych: *wielka panda* USJP; terminy z dziedziny budownictwa: *wielka płyta* USJP; architektury: *wielki ołtarz* SL, SD; matematyki: *wielkie koło* SW, SD; hutnictwa: *wielki piec* SD, USJP; żeglarstwa: *wielki maszt* SD; topografii: *wielka droga* SW, SD / *wielki gościniec* SD / *wielki trakt* SD (daw.), nazwy zabytków architektonicznych: *Wielki Mur* USJP oraz inne wyrażenia i zwroty: *w wielkiej części / mierze; idzie / zbliża się / postępuje wielkimi krokami* 'bardzo szybko' SW, SD, USJP, ISJP; *robić wielkie oczy* 'zdziwić się' SW, SD, USJP; *wyłynąć na wielkie wody* 'rozszerzyć zakres stosunków z ludźmi' SD; *na wielką skalę* SD; *na wielką stopę* SD (przestarz.); *mieć wielkie plecy* 'mieć wsparcie wpływowych osób' SD; *na wielki kamień* 'w najwyższym stopniu' SD (przestarz., XIXw.); *jeść / pić wielką gębą* 'jeść, pić w dużych ilościach' SD (przestarz., XIX w.); *wielkie halo* 'wielkie

³¹ E. Janus (1975: 147-1500, opisując funkcjonowanie leksemu *wielki* jako wykładnika intensywności wskazuje, że łączy się on z nazwami przeżyć psychicznych, ocen moralnych, intelektualnych, estetycznych, doznań fizycznych i zmysłowych, zjawisk percypowanych słuchowo oraz niektórymi wyrazami związanymi z ilością rozumianą w węższym sensie. Leksem *duży* zdaniem badaczki łączy się przede wszystkim z nazwami tego, co mierzalne i parametryczne, informując o rozmiarach.

zamieszanie, rozgłos wokół kogoś lub czegoś' USJP (pot.); z *wielką biedą* 'z dużą trudnością, ledwie' USJP; *wygrać wielki los na loterii* SW, USJP ; *krzyczeć / wołać / mówić wielkim głosem* 'bardzo głośno, donośnie, usilnie domagać się czegoś' SD (XIXw.), USJP, ISJP (*wielki* ma tu znaczenie 'donośny, głośny'), a także przysłowia *koń ma wielki łeb, niech się martwi* USJP; *strach ma wielkie oczy* SD, USJP, ISJP; z *wielkiej chmury mały deszcz* USJP, ISJP³².

Drugim, również częstym w polszczyźnie XX-wiecznej znaczeniem leksemu *wielki* było 'doniosły, bardzo ważny; uroczysty, niecodzienny, niezwykły', znane od czasów staropolskich: *wielki dzień* SD; *wielka idea* SD; *wielkie dzieło* SD; *wielkie ideały* SD; *wielkie przeobrażenia* SD; *wielkie przedsięwzięcie* SD; *wielkie wydarzenia* SD; *wielka chwila* MSJP; *wielkie dzieło* MSJP³³. Znaczenie to motywowało szereg wyrażeń (dwa ostatnie znane z wcześniejszych etapów rozwoju polszczyzny): *wielki mundur* 'galowy' SW, SD (daw.), *wielki repertuar* 'złożony z dzieł klasycznych' SD; *nic wielkiego* SD; *wielkie słowo* 'wzniosłe słowo' USJP; *od wielkiego dzwonu* SD, USJP, ISJP / *od wielkiego święta* USJP; *wielka (mi) rzecz* SD, USJP / *wielkie (mi) mecyje* USJP / *wielkie rzeczy* SL, SW, SD, USJP / *wielkie mi rzeczy* USJP / *wielka sztuka* SL, SW, SD, USJP 'to głupstwo'. Podobnie jak we wcześniejszych etapach rozwoju polszczyzny leksem *wielki* wchodził w skład nazw świąt, a także wydarzeń historycznych uznanych za szczególnie doniosłe: *Wielki Sejm* SD, USJP; *Wielki Post* SD, USJP, ISJP; *Wielki Tydzień* SD, USJP, ISJP; *Wielki Piątek* SD, USJP; *Wielka Sobota* SD, USJP; *Wielka Niedziela* SD, USJP; *wielka emigracja* SD; *Wielki Październik* SD; *Wielka Rewolucja* SD.

Opisany wyżej odcień semantyczny pozostawał w ścisłym związku z innymi znaczeniami leksemu *wielki*:

1. 'wybitny (także jako przydomek władców)': *wielki artysta* SD; *wielki badacz* SD; *wielki pisarz* USJP; *wielki wódz* USJP; *ktoś / coś w wielkim stylu* 'ktoś / coś wybitny / wybitne' SD; *wielka głowa* 'ktoś bardzo mądry, zdolny' SD; *wielki człowiek* USJP (książk.); *wielkie imię* SD, USJP / *wielkie nazwisko* SD, USJP 'o kimś bardzo sławnym'
2. 'zajmujący wysokie stanowisko, stojący wysoko w hierachii': *wielki hetman* SD,

³² Przysłowie to funkcjonuje w USJP i ISJP także w postaci *z dużej chmury mały deszcz*.

³³ Leksem *wielki* w połączeniu *wielka emigracja* może oznaczać nie tylko 'doniosły', ale też 'duży pod względem ilości'.

USJP; *wielki komtur* SD, USJP; *Wielki Księżę* SD, USJP; *wielki kanclerz* USJP; *wielki lord* USJP, *wielki świat* SD, USJP; *wielka figura / wielka fisza* (pot.) 'dygnitarz' SD.

Znaczenie 2. ogranicza się jednak dziś i w polszczyźnie XX-wiecznej do szeregu jednostek frazeologicznych (w tym wielu tytułów funkcjonujących w Polsce przedrozbiorowej, dziś o charakterze historycznym). SD podaje jako jedną z definicji leksemu *wielki* 'szlachetnie urodzony' (*wielka krew* 'pochodzenie arystokratyczne' (przestarz., XIX-XXw.), *wielki ród*, *wielka familia*, *wielkie urodzenie* 'o arystokracji', *wielki ton* 'wykwintne, światowe maniery' (daw.), *trzymać się wielkiej klamki* 'trzymać się pańskiej klamki' (XIXw.), jednak znaczenie to wydaje się wycofywać od II połowy XX wieku wraz z marginalizacją, a właściwie eliminacją, tej klasy społecznej przez ustrój komunistyczny. USJP podaje jeszcze połączenia *wielki pan* SL, SD, USJP; *wielka pani* SD, USJP; *wielka dama* SD, USJP, objaśniając je 'o kimś pochodzącym ze sfer arystokratycznych'. Już jednak ISJP uznaje wyrażenia *wielki pan*, *wielka dama* za ironiczne, opisujące kogoś wyniosłego, kto pragnie uchodzić za lepszego od innych. To ostatnie znaczenie leksemu *wielki* notowane jest od XX wieku. Poświadczają je jednostki *wielki człowiek do małych interesów* SW, SD, *wielki (mi) artysta / poeta* USJP wyrażające lekceważący stosunek nadawcy.

Znaczenie 'odznaczający się szczególnie wysoką moralnością, wspaniałomyślny' przetrwało w XX wieku w kilku frazeologizmach: *człowiek wielkiego serca* SD, USJP, ISJP / *człowiek o wielkim sercu* USJP (książk.), ISJP; *człowiek wielkiego ducha* USJP, ISJP / *wielkiej duszy* USJP, podobnie jak odniesienie do czasu (*wielki czas na to* 'najwyższy czas' SD (XXw.), USJP. Połączenia *wielka starość* 'wiek starczy' (XVIII w.) i *dzień był wielki* 'była pełnia dnia, był biały dzień' (XIXw.): *Gdy się przebudził, dzień był wielki, ale mało go przez brudne szyby wpadało do izdebki*. Krasz. Sfinks I, 182, SD, choć figurują w SD bez kwalifikatorów, nie funkcjonowały już w II połowie XX wieku. Nie notuje ich bowiem ani USJP, ani ISJP czy MSJP.

W XX wieku leksem *wielki* wchodził też w skład wykrzyknień *Wielki Boże!* ('wyraz zdumienia, oburzenia') SD, USJP³⁴; *Wielkie nieba!* SD, USJP, ISJP; *do wielkiej cholery / do wielkiej Anielki* SD (euf.); *Wielkie rzeczy!* SL, SW, SD, USJP.

Gniazdo słowotwórcze zbudowane wokół znaczenia 'bardzo duży, ogromny'

³⁴ W SW połączenie *Wielki Boże!* jest objaśnione jako 'mocny, wszechmogący Boże!'

leksemu *wielki* było bardzo rozbudowane, choć nie tak liczne jak w XIX wieku. Obejmowało ono:

1. liczne composita odnoszące się do budowy fizycznej roślin, zwierząt i rzeczy: *wielkocząsteczkowy* SD, USJP; *wielkodrzew* SD (rzadk.); *wielkokwiatowy* SW, SD, USJP; *wielkolistny* SWil, SW, SD (XX w.); *wielkoliściasty* SD; *wielkonasienny* SD (XXw.); *wielkoskrzydły* SL, SWil, SW (XIXw.), SD (rzadk.); *wielkoowocowy* SD (XXw.); *wielkogłowy* SD (XXw.); *wielkorogi* SW, SD (XXw.), USJP, ISJP; *wielkooki* SWil, SW, SD (XXw.), USJP (książk.); *wielkopłetw* 'gatunek ryby' USJP
2. terminologię techniczną i hutniczą: *wielkoformatowy* USJP; *wielkogabarytowy* USJP; *wielkopieczowy* SW, SD, USJP; *wielkopieczownictwo* SD; *wielkopieczownik* SD
3. terminy z dziedziny budownictwa: *wielkoblokowy* SD; *wielkopłytowy* SD, USJP, ISJP; *wielkościenny* SD
4. terminy medyczne: *wielkogłowie* SW, USJP
5. nazwy gatunków roślinnych i zwierzęcych: *wielkorak* 'stawonóg' SWil, SD; *wielkouch* SWil, SW, SD, USJP, ISJP
6. terminy ekonomiczne: *wielkofabryczny* SW, SD; *wielkokapitalistyczny* SD, USJP; *wielkoprzemysłowy* SW, SD, USJP; *wielkotowarowy* SD, USJP
7. terminy nawiązujące do geografii: *wielkopolanin* ND, SL, SWil, SD, USJP, ISJP; *wielkopolanka* USJP; *wielkopolski* ND, SL, SWil, USJP, ISJP; *wielkopolskość* SD, *wielkoruski* SD (XXw.); *wielkoruszczyzna* SD (XXw.)
8. terminologię urbanistyczną: *wielkomiejski* SWil, SW, SD (XXw.), USJP (książk.), ISJP; *wielkomiejskość* SD, USJP (książk.)
9. terminologię odnoszącą się do produkcji: *wielkoseryjny* SD, USJP; *wielkonakładowy* 'wydawany w wielkim nakładzie' USJP
10. derywaty *wielkowymiarowy* 'mający wielkie wymiary' USJP (książk.) oraz *wielkolud* SL, SWil, SW, SD, USJP, ISJP

Część z tych compositów to nierejestrowane dotychczas formacje, odpowiadające nowo powstałym desygnatom (np. *wielkoblokowy*, *wielkopłytowy*), większość natomiast należy do określonej terminologii specjalistycznej.

Derywatów prostych jest w tym gnieździe znacząco mniej, nieliczne są też nowe jednostki: *wielkość* ND, SL, SWil, SW, SD, USJP, ISJP; *powiększać* SL, SWil, SW,

ISJP; *powiększyć* SL, SWil, SW, USJP; *powiększalnik* SGS; *powiększalnikowy* SGS; *powiększenie* SWil, SW, SGS; *powiększyć się* SGS; *powiększać się* SGS³⁵; *większy* SL, SWil, SW, SGS; *większość* SL, SWil, SW, SGS; *większościowy* SGS; *wielkościowy* 'charakteryzujący się określoną wielkością' SD, USJP (książk.).

Mniej liczne gniazdo tworzył w tym okresie leksem *wielki* w znaczeniu 'zajmujący wysoką pozycję w hierarchii'. Obejmowało derywaty *wielkoksiążęcy* SL, SWil, SW, SD; *wielkomocarstwowy* SW, USJP (książk.), ISJP; *wielkopański* SL, SWil, SW, SD (XXw.), USJP (książk.), ISJP; *wielkorada* SW, SD (XIXw.); *wielkorządca* SL, SWil, SW, SD, USJP; *wielkorządy* ND, SL, SWil, SD (daw.); *wielkorządztwo* ND, SL, SWil, SD; *wielkoświatowy* SW, SD, USJP (książk.), ISJP; *wielkoświatowość* SD; *wielkoświatowiec* SD; *wielkowladca* SD (XIXw.). Brak tu nowych jednostek, co świadczyć może o tym, że znaczenie to nie było już produktywne jako baza motywująca.

Podobnie jest z gniazdem badanego leksemu w znaczeniu 'uroczysty, podniosły'. Tworzą je nieliczne i bardzo dawne jednostki odnoszące się do okresu wielkanocnego: *wielkopiątkowy* SL, SWil, SW, SD, USJP; *wielkosobotni* SW, SD, USJP; *wielkoczwartkowy* SWil, SW, SD, USJP; *wielkotygodniowy* SWil, SW, SD; *wielkopostny* SL, SWil, SW, SD, USJP, ISJP.

Gniazdo zgrupowane wokół znaczenia 'szlachetny, odznaczający się wysoką moralnością' było w XX wieku najmniej liczne, obejmowało zaledwie 3 leksemy *wielkoduszny* 'szlachetny, wyrozumiały' SL, SWil, SW, *wielkodusznie* SL, SWil, SW, SD, USJP (książk.), ISJP; *wielkoduszność* SW, SD, USJP. Odnotowane w SD złożenia *wielkomysłny* ND, SWil, SW, SD (daw., XVIII/XIX w.); *wielkomysłność* ND, SL, SWil, SD (daw., XIX/XX w.) zostały zaklasyfikowane jako dawne.

Brak w XX wieku gniazda zbudowanego wokół znaczenia 'wielki, intensywny, występujący w dużej ilości', gdyż jedyny mogący do niego należeć leksem odnotowany przez słowniki dokumentujące stan polszczyzny tego okresu to złożenie *wielkomożny* 'wiele mogący' SL, SW, w SD zamieszczone z kwalifikatorem *dawny* (XIX w.).

³⁵ SW nie notuje jednostek *powiększać się*, *powiększyć się*, podaje jednak pochodne rzeczowniki *powiększanie się*, *powiększenie się*.

2.8. Pole pojęciowe MAJĄCY DUŻE ROZMIARY

Wśród synonimów leksemów *duży* i *wielki* w znaczeniu 'mający duże rozmiary fizyczne' SXVI wymienia jednostki *spory* (*Wino uśpić może, kto go sporą czaszą pije*. Gor. Dw. 27c, SL), *rosły* 'duży, wyrosnięty, wysoki, postawny, bujny, dorodny (o ludziach, zwierzętach i roślinach); także: dorosły, dojrzały' (16 poświadczeń), *ogromny* SXVI 'wielki, dużych rozmiarów, dużej liczebności' (27 poświadczeń), także: 'wspaniały; donośny' ale i 'budzący strach, trwogę, odrażający, brzydki', *gruby* (w jednym ze znaczeń 'duży'), *długi* (oznaczający, między innymi 'wysoki'). Jednak najwięcej poświadczeń ma w SXVI przymiotnik negacyjny *niemały* (460 poświadczeń w odniesieniu do wartości mierzalnych). Wszystkie te jednostki, z wyjątkiem leksemów *gruby* i *długi*, zachowały do XX wieku znaczenie 'mający duże rozmiary fizyczne'.

Oprócz wymienionych wyżej jednostek Linde notuje także leksemy **golemy* SL (XVII w.) 'bardzo duży' (*U nóg kostki z golememy gruczołem wypięte*. Zebr. Ow. 214, SL) oraz *srogi* SL 'haniebnie wielki', 'okrutnie duży', 'straszny' (*Ogórki srogie i bachurowate* 'dziwnie wielkie' Haur. EK, SL; *Rozdawał posłom upominki drogie, czeladź też wzięła podarunki srogie*. Auszp. 24, SL; *Wysyła się stąd serówi i masła sroga wielkość do inszych krajów*. Boter. 92, SL 'bez liku'). Ponieważ SL opatruje je gwiazdką, należy przyjąć, że wyszły one z użycia całkowicie (leksem *golemy*) lub w opisanym znaczeniu (leksem *srogi*) przed końcem XVIII w. lub wcześniej. Jednym ze znaczeń zamieszczonego w SL leksemu *zamaszysty* poświadczonym XVIII-wieczną cytacją jest 'potężny, duży, gruby, ciężki': *Rządca pulpitu Xiądz Kantor Balista pyta, gdzie ona xięga zamaszysta?* Pulp. 9, SL. SWil przytacza je prawdopodobnie za Lindem, powtarzając przykłady użycia zamieszczone przez tego leksykografa. SW podaje *zamaszny / zamaszysty* 'potężny, gruby, ciężki, duży, ogromny, wielki, sążnisty', dodając XIX-wieczną cytację: *Ciałem w głowę łowczego zamasznym obuchem*. Syrok. Znaczenie to zanikło w XX wieku. Polisemiczny leksem *ślusznego* został natomiast odnotowany w znaczeniu 'ani mały ani przerosły' po raz pierwszy przez Lindego. Linde dokumentuje je XVIII-wiecznymi cytacjami:

człowiek ślusznego wzrostu Nar. Kr. 4, 192, SL

Kasia dostała męża Austriaka ślusznego, gdy dęba, wojaka. Teat. 42 c, 29, SL.

Połączenie *ślusznego wzrostu* przetrwało do XX wieku.

Na obrzeżach pola semantycznego 'mający duże rozmiary fizyczne' sytuuje się leksem *sążenisty* / *sążnisty* objaśniany przez Lindego jako 'gruby, pleczysty, duży'. Choć większość przytaczanych w tym słowniku przykładów jego użycia pochodzi z wieku XVIII (*Osi karety uginały się pod ciężarem sążenistych hajduków*. Kras. Doś. 55; *sążeniste woły*. Teat. 51 c, 30), Linde zamieszcza jednak także cytat z Kochanowskiego: *Mnie z ramion sążenistych skrzydła wyrastają*. J. Kch. Dz. 254, SL. Pierwotnie przymiotnik ten odnosił się zapewne do dużej szerokości, gdyż znaczenie fundującego go rzeczownika *sążeń* to 'jednostka długości'. Leksem ten przytacza także SWil i SW, w którym figuruje on w dwóch wariantach *sążenisty* (z kwalifikatorem *rzadki*) oraz *sążnisty* ('ogromny, potężny, długi nieproporcjonalnie': *sążenisty nos*, *sążnisty krok*, *sążniste litery*). Słownik warszawski poświadcza go nie tylko XVIII-wiecznymi cytacjami (*Chłop sążenisty*. Troc; *sążenista ręka*. Troc. *sążniste pajuki*. Kras. 'barczyste, rosłe' SW). Zamieszcza także XIX-wieczny cytat: *Aby być dzielnym żołnierzem, nie trzeba być koniecznie sążnistym drabem*. Krem, SW. Słownik Lindego rejestruje również przymiotnik *olbrzymowy* / *olbrzymi* 'do olbrzyma należący' (*olbrzymiego wzrostu*, *wzrost olbrzymowy* z XVII-wiecznymi poświadczeniami). Podaje go też SWil obok pokrewnego leksemu *olbrzymi* SWil, SW o szerszym znaczeniu 'ogromny, kolosalny' (*olbrzymimi krokami*, *olbrzymia postać*, *olbrzymie kształty*, *olbrzymie rozmiary* SWil).

Słownik wileński i SW notują wśród leksemów o znaczeniu 'bardzo dużych rozmiarów' przymiotniki *ogromny*, *kolosalny*, *gigantyczny*. Wszystkie one przetrwały w tym znaczeniu po dziś dzień. Leksem *pokażny* ma w SWil znaczenie nieodnoszące się do rozmiarów ('okazały, piękny z pozoru'). Dopiero SW podaje, jako jeden ze składników jego znaczenia, 'duży' obok 'okazały, poczesny, zwracający uwagę' (*Nos ma pokażny*. Kaczk.) W polszczyźnie XX-wiecznej leksem ten oznaczał także 'mający duże rozmiary'. Również jednym z elementów znaczenia przymiotnika *znaczny* było w XIX wieku 'niemały' obok 'dający się poznać, znakomity, ważny' SWil, 'mający znaczenie, wyraźny'. Jednak wydaje się, że nie dotyczyło ono bezpośrednio mierzalnych rozmiarów fizycznych, na co wskazują połączenia *majątek znaczny*, *thumb znaczny* SW.

Na obrzeżach analizowanego pola sytuują się leksemy, których dominującym pierwiastkiem semantycznym jest 'wysokiego wzrostu': *wyrośły* 'który wyrósł' SL (XVII w.), SWil, SW / *wyroszczony* SL; *wyrośnięty* SW; *urośły* 'który urósł' SL, SWil; *wzrosły* 'który wzrósł, wyrosły' SL, SWil; *bujny* SL, SWil, SW; *wybująły* SL, SWil, SW; *strzelisty* SL (XVI w.), SWil, SW (XVI w.); *wybiegły* SL, SWil, SW (XIX w.);

podniosły SXVI, SL (XVI/XVII w.), SWil, SW; *wzniosły* 'wysoki, górujący nad innymi, niebotyczny, podniebny, rosły' SL, SWil, SW; *wyniosły* ND, SL, SW; *wydatny* 'wypukły, sterczący, bujny, wysoki, górujący, strzelisty, wyżej położony' SL, SWil, SW; **wydały* SL, SWil, SW (rzadk.) / *wydany* SWil, SW 'wzniesiony nad, wyniosły, sterczący, dominujący, strzelisty' oraz leksemy konotujące obok wysokiego wzrostu także szczupłość: *mkły* / *mskły* 'wysmukły, wysoki' SXVI, SL, SWil; *smagły* ND, SL (XVI-XVIII), SWil, SW / *śmigły* SL (XVIII w.), SW (stp.); *wysmukły* 'niegruby; wysoki, duży, urodziwy' SL; *smukły* 'niegruby, wysoki' SL (XVII-XVIII w.)³⁶.

2.9. Leksemy *duży* i *wielki*: podsumowanie

Podstawowym znaczeniem leksemu *duży* pozostawało aż do końca XVII wieku 'mocny, krzepki, silny'. Znaczenie 'mający duże rozmiary', choć notowane od XVI wieku, ma w uwzględnionych w rozprawie źródłach mniejszą frekwencję tekstową. W XVIII wieku nastąpiło przesunięcie semantyczne, w rezultacie którego zmieniła się dominanta semantyczna leksemu *duży*: pierwiastek semantyczny 'dużych rozmiarów' stał się dominujący, a sam leksem jako parametryczny przymiotnik wymiaru zaczął przejmować rolę podstawowego wykładnika kategorii dużych rozmiarów, oznaczającego mniejszą intensywność danej cechy niż leksem *wielki*. Dalszy rozwój badanego leksemu polegał na rozszerzeniu jego znaczenia poprzez powstanie w XIX wieku dwóch nowych odcieni semantycznych ('dorosły', 'mający dużą siłę, intensywny (o zjawiskach abstrakcyjnych)'). Pojawiły się one zapewne poprzez analogię do części semantyki leksemu *wielki* bądź też jako efekt właściwego ludzkiemu umysłowi sposobu widzenia świata, w którym to, co duże jest postrzegane jako dorosłe i silne. W XX wieku znaczenie 'mocny, krzepki' w odniesieniu do ludzi i innych istot zanikło, przetrwało natomiast 'mocny, intensywny' jako określenie zjawisk abstrakcyjnych. Leksem *duży* ma dziś przede wszystkim znaczenie 'mający duże rozmiary'. Jest też używany jako wskaźnik intensyfikacji, jednak ze względu na niewielką, w porównaniu z leksemem *wielki*, intensywność pełni tę rolę rzadziej, nie tworzy też licznych konstrukcji porównawczych.

Leksem *duży* nie spełnia wszystkich warunków gwarantujących stabilność leksemu, jakie zostały określone przez K. Kleszczową (2004). Choć jest jednostką

³⁶ Przymiotniki te zostały bardziej szczegółowo opisane w rozdziale poświęconym leksemowi *wysoki*.

zleksykalizowaną i należy do martwego typu słowotwórczego jego gniazdo słowotwórcze uległo na przestrzeni wieków redukcji, a znaczenie zawęziło się. O jego trwaniu w polszczyźnie zadecydowała potrzeba systemu językowego, w którym wraz z przesunięciem znaczenia leksemu *wielki* zabrakło neutralnego wykładnika znaczenia dużych rozmiarów. Gdyby nie rozwój semantyczny leksem *duży* podzieliłby zapewne los innych „gasnących słów”³⁷.

Leksem *wielki* był od czasów staropolskich podstawowym wykładnikiem znaczenia dużych rozmiarów. Jego zakres znaczeniowy był jednak od początku bardzo szeroki, a semantyka złożona. Były w niej bowiem obecne takie pierwiastki jak 'górujący nad innymi, zajmujący górne miejsce w skali pod względem intensywności, niezwykle, niecodzienny, uroczysty, przewyższający innych pod względem moralności, talentu, dokonań, bardzo ważny, wysoko urodzony, zajmujący wysokie stanowisko społeczne', odpowiadające za jego zasadniczo pozytywne konotacje (choć leksem *wielki* pełnił funkcję intensyfikującą także wobec leksemów wartościujących negatywnie). Wszystkie te elementy sprawiające, że znaczenie leksemu *wielki* ewoluowało w kierunku 'większy niż inni, przewyższający innych' raczej niż 'bardzo duży', pozostawały żywe do XIX wieku. Wiek XX, wraz z upowszechnieniem się haseł egalitarnych i minimalizacją udziału arystokracji w życiu społecznym przyniósł zawężenie znaczenia badanego leksemu, który odtąd coraz rzadziej był odnoszony do wysokiego urodzenia czy zajmowanego wysokiego stanowiska. Także tak silne w XVII i XVIII wieku odniesienie do dziedziny moralności zdaje się być dziś obecne jedynie w wyrażeniu *wielki człowiek*, choć niekoniecznie wielkość oznacza tu wysoką moralność. Znikły także znaczenia związane z wiekiem i czasem. Mimo pewnego zawężenia znaczenia gniazdo słowotwórcze leksemu *wielki* w podstawowym znaczeniu 'bardzo dużych rozmiarów' pozostaje rozbudowane, podobnie jak zbudowana wokół niego frazeologia obejmująca liczne zwroty i wyrażenia, w tym przysłowia i zleksykalizowane konstrukcje porównawcze. Jest on nadal jednostką polisemiczną o szerokim zakresie łączliwości.

37 Por. K. Kleszczowa (2012a).

2.10. Etymologia leksemu *mały*

Leksem *mały* pozostaje od staropolszczyzny antonimem leksemu *wielki*, a od XVI wieku także leksemu *duży* w znaczeniu 'mający duże rozmiary'. Jego etymologia pozostaje niepewna. W. Boryś (SEBo) wskazuje na jego pokrewieństwo z gr. *melon* 'drobne bydło, owce' oraz łac. *malus* 'zły' od pie **(s)mol-* / **(s)mel* 'mały'. Stopień wyższy (*mniejszy*) jest, według badacza, formą stopnia wyższego innego pie. przymiotnika (*minu* 'mały', łac. *minor*)³⁸. Forma stopnia wyższego leksemu *mały* jest nieregularna, powinna bowiem brzmieć *mieńszy*, podobnie jak w innych językach słowiańskich (SEBa). Najstarsze poświadczenia leksemu *mały* pochodzą z XII w.

Jak pokazuje SStp już w staropolszczyźnie był on leksemem wieloznacznym – oznaczał bowiem nie tylko 'niewielki, nieduży co do rozmiarów, wagi, miary, ilości, wartości majątkowej', ale i 'niewiele znaczący, mało wybitny, nie wyróżniający się niczym, przeciętny, błahy' (*mała rzecz* 'sprawa, rzecz małej wagi, błaha, drobnostka', *roki małe* 'kadencje sejmu ziemskiego, czyli tzw. roki częste, odbywające się co miesiąc') oraz 'młody, niedorosły'. Używano go do opisu wieku jako 'młodszy': *mniejszy laty* i relacji czasowych 'późniejszy; niedługo trwający, krótki, *brevis*', wreszcie w stopniu najwyższym z przeczeniem oznaczał 'żaden, *minimus*, *nullis*'. We wszystkich tych znaczeniach był antonimem leksemu *wielki*.

2.11. Semantyka leksemu *mały*

Prawdopodobny rozwój semantyczny leksemu *mały* przedstawia tabela nr 3.

³⁸ A. Bańkowski (SEBa) uważa ją za staropolską innowację morfologiczną.

Tabela 3

Znaczenia leksemu *mały* ich możliwe przyporządkowanie chronologiczne

	do XV w.	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	I poł. XIX w.	II poł. XIX w.	I poł. XX w.	II poł. XX w.
'niewielki pod względem rozmiarów'	+	+	+	+	+	+	+	+
'mający określony niewielki rozmiar'	-	-	-	+	-	-	-	-
'mniejszy niż pełna miara'	-	+	-?	-?	+	+	-	-
'miniaturowy'	-	+	+	+	+	+	+	+
'niski: o wzroście'	-?	+	+	+	+	+	+	+
'krótki (o długości)'	-	+	+?	+?	+	+	-	-
'małej objętości; płytki (o wodzie)'	-	+	+	-?	-?	+	-	-
'krótki (o czasie)'	+	+	+	+	+	+	+	+
'późniejszy (o czasie)'	+	-	-	-	-	-	-	-
'krótki (o tekście)'	-	+	-	-	+	-	-	-
'niewielki pod względem liczebności'	-	+	+	+	+	+	+	+
'nieduży (o wartościach materialnych)'	-	+	+	+	+	+	+	+
'młody, niedorosły'	+	+	+	+	+	+	+	+
'o niskim stopniu nasilenia'	-	+	+	+	+	+	+	+
'niskiego pochodzenia'	-	+	+	+	+?	-	-	-
'ubogi'	-	+	+	+	-	-	-	-
'pozbawiony cnót lub zdolności'	-	-	+	+	+	+	+	+
'mało wart, zły, niegodny szacunku'	-	+	-	-	+	+	+	+
'zajmujący niską pozycję w hierarchii'	-	+	+	+	+	+	-	-
'błahy, niepozorny'	+	+	+	+	+	+	+	-

2.11.1. Znaczenie przestrzenne odnoszące się do wszystkich wymiarów równocześnie

Jak pisze E. Straś (2008: 77) „>>wielkość<<” zakłada w swojej istocie postrzeganie całościowe i wielowymiarowe, ponieważ duży przedmiot może być dobrze

widoczny w układzie pionowym, czyli wysoki, ale także może być obszerny w układzie poziomym, czyli szeroki, gruby”. Cechy te, zdaniem autorki, należy uznać za „mieszczące się przynajmniej częściowo w zakresie znaczeniowym przymiotnika *duży*” (Straś 2008: 77). Znaczeniem centralnym leksemu *mały*, antonimicznego względem przymiotników *duży*, *wielki*, pozostawało od czasów staropolskich, 'niewielki, nieduży, drobny' (1778 poświadczeń w SXVI) jako określenie wielkości mierzalnej (rozmiarów przestrzennych ujmowanych całościowo):

jest na poł stopy rybka mała FalZioł IV 34b, SXVI

Skowronek jest ptak mały, na głowie ma czubek ale nie wielki. FalZioł IV 23d, SXVI.

W XVI wieku wykazywał on rekcję, łącząc się z przyimkiem *w*: *mniejszy w czym / czym* 'mniejszy o', *mały w* 'pod względem czegoś': *Mała jest w ciele jaskółka* FalZioł IV 24c, SXVI. Często występował z formami deminutywnymi: [...] *psiczce malej*. BierEz C13, SXVI oraz w przeciwstawieniach, jako antonim leksemów *wielki*, *więwszy*, *miąszy*, *mocny*, *główny*, *rosły*, *szYROki*, *znacZny*, a także jako końcowy człon szeregu *wielki*, *pomniejszY*, *mały*. *Słownik polszczyzny XVI wieku* notuje liczne frazeologizmy i połączenia, w skład których wchodził badany leksem: *bydło / dobytek mały* 'prawdopodobnie kozy i owce'; *działo małe*; *mały języczek* 'uvula'; *mały (na (mniejszy) kęs (kąsek) / sztuka / sztuczka / część / częśćka / odrobina / trocha*; *mały księżyc* 'półksiężyc'; *mała kusza* 'ręczna'; *mała proca*, *mały / namniejszy paluszek* 'palec piąty'; *by małym paluszkiem* 'delikatnie'; *mała strzelba*; *mała włoka*; *hak mały*; *zwierz mały* 'drobna zwierzyna'; *mały / mniejszy żagiel*; *nie mniejszy* 'taki sam' SXVI.

Także w późniejszej polszczyźnie rdzeniem semantycznym leksemu *mały* pozostawało 'o niewielkich rozmiarach, nieduży, drobny':

Wezmę owego Zeleckiego na ręce tak jako dzieci noszą bo chłopek był mały.

PasPam 229, SXVII

małżonek mały, ale żona mniejsza ND.

Nowe Ateny pokazują, że jeszcze w XVIII w. leksem ten, łącząc się z jednostkami miary, wykazywał rekcję (*mały na*):

Na tego cudu pamiątkę w tejże skale wysoko wyrobiono Nikę alias framugę i lokowano Krucyfiks wielki na stóp 40, który się z dołu na dwie stóp tylko mały wydaje. Nowe Ateny II, 227.

W okresie między XVIII a XX w. obok wyrażenia *mały palec* (*mały paluszek* SXVI) SL, SW, SD, ISJP, USJP funkcjonowały w polszczyźnie ustabilizowane połączenia: *małe ptastwo* 'drobne' SW; *krok mały* SD; *małe kroki* USJP; *mały łyk* SD; *mały zwierz* 'drobna zwierzyna' SXVI, SD; *mały ekran* ISJP, USJP; *mieć coś w małym palcu* ISJP, USJP; *owinąć sobie wokół małego palca* USJP; *małe co nieco* USJP; *mniejsza połowa* ISJP; *mniejsze zło* ISJP; *mały kapral* 'Napoleon' USJP. Wiele z frazeologizmów zawierających leksem *mały* miało charakter przysłów zbudowanych na zasadzie kontrastu z leksemem *wielki*³⁹:

Zwyczajem mała kropla przebije i kamień. RejWiz 42, SXVI

małemu rosłego pacholka szata nie służy. SkarŻyw 31, SXVI

[...] mały dym wylatuje z wielkiego komina. GroicPorzRej CIV. 4, SXVI

Szewca nigdy nie chwaleę gdy na małą nogę wielki trzewik udziała. BielKron 68v, SXVI

W lasce a w zgodzie małe urastały, Państwa, w niezgodzie wielkie upadały. RejZwierc. 226, SXVI

z małej bowiem iskry wielki płomień bywa. Phil. Q4, SXVI

XVII-wieczne zbiory przysłów i SL dodają nienotowane wcześniej jednostki:

Mała isierka wielkie pożogi wznieca. Cn. Ad. 467, SL

Z małych złączonych, rzecz wielka się rodzi. Kras. Ant. 50, SL 'mało do mała czyni wiele' SL

Małemu małe. Cn. Ad. 472, SL

Małych ptaków małe gniazda. Rys. Ad. 39, SL

Z XVIII-wiecznym poświadczeniem figuruje w NKPP zleksykalizowane porównanie *mały jak pięść* NKPP II, 380, z tego też okresu pochodzi prawdopodobnie przysłowie

³⁹ Część z nich odnotowano w rozdziale poświęconym leksemom *duży, wielki*.

Wielkie rzeki z małego idą źródła, wielkie drzewa z małego idą szczepu. Lach. Kaz. 1, 293, SL. *Nowa księga przysłów polskich* zamieszcza również liczne XIX-wieczne konstrukcje porównawcze:

Mały jak figa. NKPP II, 380.

Mały jak krasnoludek. NKPP II, 380.

Mały jak mysikrólik. NKPP II, 380.

Mały jak pypeć. NKPP II, 380.

Mały jak pchła. NKPP II, 380.

Ewa Straś (2008: 75, 89) wymienia natomiast funkcjonujące w XX wieku zleksykalizowane jednostki porównawcze *mały* (*malutki, maleńki*) *jak dziecko / jak palec / jak zabawka / jak pięść / jak piąstka / jak orzech / jak orzeszek / jak łepiek <od> szpilki / jak naparstek*, do których USJP dodaje: *mały jak palec, a zły jak padalec*.

2.11.2. Inne znaczenia przestrzenne: 'krótki'; 'niski'; 'cienki'; wąski'

Leksem *mały* opisywał to, co postrzegano jako mające jednocześnie niewielką wysokość, szerokość i długość, ale w XVI w. odnosił się też, jak pokazuje SXVI, do każdego wymiaru z osobna. W XVI-wiecznej polszczyźnie mógł opisywać niewielki wymiar liniowy w znaczeniu 'krótki' (76 poświadczeń w SXVI: m.in. *mały cień, mały miecz, mała linija*), wchodząc między innymi w skład wyrażen oznaczających jednostki miary (*mała mila, pręt mniejszy*). Słownik wileński i SW pokazują, że również w XIX w., łącząc się z leksemami oznaczającymi długość, przyjmował on, podobnie jak w XVI w., znaczenie 'krótki': *W Rosji mile małe o pięciu wiorstach. Łokieć warszawski mniejszy niż litewski* SWil; *mała mila* SW. Brak danych wskazujących na obecność tego odcienia semantycznego między XVII a XIX w., nie rejestrują go CN, SXVII, SL ani ND. Znaczenie to zanikło zapewne w początkach XX w., gdyż nie podają go również źródła dokumentujące polszczyznę XX-wieczną (SD, USJP, ISJP).

Z XVI w. pochodzą pierwsze poświadczenia odcienia semantycznego 'niski, także o wzroście ludzkim (69 poświadczeń w SXVI): *na wzroście / wzrostem / na postawie mały; mały(ego) (w)zrost / postawa (y) / uroda (y)*:

Ta trzecia wieża acz mniejsza ale okazalsza była. BielKron 270v, SXVI
[...] *iz kazał z małego chrościku niedźwiedziom wynieść.* RejPos 67v, SXVI
[...] *acz był wzrostem mały, ale głowę wielką miał.* RejZwierc 264v, SXVI
Iż bywa wielkie serce i przy małym ciele. RejZwierz 14v, SXVI.

Znaczenie 'niewysoki' jest poświadczane również przez Cn i SL. Określeniami niskiego wzrostu są w Cn *małość / niskość / mały wzrost*, w SL natomiast *mały co do wzrostu*. SD podaje cytację z Trembeckiego, świadczącą o funkcjonowaniu w XVIII w. połączenia *mały wzrostem*:

Lubo wzrostem mały, ale by jaki rycerz zdawał mi się śmiały. Tremb. Rome 28, SD.

Nowa księga przysłów polskich notuje przysłowie *Mały wzrostem animuszu nastawia*. NKPP II, 380. W XIX-wiecznej polszczyźnie przetrwało odniesienie leksemu *mały* do niskiego wzrostu (małej wysokości): *człowiek małego wzrostu, wieża małej wysokości*. SWil; *mały wzrost* SW; *mały człowiek* SW. Znaczenie *mały* 'niski' jako określenie lotu dokumentuje zamieszczony w SW cytat z A. Mickiewicza:

Chciałem pominąć, ptak małego lotu, pominąć strefy ulewy i grzmotu. Mick, SW.

Polszczyzna XX wieku zachowała połączenia *mały wzrost, małego wzrostu* i znaczenie *mały* 'o wzroście poniżej przeciętnej' ISJP. Dopuszczalne jest także mówienie o *małej wysokości*.

W odniesieniu do grubości (przekroju) leksem *mały* mógł w XVI w. oznaczać 'cienki': (*małe jelitko / kiszka / flaczek 'jelito cienkie', o mały włos 'omal'*)⁴⁰. Śladem tego odcienia semantycznego w polszczyźnie kolejnych epok jest wyrażenie *o włos mały* SL, znane już w XVI w. W SWil pojawia się ono w formie *o mały włos* SWil i tak funkcjonuje we wszystkich pozycjach leksykograficznych dokumentujących polszczyznę późniejszych epok (SW, SD, ISJP, USJP).

Znaczenie 'lekki (o wadze)' ma w SXVI 5 poświadczeń (m.in. *Mniejsze mi*

⁴⁰ Znaczenie to ma w SXVI zaledwie 10 poświadczeń.

brzemię zostawcie. BierEz A4v, SXVI) i nie zostało udokumentowane w materiale leksykograficznym dotyczącym późniejszych epok. Jego pozostałością może być funkcjonujące do dziś wyrażenie *mały ciężar*. Leksem *mały* może mieć jednak w powyższych przykładach także, po prostu, znaczenie 'nieduży'. Podobnie jest w przypadku znaczenia 'wąski, ciasny' wyodrębnionego przez SXVI z zaledwie jednym poświadczeniem, i nie pojawiającego się w kolejnych epokach rozwoju języka polskiego.

2.11.3. 'Płytki, o małej objętości'

Leksem *mały* określał w XVI-wiecznej polszczyźnie także ciała bezpostaciowe (przede wszystkim płyny) jako 'mający małą objętość': m.in. *mała żółć*, *mały kwas*, *małe mliwo*, *mały obroczek*, *mała woda* (*Nie wiecie, że mały kwas wszystkie rozszczyne kwasi?* Wuj NT 330, SXVI.) oraz 'występujący rzadko i w niewielkiej ilości': [...] *uryna mała, to jest potroszę odchodząca* [...] FalZioł V 14, SXVI.' Przykłady te pokazują, że badany leksem łączył się w XVI w. bez pośrednictwa leksemu *ilość* z rzeczownikiem, oznaczając małą ilość (płynu czy też ciał bezpostaciowych). Tak też było prawdopodobnie w odniesieniu do barw, SXVI notuje bowiem znaczenie 'rozrzucony rzadko i niewielkimi plamami' (w opisie umaszczenia konia, poświadczone pojedynczą cytacją: *Czarno piegowaty [koń] z małą białością przemieszana* [...]. SienLek. 186V, SXVI).

Nie jest pewne znaczenie połączenia *mała woda* odnotowanego przez Knapiusza. Mogło ono oznaczać małą ilość wody lub jej niski stan. Słownik warszawski wyjaśnia wyrażenie *mała woda* jako 'płytko woda'. Za takim odczytaniem przemawia jedno ze znaczeń derywatu *małość* jakim w SXVI jest 'płytkość'.

Ślady znaczenia 'małej objętości' odnaleźć można w XX-wiecznych połączeniach *mała kawa* SD, *małe piwo* SD, *mała czarna* SD, ISJP, USJP ('połowa ustalonej porcji' SD).

2.11.4. 'Zbyt mały, mniejszy niż pełna miara'

Leksem *mały* przyjmował w XVI-wiecznej polszczyźnie znaczenie 'zbyt mały', sugerujące pewien brak lub niedobór czegoś:

Ale człowieczy przemysł tak jest śmiały, Iż ten stary świat widział mu się mały.

KlonFlis D2v, SXVI.

[...] *iż na samo czytanie, tego co napisał, cały żywot jego mały się być zda.*

SkarŻyw 411, SXVI

Ów odcień semantyczny uwidocznił się zwłaszcza w odniesieniu do jednostek miary, w połączeniach z którymi leksem *mały* mógł znaczyć nie tylko 'krótki', ale także 'trochę mniejszy niż pełna miara, niecały': [...] *rzeką od Luteciej dwa dnia małe chodu.* BielKron 222v, SXVI. W związku z tym używano go również do określania fałszowanych, zaniżonych jednostek miary':

Krotkich mi się chce łokietków Małych miarek itez funtków MWilkHist E4v, SXVI

oraz 'za lekkich, fałszowanych odważników':

Mierzyłeś małym gwichtem, abo krotkim łokciem. KlonWor 67, SXVI.

Znaczenie 'mniej obejmujący, niepełny' powraca w SWil, który odnosi je do miar sypnych i płynów (*Ośmina, garniec małej miary*) oraz wagi (*Berkowiec małej wagi (10 pudów)*). Takie znaczenie, w odniesieniu do rzeczowników nazywających abstracta, przytacza również SW: *mały postęp, stopień mały* ('mała jedność'), *mała gorliwość*. SD jest ostatnim źródłem leksykograficznym, które zapisuje znaczenie 'krótszy niż' przy połączeniach *mała godzinka, mała mila, małe pół godziny, kwadrans*, jednak tylko jeden z dokumentujących je cytatów pochodzi z przełomu XIX i XX wieku (pozostałe są starsze):

Wysunął się za drzwi i zbiegł szybko [...]. Za mały kwadrans powrócił. Szyman.W. Lichw, SD.

Z całą kompanią udaliśmy się na wieczerzę i nocleg do innego, o małą milę sąsiedniego domu. Kossak. Książ. 165, SD.

Po obiedzie, jeżeli posiedzenie trwało długo, wpychał się pomiędzy stół dla stenografów i ławkę i wybornie spał małe pół godziny... Chłęd. Pam. II, 269,

SD.

E. Straś (2008: 78), przytaczając przykłady ze *Słownika frazeologicznego* Mirosława Bańki, wspomina o znaczeniu intensywności występującym w tego typu połączeniach.

2.11.5. 'Miniaturowy, stanowiący zmniejszony obraz czegoś'

Słownik polszczyzny XVI wieku podaje jako jedno ze znaczeń badanego leksemu 'miniaturowy, stanowiący zmniejszony obraz czegoś'. Dokumentującym je połączeniem było wyrażenie *mały świat* oznaczające mikrokosmos, ale też człowieka. O żywotności tego odcienia semantycznego leksemu *mały* w późniejszych epokach świadczy SAM, zamieszczający cytacje: <*Odjazd jest małą śmiercią*> Dumania 48 [A]; *Ciało jest małym światem*; Zdania 209. Słownik ten odnotowuje wyrażenie *mały świat (-ek)*. W polszczyźnie XX-wiecznej odnaleźć można także wyrażenia *małe lotnictwo* 'modelarstwo' SD, *mała stabilizacja* ISJP, USJP, nawiązujące do tego znaczenia badanego leksemu.

2.11.6. 'Krótki (o czasie)'

Leksem *mały*, ze względu na jego dużą pojemność znaczeniową, odnoszono przenieśnię także do opisu krótkiego czasu (202 poświadczenia w SXVI) o czym świadczą, między innymi, liczne wyrażenia tworzone przez ten przymiotnik oraz derywaty zarejestrowane w SXVI: *na małą chwil(ecz(k))ę / małą chwilkę / w małej chwilce* 'krótko'; *po małej chwili / za małą chwilę* 'wkrótce, potem, zaraz, za chwilę'; *na małą chwilę* 'już niedługo'; *na mały czas / przez mały czas / do małego czasu / w małym czasie / za mały czas / mały czas / z małym czasem* 'krótko; na krótko; w krótkim czasie'; *po małym czasie(-u) / za mały czas / w małych czasach* 'wkrótce'; *przed małym czasem* 'niedawno'; *maluczko dłużej / małą trochę; mała msza; przez niemały czas (przez niemałe czasy)* 'długo; po dłuższym czasie': *I to też nie mniejsza, gdy przez niemały czas, dwaj Papieżowie mieszkali, na różnych miejscach mieszkając*. NiemObr 178, 169, SXVI); *mało* 'krótko' (*To iest, jeszcze (nie małe światło, ale) mało, abo na mały czas światło jest z nami*. WujNT. 358, SXVI.); *mały czas (maluczki czas); mały dzień* 'krótki';

mała 'krótki czas' (w *male* 'wkrótce'); *malucki* 'krótki, w *maluckiej chwili* 'w jednej chwili', *maluchny* SXVI 'niewielki, krótki: o rozmiarach przestrzennych, o czasie (*czas maluchny* 'chwila'); *maluczki* 'o czasie: krótki'; *na maluczką filkę / na maluczkiej chwili* 'na krótko'; *po maluczkiej chwili* 'po chwili'; *maluczki czas / za maluczki czas / maluczki czas* 'krótko'; *po maluczkiem czasie* 'wkrótce'; *co maluczki czas*; *po maluczku* 'powoli; ukradkiem, ostrożnie; stopniowo; po cichu'; *potym / zatym po maluczku* 'trochę później'.

Znaczenie 'krótki (o czasie)' notowane już przez SStp funkcjonowało także w XVII (*Po małej chwili idzie Turczyn*. PasPam 269, SXVII) i XVIII wieku. Słownik Lindego podaje wyrażenie *mały czas* 'krótki czas' SL:

Dobyl miasta tego w małym czasie. Ustrz. Kruc. 1, 328, SL

Mały czas mieni małe w wielkie rzeczy. Bardz. Trag. 320, SL.

Po niemałym czasie wrócił się pan. W. Matth. 25, 19, SL

oraz formacje *małotrwały*, *małowieczny* 'krótko trwający' powstałe na bazie takiego właśnie znaczenia leksemu *mały*. SW notuje połączenie *mały dzień* oznaczające 'świt albo zmierzch', opatrując je kwalifikatorem *staropolski*. Powstało ono na bazie znaczenia 'krótkotrwały':

Pilno nam w powrocie nie było, więc małemi dniami ciągnęliśmy, niekiedy przystając i odpoczywając. Krasz.

Również w XIX wieku żywe było odniesienie przymiotnika *mały* do opisu krótkiego czasu. Słownik wileński podaje wyrażenia *małą chwilę* (*małą chwilę zabawię*) oraz *po niemałym czasie*, brak natomiast w SWil poświadczeń funkcjonowania w języku przytaczanego jeszcze przez Lindego wyrażenia *mały czas* 'krótki czas'. Powraca ono, obok *małej chwili*, w SW, choć poświadczające je cytacje są wyłącznie XVII-wiecznego pochodzenia. Słownik Doroszewskiego nie zamieszcza tych połączeń, podaje jednak jako jedno ze znaczeń badanego leksemu 'niedługo trwający, krótki': *mała przejażdżka, mała wycieczka; Po małej przerwie wszystko wracało (...) do dawnego stanu*. Prusz. Karabela. 198, SD. Podobne użycie leksemu *mały* odnaleźć można w zamieszczonym w SAM w połączeniu *mała podróż*. Reliktem znaczenia 'krótkotrwały' badanego leksemu w polszczyźnie XX-wiecznej jest wyrażenie *małą chwilę* oraz połączenia typu *mały spacer* ISJP.

2.11.7. 'Krótki (o tekście)'

Leksem *mały* przyjmował przerośnie znaczenie 'krótki' w XVI-wiecznej polszczyźnie przede wszystkim w odniesieniu do długości czasu, jednak funkcjonował również jako określenie niedługiego tekstu, stąd wyrażenia *sztuczki małe* 'małe części' (*Na sztuczki małe rozebrać rzecz czyię. Mącz 39b, SXVI*), *kanon mniejszy*, *kanon mały*, *Mniejszy Prorocy* 'część Starego Testamentu obejmująca krótkie teksty dwunastu autorów profetycznych' SXVI, *mała modlitwa*, *małe księgi*, *małe słowo*, *małe pisanie* itp. Znaczenie 'krótki' (o utworze) podaje także SAM: *mniejsze Poezyjki [...] komunikować myślę* L1 29.

2.11.8. 'Młody, niedorosły'

Leksem ten odnoszony był także do młodego, niedorosłego wieku (przede wszystkim dzieciństwa) (260 poświadczeń w SXVI), o czym świadczy SStp, a także zarejestrowane w SXVI połączenia oraz znaczenia przyjmowane przez leksemy pochodne słowotwórczo: *mały czas* 'dzieciństwo'; *małych dni* 'w niemowlęcym wieku'; *bożek mały* 'eros'; *mały w leciech*; *z małej młodości* 'od najmłodszych lat'; *w małych pieluszkach* 'w niemowlęctwie'; *w małym wieku* 'w dzieciństwie'; *małym* 'w dzieciństwie'; *mały* 'dziecko'; *malucki* 'krótki, mały; młody, niedorosły' (*maluckie dziatki*); *maluckim* 'jako dziecko'; *maluchny* SXVI 'o wieku ludzkim'; *maluczki* 'młody, niedorosły (w *maluczkich leciech*); *małość* 'młodość, dzieciństwo'. Znaczenie 'młody, niedojrzały' odnoszone było nie tylko do ludzi, ale także roślin i pędów oraz owoców: [...] *a zwłaszcza Brzoskinie małe wonią nieprzyjemną z ust oddalają*. FalZioł I 110d, III 19b, SXVI.

Słownik Lindego potwierdza również obecność odcienia semantycznego 'młody, niedorosły, niedojrzały' w polszczyźnie XVII i XVIII wieku (*Już ja nie jestem małym dzieckiem. Teat. 14, 60*) podając wyrażenia *z maleńka* 'z młodu, z dzieciństwa'; *w małym wieku* 'w młodym wieku' (*Ja już rodziców nie mam, w małym wieku mnie odumarli. Teat. 22. b, 47, SL*); *mały w leciech* 'małoletni, młody' (XVI-wieczne cytacje); *od małości / od mała* 'od dzieciństwa'. Na takie znaczenie leksemu *mały* wskazuje również

semantyka jednostek pochodnych: *maluchny* (*Maluchne dziatki w powiciu*. Warg. Wal. 317, SL; *Jeszczem maluchna dziecina*. Zab. 5, 237, SL; *W maluchnych leciech będąc*. Warg. Wal. 15, SL) oraz *maleństwo* 'małość, dzieciństwo' (*Dzieci z maleństwa wprawiać w dobrą wymowę*. Klecz. Zd. 78, SL). W XIX-wiecznej polszczyźnie istniały nienotowane wcześniej wyrażenia *małe lata* oraz *mały wiek* SWil⁴¹ (*od małych lat znamy się* SWil), a także wykrzyknienie *mój mały* funkcjonujące jako pieszczotliwa forma zwracania się do dziecka ('mój kochany, moje dziecko'). Również jednostki należące do gniazda słowotwórczego leksemu *mały* zachowały w XIX w. znaczenia nawiązujące do opisanego wyżej: *znamy się od małości* 'od dzieciństwa' SWil; *w maluczkości* 'w dzieciennych latach' SWil; *malec* 'mały chłopiec, chłopczyk', SWil, SW; z *maleństwa* 'od małego' SWil; *mały* 'małe dziecko' SW; *malec* SW; *maluda* 'pospolicie małe dziecko' SW; *malczyk* 'małe dziecko' SW; *małe* 'płód zwierzęcia; dziecię' SW. Połączenia z *mała* 'od małego' i w *małych leciech* SW kwalifikuje jako *staropolskie*, zamieszcza jednak także nieopatrzone kwalifikatorem wyrażenie *od małych lat*. Także pewne frazeologizmy odnotowane w NKPP, SD i ISJP świadczą o żywotności tej części semantyki leksemu *mały* w XIX i XX-wiecznej polszczyźnie: *Można poznać w małym, co będzie w dojrzałym*. NKPP II, 381; *Nie chować małego, nie będzie dużego*. NKPP II, 381 ('o inwentarzu żywym'); *Małe dzieci – mały kłopot, duże dzieci – duży kłopot* SD, ISJP. Zarówno SD jak i ISJP podają jako jedno ze znaczeń leksemu *mały* 'młody, niedorosły' (*małe zwierzę* 'bardzo młode' ISJP; *małe dziecko* 'kilkuletnie' ISJP; *od małego* 'od dzieciństwa' ISJP; *mała / mały* 'forma zwracania się do młodej osoby' ISJP). W znaczeniu takim funkcjonowały w XX wieku również pewne formacje pochodne słowotwórczo *małość* (w wyrażeniu *od małości* 'od dzieciństwa' SD) oraz *małoletni* 'niepełnoletni' ISJP; *małolat* ISJP.

2.11.9. 'Nieliczny'

Używany w odniesieniu do ilości leksem *mały* oznaczał 'nieliczny' (*mały dwór, mały kościół, mały zboreczek* SXVI itp.). Jego łączliwość w tym znaczeniu była jednak inna niż obecnie, co pokazuje zamieszczony przez Lindego cytat z *Biblii* Jakuba Wujka: *Czemuż małe a złe są lata nasze?* W 4 Ezaw. 4, 33, SL. Leksem *mały* wchodził w XVI wieku, między innymi, w skład wyrażen *mała (mniejsza) część (cząstka)* SXVI; *mała*

⁴¹ SXVI i SL odnotowują jednak wyrażenia *mały w leciech* SXVI, SL; *w małym wieku* SL.

(mniejsza) liczba SXVI, ND; *mniejsza połowica SXVI; mali w liczbę* oraz terminów z dziedziny wojskowości: *mały poczet, phalanx mała, lejja mała* 'legia mała', *mały żołnierz* 'niewielu żołnierzy'. Jednym ze znaczeń przyjmowanych przez rzeczownik *mała* o odmianie niezłożonej było w związku z tym 'mała ilość; małe pieniądze; skromne potrzeby', o czym świadczą zwroty i wyrażenia: *na male przestawać SXVI; z małym SXVI; w male SXVI; na male przestać* 'wystarczyć' SXVI; *na małej rzeczy przestawać; na male przesta (wa) ć / dosyć miewać SXVI; przestawać na małym SXVI* 'żyć skromnie'. Źródła leksykograficzne dokumentujące stan polszczyzny w XVII i XVIII w. podają tylko dwa z nich: *małem się obejdzie / na małym przestaje Cn, małem się obchodzi / na male przestaje ND*, które funkcjonują także dziś (*poprzestawać ISJP, USJP / przestawać na małym ISJP / obchodzić się małym ISJP*).

Knapiusz, ND i SL potwierdzają obecność znaczenia 'niewielki pod względem ilości, nieliczny (często z rzeczownikami zbiorowymi)' w polszczyźnie XVII-wiecznej, XVIII-wiecznej i XIX-wiecznej: *mały lud Cn, SL, SWil; mała wieś SWil; małej frekwencyjej* 'w obecności niewielu ludzi, przy niewielu widzach' SXVII; *małej liczby ludzie; mali ludzie / mało ludzi / mała liczba ludzi / małej liczby ludzie / w małej liczbie ND*:

Uprosiwszy Sobie zdrowie jako żyd kałauzowany do Granice bardzo w małym poczcie samo kilka tylko zostawił in oppignoratione [w zastawie] umowionego okupu Wielgo możnych Groffow. PasPam 52v, SXVII

Przyszła tedy potęga na małą ludzi garść. PasPam 76v, SXVII

Przybyło tedy ozdoby małemu Wojsku owemi Luźnemi że kiedy na nich spojrzal to się widziało takie drugie Wojsko. PasPam 103, SXVII.

Również w XX w. funkcjonowało w polszczyźnie wyrażenie *mała ilość* świadczące o trwałości tego znaczenia leksemu *mały* w historii polszczyzny.

2.11.10. 'Nieduży, niski (o wartościach materialnych)'

Przymiotnik *mały* określał również pieniądze (w tym jednostki monetarne) oraz inne wartości materialne jako 'nieduży, niski' (m.in. *mały podatek, małe myto, mała zapłata, mały posag, mały złoty, kwit mniejszy* 'opiewający na zaniżoną sumę') oraz, w

XVI w., towary w znaczeniu 'tani, niekosztowny'. Choć odniesienie do towarów jest poświadczane jedynie w XVI wieku (*mała rzecz, towar* SXVI), jeszcze w XIX i XX w. funkcjonowały w języku połączenia *małe pieniądze* Cn, ND, SL, SWil, SW, SD; *mała porcja* SW; *mały dochód* SW; *mała kwota* SD; *mała suma* SD; w *małej cenie* 'tani' SD. *Słownik języka Adama Mickiewicza* wyodrębnia także jako jedno ze znaczeń leksemu *mały* 'niekosztowny' (*podarunek mały* SAM).

2.11.11. 'O niskim stopniu nasilenia'

Drugim, najczęstszym pod względem frekwencji tekstowej odnotowanej w SXVI (1282 poświadczenia), znaczeniem leksemu *mały* jest 'występujący w niewielkim nasileniu, natężeniu, zasięgu, angażujący mało wysiłku, łatwy do zniesienia, słaby, lekki, łagodny, skromny, niski, prawie żaden, prawie nieistniejący (o pojęciach abstrakcyjnych, cechach itp.)'. Miał on w tym znaczeniu w XVI-wiecznej polszczyźnie szerszą łączliwość niż obecnie, łączył się bowiem z takimi na przykład leksemami jak *bojaźń, całowanie, brzydkość, choroba, ciepło, cnota, ćwiczenie, dbanie, dobroć, domysł, dostojność, dusza, głos, grzech, nauka, praca, uczciwość, święto, słoność, smak, umysł, wiara, znak, zysk* (*Przeto w owocach nie dostałych smak jest mały, gdyż ciepło słoneczne nie dobrze w nich strawiło wilgości z macicze korzeniu tam wciągniony* GłabGad C7, SXVI). Leksem *mały* 'słaby, lekki, o niskim stopniu nasilenia, nieznaczny' wchodził w skład licznych frazeologizmów, m.in.: *mały plac mieć* 'mieć małe znaczenie', *mała isierka / promyczek czego, mniejsza / mała rzecz*, także przysłów:

Z dwojga złego mniejsze obieraj. RejJóz F6 marg, SXVI

Simulator. Zmyślacz, postawy dosyć a wątek mały w sobie mający. Mącz 394c, SXVI

Mały to rozum bywa co po szkodzie. RejZwierc 230, SXVI

Bo jako mówią szkoda wielkiej pracy, kędy mała zmoże. GostGosp 18, SXVI

Znaczenia tego nie dokumentuje ani SXVII ani SL, choć występowało ono zapewne w polszczyźnie XVII-wiecznej i XVIII-wiecznej. W SWil powraca ono, ale jedynie w odniesieniu do leksemów nacechowanych pozytywnie: (*człowiek*) *małej wiary / małej odwagi / małej głowy / małego rozumu*. SW przytacza natomiast znaczenie 'skromny,

liczy, mizerny' oraz dokumentujące je połączenia: *mała pociecha*, SAM: *mała nadzieja*, *mała praca*, SD: *mały wysilek*, *małe wymagania*, *mała strata*, *mała szkoda* (*mała strata/szkoda – krótki żal*). Obecne było ono również w XX w. *Inny słownik języka polskiego* podaje jako jedno ze znaczeń leksemu *mały* 'zajmujący dolne miejsce w skali lub ustępujący innym rzeczom lub zjawiskom pod względem skali, intensywności, ważności': *mała trema*, *mała pociecha*, *małe znaczenie*, *mała waga*.

W funkcji rzeczownika leksem *mały* oznaczał, zgodnie z opisanymi wyżej znaczeniami 'małą ilość; niewielki stopień'. SXVI podaje połączenia: *mała nie dostawa* 'niewiele brakuje'; *w male* 'w niskiej cenie'; *bez / przez mała* 'prawie, niemal, trochę mniej; nawet'; *po mału* 'trochę; cicho; słabo, lekko, delikatnie; chyłkiem; stopniowo; powoli, opieszale'; *nie po mału* 'bardzo mocno, usilnie, w dużym stopniu, w wielkiej części'; *za małym* 'omal'; *na male* 'niewiele'; *o male* 'niewiele, o mało co'; *w male* 'trochę, niewiele, skromnie'. Knapiesz zamieszcza: *mało na tem*; *mało razy*; *mało nie przyszło do tego*; *bez mała* 'prawie, niemal', SXVII dodaje: *małym ludzi to sprawił* ND; *bez mała / mało nie / mało chybiało* (*mało nie przyszło do tego, mało ten*), a Trotz: *mało nie tak* ND; *mało razy* ND; *do mała* ND; *mało do mała uczyni wiele* ND; *z mała* ND; *mało na tym zależy* ND, *daleko mniej* ND; *mniej więcej* ND; *mniej dalej* (*mniej dalej w kwadrans przyjdę*) ND; *o najmniejszą* ND; *to mniejsza* 'to jest niewarte uwagi' ND, SL, SAM. Niektóre z tych wyrażen zachowała polszczyzna XX-wieczna (*mniejsza o to / mniejsza!* 'to jest niewarte uwagi' ISJP; *bez mała* ISD, SJP, USJP; *po mału* 'powoli, małym krokiem, nieprędko, wolno' SXVII, SL, SW, SD).

2.11.12. 'Niepozorny, błahy'

Znaczenie 'małych rozmiarów' legło m.in. u podstaw notowanego od SXVI odcienia semantycznego badanego leksemu: 'niepokazny, niepozorny, niezauważalny, umykający uwadze': (*Zgoda małe rzeczy mnoży, niezgoda wiele ich uboży* BierEz I4, SXVI; *małe (-y) (są, były) początki (początek) / pierwsze rzeczy*) oraz 'mało ważny, nieistotny, mający małe znaczenie': *Wojska Ruskie i Polskie przeciw sobie nad Bugiem z malej przyczyny wojnę zaczęły*. StryjKron 175 marg, SXVI; *mała nauka, mała wieść* itp.; *wedle mego małego baczenia* 'moim skromnym zdaniem'. W XVII i XVIII w. funkcjonowały frazeologizmy, w których leksem *mały* występował w tym właśnie znaczeniu:

mała rzecz 'fraszka' SXVII, Cn, ND, SL; z *małeńka rzecz* 'wielka fraszka' SL; z *małych pójsć początków*

Małemi rzeczami gardzić nie trzeba, temu, co się chce dorobić chleba. NKPP II, 380

Małym gardzący większe traci (wiele szkodzi). NKPP II, 381

Często małe rzeczy wielkich są przyczyną. Opal. Sat. 148, SL

Nic na wojnie nie jest tak małego, co by lekce poważić godziło się. Lub. Roz. 561, SL.

Także SW przytacza jako jedno ze znaczeń badanego leksemu 'drobny, lekki, błahy, nieważny': *mały błąd, małe uchybienie, mała szkoda, mała rzecz* 'drobnostka':

Tak-li u ciebie małą była ojczyzna, iż ją dla trochę tej gładkości zaprzedałeś?
Mick, SW

Grzeczność nie jest nauką łatwą, ani małą. Mick, SW

Rozumie ludzki, tyś Mały przed Panem! Mick, SW

Kto gardzi małymi rzeczami, pomалу upadnie SW.

Słownik Doroszewskiego pod znaczeniem 'błahy, nieważny' podaje połączenia: *małe sprawy, małe przyczyny, małe zajście* oraz XIX-wieczną cytację: *Pozwólcie mi [...] przerwać opowiadanie, wspomnieć małe, dość śmieszne zdarzenie, którego byłem świadkiem.* Fredro. A. Trzy 71, SD. Uniwersalny słownik języka polskiego i ISJP nie notują już tego odcienia semantycznego badanego leksemu.

2.11.13. 'Prosty, nieskomplikowany'

To, co małe, było konceptualizowane nie tylko jako niepozorne i nieistotne, lecz także proste, o czym świadczą zamieszczone w SXVI znaczenia leksemu *mały*: 'prosty, nieskomplikowany, łatwy': *jeśliby cię też robaczki gabały, Słoniną je pomazać, fortel na nie mały.* WyprPl C2, SXVI. W takim znaczeniu funkcjonuje również leksem *mały* w odnotowanym przez Knapiusza powiedzeniu *Od małych albo łącznych rzeczy poczynaj.* NKPP II, 381.

2.11.14. 'Mało wart, niegodny szacunku, zły'

W opisanych wyżej znaczeniach leksem *mały* miał neutralne, niekiedy tylko negatywne nacechowanie ('za mały'; 'za lekki (o fałszowanych odważnikach)'). Jego pejoratywne konotacje, wypływające prawdopodobnie z etymologii, uwidoczniły się przede wszystkim w znaczeniach 'mało wart, niecenny, niegodny szacunku, zły' (75 poświadczeń w SXVI): *mały u świata, mała praca, mała posługa, mała robota* oraz 'mało skuteczny, mało pomocny, słaby': *mały dowód, mała obrona, mała wymówka* i 'niekorzystny, nieprzydatny': *mały pobór*. Słownik wileński jako pierwszy i ostatni notuje również połączenia, w których leksem *mały* wykazuje rekcję, łącząc się z przymikiem 'w' w znaczeniu 'posiadający niewiele danej cnoty, zachowujący się niegodnie': *mały w sprawiedliwości / nauce prawa /uczynkach* ('charakteryzujący się małą sprawiedliwością itd.'). Znaczenie 'niegodny szacunku, zły' nierejestrowane w późniejszych epokach, powraca w XX wieku. *Inny słownik języka polskiego* podaje *mały* 'o człowieku słabym psychicznie i zachowującym się niewłaściwie wobec innych lub o jego zachowaniu': *Tak zachowują się tylko ludzie słabi i mali. Wybacz mi, byłem małym, zawistnym człowiekiem* ISJP.

Z XVI wieku pochodzą pierwsze poświadczenia wyrażen *małego serca / małej myśli* oznaczających kogoś tchórzliwego. Słownik Lindego podaje je w formie *małe serce* 'niemężne' i poświadcza XVII-wieczną cytacją: *Wojenna trąba serca nie wzbudzi małego*. Jag. Wyb. E b. Słownik ten wymienia także pochodny przymiotnik *małosercy* 'tchórzliwy'. Słownik wileński powtarza wyrażenie *małe serce*, dodając wariant *człowiek małego serca* 'bojaźliwy, trwożliwy' SWil, SW: *małe serce*. Funkcjonowało również wyrażenie *mała dusza*, gdyż SWil notuje leksemy pochodne *małoduszność* 'brak odwagi, tchórzliwość', *małoduszny* 'bojaźliwy, tchórzliwy', a SW podaje cytację *Mała dusza*. Kras. jako poświadczenie znaczenia 'tchórzliwy'. Zamieszczony w SD fragment jednego z listów matki J. Słowackiego może wskazywać na nieco inne znaczenie wyrażenia *małego serca* ('pozbawiony uczuć'):

Otoczona jestem ludźmi, do których przyłgnąć nie mogę, zazdrośni bowiem są, małego serca, niezdolni ani uczuć pojąć, ani szlachetnych myśli. Listy I, 360, SD.

Pozostawałoby to w zgodzie z kierunkiem ewolucji semantycznej złożenia *małosercy*, które już w SW figuruje z dwoma znaczeniami 'bojaźliwy; niemający serca, nielitościwy'. Leksem *małoduszny* został zdefiniowany w ISJP jako 'niezdolny do szlachetnych odruchów', funkcjonuje jednak także jako element definicji jednostki leksykalnej *małego serca* ('tchórzliwy, małoduszny'). W SD połączenia człowiek *małego serca, ducha, wiary* zostało opatrzone kwalifikatorem *przestarzały dziś książkowy*, natomiast ISJP podaje wyrażenia *małego serca / o małym sercu, małego ducha* (antonimiczne wobec *wielkiego serca / wielkiego ducha*) bez kwalifikatorów, objaśniając je odpowiednio jako 'małoduszny; tchórzliwy' i 'małostkowy'.

2.11.15. 'Niskiego pochodzenia, prosty, ubogi; 'pozbawiony cnót i zdolności'

Oznaczając w XVI-wiecznej polszczyźnie 'niskiego pochodzenia, prosty; ubogi' (także w funkcji rzeczownikowej) w stosunku do ludzi zajmujących niską (niższą) pozycję w hierarchii społecznej', leksem *mały* mógł mieć zarówno negatywne jak i pozytywne nacechowanie w zależności od perspektywy przyjmowanej przez nadawcę (wyrażał lekceważenie lub pochwałę pokory):

mały u ludzi, mały w oczach [czyich] u świata, namniejszy z apostołów, mały (na(j)mniejszy) służebni(cze)k / służa SXVI

Święci także jako ziarno mali u świata. SkarKaz 82b marg, SXVI;

Dla tego iż Pan Bóg zasłonił to od roztropnych i mądrych a objawił to małym. BiałKaz D4v, SXVI

Aniż kiedy [panowie] są w poko[ju] [...] Wszelki iny jest w[ese]lszy. W swym pokoju człowiek mniejszy. BierRozm 14, SXVI;

[...] wielcy złodzieje małych wieszą. PowodPr 79, SXVI

Małe złodziejki wieszacie, wielkim się nisko kłaniacie. RejZwierc 234, SXVI.

W tym znaczeniu funkcjonował jako część składowa nazw bractw zakonnych: *bracia, mniszy, zakonnicy mniejszy* 'franciszkanie', *kaznodzieje, bracia mniejszy* 'dominikanie', *zakon mniejszy* 'franciszkanie'. Ta część semantyki leksemu *mały* zachowała się w polszczyźnie XVII-wiecznej i XVIII-wiecznej. *Słownik języka polskiego XVII i 1 poł.*

XVIII wieku podaje jako jedno z jego znaczeń 'niewiele znaczący, marny, mizerny, lichy' (ze względu na urodzenie, ale też brak cnót i zdolności):

*Pompejusza wielkim nazywali. Wielkie mu czyny w świecie przyznawali wnet
Stał się małym zbył wielkości onej. Na brzegu Nilu w łódce pogrzebiony.*
PasPam110, SXVII

Na co tytuł wielki, kto w rzeczy samej małym? Pot. Jow. 90, SL

I wielcy i mali tego człowieka kochają. Jabł. Tel. 323, SL

Mali w dymie, a wielcy w wodzie urody swej (wzrostu swego) pożytek odnoszą.
NKPP II, 379.

Iżeś to mały, nie bądź zuchwały. NKPP II, 379.

Mały, ale serdeczny. NKPP II, 380.

Świadczy o tym także jedno ze znaczeń pochodnego leksemu *pomniejszy* odnotowanego w ND 'von sehr geringem Stande, bardzo niskiego stanu' (*ludzie pomniejsi, stanu jest pomniejszego* ND). Wydaje się, że znaczenie 'prosty, ubogi, niskiego pochodzenia (o ludziach)' zachowało się w XIX-wiecznej polszczyźnie w wykrzyknieniu *mały!* będącym, według SWil, 'wołaniem na służącego'. Słownik wileński nie wyodrębnia poza tym tego odcienia semantycznego, SW podaje natomiast znaczenie 'człowiek nie wyróżniający się swoim stanowiskiem czy umysłem'. SD dodaje: 'niewybitny, przeciętny':

*Czy ja nie będę zbyt małym i mizernym w tym świetnym gronie? Czy nie zdradzę
się z tym, iż mam za mało wykształcenia, odczytania, pogłębienia, inteligencji,
samodzielności, sądu?* Kossak. Now. 86, SD.

W tym znaczeniu leksem *mały* występował często w funkcji rzeczownikowej:

Wstyďte się wszyscy, mali i wielcy. Krasz, SW

*Zamknęci w sobie, jak w konchy ślimaka, chcieliście, mali, obejrzeć krąg
świata.* Mick, SW.

W dwóch przysłowiach odnotowanych w NKPP z XIX-wiecznymi poświadczeniami

leksem *mały* oznaczać może zarówno człowieka prostego jak i przeciętnego: *Czepiają się mali przy wielkich; Maluczcy rosną, a wielcy upadają*. Znaczenie 'ubogi' zostało określone już w SW jako rzadkie. *Inny słownik języka polskiego* i USJP nie rejestrują opisanych wyżej odcieni semantycznych leksemu *mały* – zanikły one prawdopodobnie w I połowie XX wieku. Ich śladem jest natomiast funkcjonujące w XX wieku wyrażenie *bracia mniejsi* ISJP.

2.11.16. 'Upokorzony'; 'uniżony, pokorny'

Ślady XVI-wiecznego znaczenia 'prosty, pokorny, świadomy zajmowanej przez siebie niższej pozycji' można odnaleźć w odnotowanym w SW zwrocie *robić się małym* 'stawać się uniżonym', poświadczonym cytacją z *Nad Niemnem* Elizy Orzeszkowej (Orzesz. Niem. II, 62. SW) oraz powiedzeniu: *Ja ciebie takim małym zrobię, że się w jaju zmieścisz* oznaczającym 'upokorzę cię dotkliwie' SW. Nie rejestrują go jednak źródła leksykograficzne dokumentujące polszczyznę XX-wieczną.

2.11.17. 'Zajmujący niższą pozycję w hierarchii władzy'

To, co małe, konceptualizowano jako mające mniejsze znaczenie, zajmujące niższą pozycję w hierarchii. Jako małego postrzegano człowieka i inne istoty w stosunku do Boga, stąd połączenia: *mali bogowie, mały bożek, mali święci, mali wedle człowieczeństwa / wedle szafunku ciała, mały w Chrystusie* 'grzeszny' ([...] *mały jako dziecię lecz kto jest mniejszym w królestwie niebieskim, większy jest niżli on*. WujNt Matth 11/11, SXVI). Takie wartościowanie legło też u podstaw kolejnego znaczenia leksemu *mały*: 'niższego stopnia (najczęściej o zajmowanych urządach oraz symbolach władzy)'. Przyjmując ten odcień semantyczny, pozostawał on antonimem przymiotnika *wielki*. *Słownik polszczyzny XVI wieku* podaje połączenia: *mały brat, mały kapłan, mały poseł, małe dygnitarstwo, mały służebnik* (*Iż tego Sakramentu żaden mniejszy kapłan okrom apostołów [...] nie dawał*. SkarJedn 347, SXVI), *małe szkoły* 'szkoły niższe, podstawowe', *kasztalan mniejszy, mniejszy marszałek, pieczęć mniejsza, roki mniejsze ziemskie, starostwo mniejsze, starosta mniejszy, mały tryumf(ik)* 'owacja, nagroda wojskowa w Rzymie', *województwo mniejsze*, SXVII i ND: *buława mała* 'urząd i

symbol władzy hetmana polnego (koronnego lub litewskiego), inaczej buława polna' SXVII, ND, *laska mniejsza* SXVII, *pieczęć mała* SXVII, ND (*Wakansy porozdawano [...] Pieczęć małą Biskupowi Warmińskiemu Laska mniejsza Sieniawskiemu. PasPam 263, SXVII*), *kasztelan mniejszy* SXVII, SW: *pieczęć mała, buława mała* (także: *Jakiś mały czynownik siedzący na śledztwie. Mick.*). Słownik Doroszewskiego zamieszcza cytację: *Został małym urzędnikiem. Boy. Flirt I, 231, SD. Mały urzędnik* może tu oznaczać urzędnika zajmującego niskie stanowisko, ale też przeciętnego, niczym się nie wyróżniającego pracownika.

Z powyższym znaczeniem związane było ściśle kolejne, przywołane przez SXVI: 'niższy rangą ze względu na osobiste zdolności i osiągnięcia': *Bo już to mniejszy rycerz, kto straszego ['przestraszonego'] goni. RejZwierz 40v, SXVI* oraz w opisie stosunków politycznych: 'mający niewielkie znaczenie międzynarodowe, słaby': *Antioch z małego urosł wielki. CzechEp 369, SXVI*. Prawdopodobnie od XIX w., gdy w Europie rozpowszechniały się hasła nawołujące do egalitaryzmu, a wartość jednostki zaczęto mierzyć raczej osobistymi zdolnościami niż, jak dawniej, pochodzeniem, znaczenie *mały* 'niskiego pochodzenia, ubogi, prosty, zajmujący niską pozycję' zaczęło ewoluować w kierunku 'przeciętny, niczym się nie wyróżniający'. W XX-wiecznych źródłach leksykograficznych brak wzmianek o znaczeniu *mały* 'niskiego pochodzenia, prosty, ubogi', które zanikło zapewne pod koniec XIX w.

2.11.18. Znaczenia marginalne: 'powszedni, zwyczajny; słaby fizycznie; słaby, niewaleczny'.

Słownik polszczyzny XVI wieku rejestruje nienotowane nigdzie indziej znaczenia 'powszedni, zwyczajny' (z 4 poświadczeniami) 'słaby fizycznie' (m.in. o kobietach: *iz chociaż to barzo małe dwie osobie [Maryja i św. Elżbieta] były [...] żadnych krolow ani żadnych mocarzow nigdy tak sławne [...] nowiny nie były [...]*,) oraz 'słaby, niewaleczny'. Dwa z nich ('powszedni' i 'słaby') są antonimiczne względem odpowiednich znaczeń leksemu *wielki*. Pozostają one w zgodzie z negatywnymi konotacjami leksemu *mały*.

2.11.19. W funkcji upowszechniającej

Ponieważ leksem *mały* sytuował się na przeciwnym biegunie w stosunku do leksemu *wielki*, oznaczając jedną ze skrajności, współtworzył liczne zaimki i przysłowki o funkcji upowszechniającej: *mały a niski / mały albo wielki* 'każdy'; *nie mniejszy* 'taki sam'; *od najwyższego do najmniejszego* 'każdy'; *mały stan; (tak) zacny (jako) i mały* 'każdy'; *od starszych aż do najmniejszego* 'każdy'; *(tak, jako, ani, choć, i) mały (i (też), jak (o), (i), tak, ani, choć) wielki* 'każdy'; *(nie / ani / bądź to / tak / to) wielki (i (też) jak(o) (też (i), i a(l)bo, a, to) mały; wielki z małym* 'wszystkie, żaden, każdy, żadne, każde itp.'; *ani mała, ani wiela* 'nic'; *od mała do wiela* 'wszystko" *od na(j)mniejszego (małego / małych) (aż) do na(j)większego (wielkiego / wielkich) / od największego do najmniejszego* 'każdy'; *(aż) do [czego] najmnie(j)szego* 'do ostatniego'; *najmniejszy* 'każdy, wszelki'; *na(j)mniejszy (-ego) kęs (-a)* 'ani trochę; jakiś, któryś, ktoś, coś, jakikolwiek, cokolwiek, którykolwiek, ktokolwiek; jeden, żaden; nikt, nic'. Często stanowiły one kalki z innych języków (np. hebrajskiego).

2.11.20. Terminologia specjalistyczna

Leksem *mały* współtworzył szereg terminów specjalistycznych. Odnosił się do wielkości i kroju liter: *mała liter(k)a* 'minuskuła; o tzw. krótkim „i” i „s”' SXVI, *mniejsza litera* 'kursywa' SXVI, *mały kanon* 'pismo na 32 punkty, in. dubelttercja' SW, *małe litery* SD. Występował w terminologii prawniczej: *banicyja mała* SXVII oraz medycznej: *iść na potrzebę mniejszą (Iść [...] na potrzebę mniejszą [...] na mały stolec [...]).* DanKolaDyk II, 294, SXVII), *mała potrzeba / interes* 'wypuszczenie uryny' SWil; *mała potrzeba* 'oddanie moczu' SW, SD; *mały krwioobieg* SD, USJP; *mały mózg* 'mózdzek' SD; *rogi małe* SW; *mięsień spleciony mały* SW; *muskul przeplatany mały* SW (stp.); *gorączka mała* SW (stp.), astronomicznej: *koła świetlne małe* SW, gramatycznej: *mała liczba* 'pojedyncza' SW (stp.), muzycznej: *mały flet* 'pikulina' SD, *mały głos* 'o małej rozpiętości tonów, niedonośny, słaby' SD, *karnes mały* 'fodersbret' SW, myśliwskiej: *mały myśliwiec* 'polujący na drobną zwierzynę' SW oraz innej: *mała architektura* 'elementy dekoracyjne, m.in. fontanny, rzeźby' SD, USJP, *mała energetyka* 'wykorzystywanie siły wody i wiatru dla celów energetycznych' SD, *mała chirurgia* 'wykonująca drobne zabiegi' SD, *mała mechanizacja* 'uzyskana dzięki zastosowaniu

urządzeń niewymagających wielkich nakładów' SD, *mała żegluga* 'w Polsce po Morzu Bałtyckim i Północnym do 60 stopni szerokości geograficznej i linii Dover-Calais, niedaleka' SD, USJP, *małe żniwa* USJP, *mała gastronomia* USJP, *mała poligrafia* USJP, *mała matura* USJP, *mały sabotaż* USJP, *mały realizm* USJP, *mała konstytucja* USJP.

Słownik polszczyzny XVI wieku podaje wiele zestawień z leksemem *mały* pełniących funkcję nazw specjalnych, a będących tłumaczeniami łacińskich nazw gatunków roślin i zwierząt: *mała (mniejsza) babka*, *biedrzeniec mniejszy*, *celidonija mniejsza* 'jaskier', *centurzyja mniejsza*, *mały jaskier*, *grzybienie mniejsze*, *kardamomum mniejsze*, *kokorzyk mniejszy*, *konik mniejszy*, *marzana mniejsza*, *mlecz mniejszy*, *mały (mniejszy) niedośpiątek*, *mała (mniejsza) ożanka*, *paproć mała (mniejsza)*, *plesznik mniejszy (namniejszy)*, *pokrzywa mniejsza*, *polej mniejszy*, *powoj mały*, *rozchodnik mały*, *mniejszy rojownik*, *romanek mały*, *rzepa mała*, *skoczek mniejszy*, *sosnka mniejsza (mała)*, *mały (mniejszy) ślaz*, *wężownik mniejszy*, *żółty podróżnik mały*, *żywokost mniejszy*, *sówka mała*, *mała myszka* 'mysz polna'. *Słownik polszczyzny XVII wieku* zamieszcza nazwy botaniczne: *brodawnik mniejszy*, *babka mniejsza*, *biedrzeniec mniejszy* 'Pimpinella saxifraga' oraz zoologiczne: *żaba mała*, SW dodaje: *jaskier mały*, *jesień mały* 'dyptan biały', *maczek mały*, *kania mała*, *kormoran mały*, USJP: *panda mała*. Badany leksem tworzył także liczne nazwy osobowe oraz geograficzne. *Słownik polszczyzny XVI wieku* wymienia: *Mały Karzeł*, *św. Jakub Mniejszy* / *Mały*, *Józef Mniejszy*, *Piotrek Mały*, *Teodozyjusz Mniejszy*, *Ormianie Mali*, *Mali Polacy* oraz *Mniejsza Dąbrowka*, *Dybra Mała*, *Mały* / *Mniejszy Męci(e)rzysz*, *Nowogrod Mały*, *Mała Oleśnica*, *Mała Opacz*, *Małe Parzniewo*, *Mniejsze Pielaszkowo*, *Małe Podlesie*, *Pogroszewo Mniejsze*, *Małe Rybie*, *Mały Staban*, *Mniejsze* / *Małe Tarchomino*, *Małe Wierzuchowo*, *Kraj Armenija Mała*, *Mniejsza* / *Mała Azja*, *Mały Egipt*, *Fryjia Mała*, *Misyja Mała*, *Mała* / *Mniejsza Polska*, *Mała Strona* 'dzielnica w Pradze', *Żoława Mała* 'wyspa'. Pojedyncza nazwa w SXVI oznacza budynek (*Mniejsze Kolegium* 'Collegium Maius'), oraz gwiazdozbiór (*Mniejszy Miedźwiadek* (*Niedźwiedź*)).

2.12. Gniazda słowotwórcze leksemu *mały*

Derywaty proste tworzące gniazda słowotwórcze zbudowane wokół różnych znaczeń leksemu *mały* to przede wszystkim liczne intensiva: *maleńki* SL, SWil, SW, SD, ISJP, USJP; *malęki* SL (XVIII w.), SW (rzadk.), *malęko* (rzadk.) SW; *maleńko* SL,

SWil, SW, SD, ISJP, USJP; *maleńkość* SL, SWil, SW, SD, ISJP, USJP; *maleństwo* SL, SWil, SW, SD, ISJP, USJP, *maleńtas* SD (indyw.żart.); *malizna* 'pieszczotliwie o małym dziecku' SW, USJP; *malucki / malućki* SXVI; *maluścki* SW (XVIw.); *maluścko* SW (stp.); *maluśty* SW (stp.); *maluśto* SW (stp.); *malucko* SW (stp.); *malundy* 'bardzo mały' SXVI; *malupański* SD; *malusi* SXVI, SW (XIX w.), SD (XIX-XXw.), USJP; *maluśki* SXVI, SL (XVII-XVIII w.), SWil, SW, SD (XIX-XXw.), ISJP, USJP; *maluśka* USJP; *maluśko / maluszko* SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SD, USJP; *malusieńki* SXVI, SL (XVII w.), SWil, SW, SD, ISJP, USJP; *malusieńko* SL, SW, SD, USJP; *malusienieczki* SXVI; *malusienieczko* SL; *malenieczki* SW, SD (XIX w.); *malenieczko* SW; *maluteczki* SW, SD (XIXw.); *maluteczko* SW, SD (SW); *malutenieczki* SXVI, SL, SW, SD (XIXw.); *malutenieczko* SL, SW, SD; *maluteńki* SWil, SW, SD, ISJP, USJP; *maluteńko* SW, SD, USJP,USJP; *malutka* USJP; *malutki* SStp, SXVI, SL (XVI w.), SWil, SW, SD (XIX-XX w.), ISJP; *malutko* SStp. SXVI, SL (XVI w.), SWil, SW, SD, ISJP, USJP; *maluturny* SXVI, Cn, SL; *maluturnie* SL; *malutyneńki* SL; *malutyneńko* SL; *malutupernie* SL; *maluty* SXVI, Cn, SL; *maluch* SD, ISJP, USJP; *maluchny* SXVI, Cn, SL (XVII-XVIII w.), SWil, SW, SD, USJP; *maluchno* ND, SL, SWil, SW, SD (SL), USJP; *maluchność* SWil, SW; *maluszek* USJP; *maluczki* SXVI, Cn, SL (XVI-XVIII w.), ND, SWil, SD (przestarz.), ISJP (książk., używane ironicznie lub z odcieniem wyższości), USJP (książk., przestarz.). *maluczko* SXVI, ND, SL, SWil, SW (stp), SD, ISJP, USJP; *maluczeńki* SXVI; *maciupci* SL, SWil, SW, SD, *maciupcio* SWil, SW; *maciupenieczki* SW, SD; *maciupenieczko* SW; *maciupeńki* SL, SW (XIXw.), SD, ISJP; *maciupeńko* SW; *maciupa* 'maleństwo, maluch' SD; *maciutki* SWil, SD; *maciupki* SWil, SW, SD, ISJP; *maciupko* SWil, SW; *maciupeńki* (XIXw.) SW; *maciutki* SWil; *maciutko* SWil.

Prócz tego zarejestrowano formacje rzeczownikowe *malizna* 'maleństwo; kaptaliki' SW; *malice* 'kapitaliki' SW; *malczyk* 'malec' SW; *malec* SXVI, SL, SWil, SW, ISJP, USJP, *maluda* 'posp. dziecko małe; fraszka, bagatela' SW; *małolata* USJP; *małolatek* SD (XXw.), USJP; *małolatka* SD; *umniejszanie* Cn, ND; *umniejszenie* Cn, ND; *pomniejszanie* SW, USJP; *pomniejszanie się* SW; *pomniejszenie* SXVI, SW; *pomniejszenie się* SW; *pozniejszanie* SW; *pozniejszanie się* SW; *umniejszanie* ND, SWil, SW; *umniejszanie się* SW; *umniejszenie* ND, SWil, SW; *malenie* SXVI, SW, SD; *mniejszenie* SW; *mniejszyciel* SW (rzadk.); *mniejszycielka* SW (rzadk.); *małostka* SL (XVIII w.), SWil, SW, SD (XVIII-XXw.); *zmniejszanie* SW, SD, USJP; *zmniejszanie się* SW, SD, USJP; *zmniejszenie* SW, SD, USJP; *zmniejszenie się* SW, SD, USJP; *małostkowość* SW, SD (XXw.), USJP (książk.); *małownik* 'ziele (młęk?)' ND;

mniejszyciel SL; *mniejszycielka* SL; *pomniejszyciel* SW; *malutkość* SStp; *maluczkość* SXVI, SWil, SW (stp.), SD; *małość* SStp, SXVI, Cn, ND, SWil, SW, SD, ISJP, USJP; *małości* 'wady, grzechy' USJP; *mniejszość* SL (XVIII w.), SW, ISJP, USJP; *najmniejszość* SL (XVIII w.); *maluchność* SL; *maleństwo* 'małość' SL (XVIIIw.: *Dzieci z maleństwa wprawiać w dobrą wymowę*. Klecz. Zd. 78, SL), *malu* / *mal* 'wołanie na świnie' SW, SD. Odnotowano także derywaty przymiotnikowe: *pomniejszy* ND 'bardzo mały, *sehr klein*; *von sehr geringem Stande* – b. niskiego stanu' SXVI, ND, SWil, SW, SD, *umniejszający* ND; *umniejszony* ND; *pomniejszony* SXVI; **małowaty* 'nieco mały' SL, SW (rzadk.) *małostkowy* SW; *mniejszy* SXVI, SL, SWil, SW, ISJP, USJP; *niemały* SXVI, SL, SWil, SW, SD, USJP.

Niezwykłe rozbudowaną grupę stanowiły composita, najczęściej będące formacjami przymiotnikowymi (rzadziej rzeczownikowymi i przysłówkowymi) nazywającymi cechy charakteru: *małobaczny* SL (XVIII w.), SWil, SW (rzadk.), SWil, SW (XVIII w.); *małocenny* SL, SWil, SW (rzadk.), *małochętny* / *małochutny* SL (XVIIIw.), SW (XVII w.); **małocnocki* SL (XVII w.), SW (XVI/XVII w.); *małosercy* 'tchórzliwy' SL (XVII-XVIII w.); *małomądr* SW (XVII w.); **małoukinia* 'mało uczoney' SL (XVII w.); *małoczynność* SL (XVII w.); ***małoważny* SL (XVII w.); *małozbożny* 'mało cnotliwy' SL (XVII w.); *mniejszoroczny* SW (stp., XVI/XVII w.); **małoczynność* SL (XVII w.); *małocnotliwy* SW (XIX w., rzadk.); *małoczynny* SWil, SW (rzadk.); *małoczynność* SL (XVII w.), SWil, SW (rzadk.); *małodawca* 'skąpy' SXVI, SL (XVI w.), SWil, SW (rzadk.); *małodbały* SW; *małodbanie* SW; *małodobry* SStp, SXVI, SL (XVI w.), SWil, SW (XIX w., rzadk.); **małodobrski* SL, SW; *małoduszność* 'brak odwagi, tchórzliwość' SL (XVIII w.), SWil, SW; **małoduszny* 'bojaźliwy, tchórzliwy' SL, SWil, SW, ISJP, USJP; *małodusznie* USJP; *małoduszność* USJP (książk.); *małoenergiczny* SW (XIX w.); *małogodny* SL; *małoletni* SL (XVIII w., SWil, SW, SD, ISJP, USJP; *małoletność* SL, SD, USJP; *małoletniość* SD, USJP; *małoletny* SL, SD (przestarz., XVIII w.); *małoludny* 'nie bardzo ludny' SL; *małomądry* / *małomądr* SL (XVI w.); SWil, SW (XVII w.); *małomocny* 'słaby, chory, kaleki' SXVI, SL; *małogadatliwy* (XVI w.) SW; *małogodny* SL, SWil, SW (rzadk.); *małojadka* 'człowiek mało jadający' SW; *małomądrość* SWil, SW (rzadk.); *małomocny* SXVI, SL, SWil, SW (rzadk.), ISJP, USJP; *małomowność* SXVI, ND, SL (XVIII w.), SW (rzadk., XVIII w.), SD (przestarz. XIXw.); *małomówność* SXVI, ND, SL (XVIII w.), SWil, SW, SD (XIX-XXw.), USJP (książk.) / *małomowność* SW (rzadk., XVIII w.), *małomówny* SXVI, ND, SL (XVIII w.), SWil, SW SD (XIX-XXw.), ISJP / *małomowny* SW (rzadk.), SD (region.,

przestarz.); *małomyślny* SXVI, SL (XVIII w.), SWil, SW (rzadk.); *małonadziejny* 'mało nadziei mający' SWil, SW (rzadk.)⁴², *małorozważny* SW; *małosercy* 'trwożliwy; nielitościwy' SL (XVII-XVIII w.), SWil, SW; *małosilny* SL, SWil, SW (rzadk.), *małosilnie* SW (rzadk.); *małosłowność* SL, SW (rzadk.); *małosprawny* SL (XVIII w.), SWil, SW; *małomyślny* SXVI, SL (XVIII w.); *małozbożny* 'mało cnotliwy' SL (XVII w.); *małosprawny* 'niebardzo sprawny' SL (XVIII w.); *małoszkodny* 'małą szkodę przynoszący' SL; *małotrwały* 'krótco trwający' SL; **małoukinia* 'mało uczoney' SL (XVII w.); *małouważny* ND, SL, *małowierność* SL, SWil, SD (dawny) *małowierny* SL, SWil, SD (dawny, XIXw.); ***małoważny* ND, SL (XVII w.); SD ***małoważność* ND, SL, SWil, SD (rzadkie, XIXw.); ***małoważnie* ND, SL; *małoufny* SXVI, SL, SWil, SW (XVIw.); *małoukini* (SL: **małoukinia*) 'kobieta niedouczona' SWil, SW (stp.); *małoumny* SL (z*), SWil, SW (rzadk.), *małouważny* ND, SL, SWil, SW (XVIII w., rzadk.); *małowiarek* / *małowiernik* SXVI, SL (XVI-XVII w.), SWil, SW (stp.); *małowierność* ND, SL, SWil, SW (rzadk.); ***małowierny* 'małego zaufania' SXVI, ND, SL (XVII-XVIII w.); ***małowierny* 'małego zaufania' SXVI, ND, SL (XVI-XVIIIw.), SW (rzadk.); ***małowiernie* ND; *małozbożny* SL, SWil. Dużą grupę stanowiły także złożenia odnoszące się do budowy lub innych właściwości fizycznych ludzi, roślin i zwierząt: *małogłowy* SL, SWil; *małonogi* SXVI, Cn, ND, SL (XVII-XVIIIw.), SWil, SW; *małonosy* SL, SWil, SW; *małooki* SXVI, ND, SL, SWil, SW; *małoooczki* SXVI, Cn, SL SW (rzadk.); *małousty* SL, SWil, SW; *małouszkowy* SWil, SW; *małolistny* / *małoliściasty* SL, SWil; *małogałęźny* SL, SW (rzadk.); *małogłowość* SW; *małogłowy* SW; *małojagodowy* SW; *małolisty* SW / *małoliściowy* SW / *małoliściasty* SW / *małolistny* SL; *małozbiarnisty* SW; *małowodny* SL, SWil, SW (rzadki); *małosnieżny* SW (XIX/XX w.); *małosłony* SL, SW; *małorosły* 'niski' SL, SWil, SW (rzadk.); *małosoczny* SL, SW (rzadk.); **małokrw* SL (XVII w.). Cztery z nich to nazwy gatunkowe: *małook* 'gatunek wielorybów'⁴³; *malutnik* SWil 'gatunek owada'; *małogron* 'baeobotrys' SW; *małouszek* SW. Trzy stanowią terminy medyczne: *małogłowie* 'microcephalia' SW; *małogłów* 'microcephalis' SW; *małokrewność* 'niedokrwistość' SW⁴⁴, 9 to nazwy związane z geografją: *małopolak* ND, SL; *małopolan* SL; *Małogoszcz* 'nazwa miejscowości' SL; *małopolanizm* SD (rzadk.); *Małopolanin* SL, ISJP, USJP;

⁴² W SW opatrzony kwalifikatorem wyraz, którego nie należy używać.

⁴³ Odnotowany przez Lindego leksem *malogranat* nie jest derywowany od leksemu *mały*. SW pokazuje, że jednostki *malogranat* 'owoc granatu zwyczajnego' SW (rzadk.), *malogranatowy* 'granatowy' SW (rzadk., XVI w.) są pożyczką z łaciny (*malum granatum*).

⁴⁴ W SW opatrzony kwalifikatorem wyraz, którego nie należy używać.

Małopolanka USJP; *małopolski* SL, SD, ISJP, USJP; *Małopolska* ND, SL, USJP; *małopolskość* SD (XXw.).

Pozostałe derywaty złożone to: *małoszlachecki* (XIXw.) SW; *małorolny* 'mało roli mający' (włościanin, gospodarstwo) SW; *małokalibrowy* 'o małym kalibrze' SW; *małopodobny* SW; *małoprawdopodobny* SW; *małotrwały* SL, SWil, SW (rzadk.); *małowart* SW; *małowartościowy* SW; *małowartość* SD (przestarz., XIX w.); *małoposiadły* 'mało posiadający' SL; *małoludny* SL, SWil, SW (rzadk.), SD (region., przestarz.); **małoplemienny* 'niemnogiego plemienia' SL, SWil, SW; *małowieczny* 'krótkowieczny, niedługo trwały' SL; *małoważenie* SWil, SD (daw.); *mniejzszoroczny* SL 'mniej niż rok mający'; *małowiele* 'niewiele' SD (przestarz., XIX w.) / *mało-wiele* SW; *małorolny* SW, SD, ISJP, USJP; *małoważny* ND, SL (XVII w.), SWil, SW (rzadk.); *małowazyć* 'lekcewazyć' SWil, SW; *małoważenie* SWil, SWil, SW; *małoważnie* ND, SL, SWil, SW (rzadk.); *małoważność* ND, SL, SWil, SW; *małowprawny* SWil, SW (rzadk.); *małowierszykowy* SW; *małowyrazowy* SW; *małoliczebny* SW; *małozamożny* SW; *małowieczny* SWil, SW (rzadki); *małoszkodny* SWil, SW; *małocząsteczkowy* USJP; *małodzietny* 'mający małe dzieci' USJP; *małodzietność* USJP; *małogabarytowy* USJP; *małogłowie* SW, USJP; *małokalibrowy* SW, ISJP, USJP, USJP; *małolat* ISJP; *małoliczny* SD; *małolitrażowy* SD (XXw.), ISJP, USJP; *małomieszczkański* SW, SD (XIX-XXw.), USJP; *małomieszczanin* SW (XXw.), SD (przestarz.), USJP (przestarz.); *małomieszczkańskość* SD (XXw.), USJP; *małomieszczkaństwo* SW, SD, USJP; *małomiastowy* SW; *małomieszczkański* SW; *małomiasteczkowy* SW, SD (XIX-XXw.), ISJP, USJP (książk.); *małomiasteczkowość* SW, SD (XXw.), USJP; *małomiejski* SW, SD (XIX-XXw.); *małomiejsko* SD (rzad.); *małomiejskość* SD; *małonakładowy* SD (XXw.); *małoobrazkowy* SD (fotograf., XXw.), USJP, ISJP; *małoprocentowy* USJP (książk.), *małoobsadowy* SD; *małoprocentowy* SD (XXw.); *małorolnica* SD (rzadk.); *małoruski* 'ukraiński' SD (nieuż.); *małoseryjny* SD (XXw.), USJP; *małosolny* SD (XX w.), ISJP, USJP; *małotowarowy* SD (XXw.); *małowartościowy* SW, SD (XXw.), ISJP, USJP (książk.); *małowartościowość* SD, USJP (książk.); *małowartość* SD (przestarz., XIX w.); *małowymiarowy* 'mający małe wymiary' SD, *małoznacznym* SD (przestarz.).

W XX-wiecznej polszczyźnie w porównaniu ze stanem XIX-wiecznym zanikło wiele derywatów opisujących cechy charakteru bądź budowy fizycznej ludzi, roślin i zwierząt. Pojawiły się natomiast złożenia odnoszące się, między innymi, do dziedziny produkcji, fotografii i filmu (m.in. *małogabarytowy* USJP, *małoseryjny* SD (XX w.), USJP; *małosolny* SD (XX w.), ISJP, USJP, *małotowarowy* SD (XX w.), *małonakładowy*

SD (XX w.), *małoobrazkowy* SD (fotograf., XX w.), USJP, ISJP, *małoprocentowy* USJP (książk.), *małoobsadowy* SD). Większość z nich opisywała zjawiska abstrakcyjne lub przedmioty. Najliczniejsze było, podobnie jak we wcześniejszych wiekach, gniazdo zbudowane wokół leksemu *mały* w znaczeniu 'niewielki'. Pozostałe gniazda, których centrum stanowił badany leksem w znaczeniu 'młody, niedorośli' i 'prosty, ubogi', tworzyły jak w XIX wieku pojedyncze jednostki.

Formacje czasownikowe derywowane od leksemu *mały* stanowiły w całej historii polszczyzny mniej liczną grupę. Należały do nich czasownik: *malić* 'małym uczynić' SL, SWil, SW (rzadk.); *maleć* SL (XVII w.), SWil, SW, SD, ISJP, USJP; *mniejszać* SXVI; *mniejszeć* SL, SW (XVI-XVIII); *mniejszyć* SXVI; SW (rzadk.); *umniejszyć* SXVI, ND; *umniejszać* SXVI, ND, SWil, SW; *umniejszyć się* SXVI; *zmniejszać się* SXVI; *pozniejszać* SW; *mniejszeć* SW (XVI-XVIII); *pomniejszyć* SL, SW; *pomniejszać* SW; *umniejszeć* SW (rzadk., XIX w.); *umniejszyć* SXVI, ND, SW; *zmniejszać* SXVI, ND, SW; *zmniejszyć* SL, SW; *zmniejszać* SXVI, ND, SL SW, SD, USJP; *zmniejszyć* SL, SW, SD, USJP; *pomniejszyć* SL, SW, SD, USJP; *pomniejszać* SW, SD, USJP. Formacje przysłówkowe stanowiły najmniej liczną grupę, oprócz wspomnianych już intensiwów obejmowały jednostki: *mało* SStp, SXVI, ND, SL, SWil, SW, SD, ISJP; *mniej* SW, SD, USJP; *niemało* Cn, SWil, SW, SD, USJP; *niemal* Cn, SW, SWil, SD, USJP.

Najbardziej rozbudowane były gniazda zbudowane wokół leksemu *mały* w znaczeniach przestrzennych. Ulegały one systematycznemu rozrostowi. W XX w. zanikło wiele złoża rejestrowanych jeszcze w XIX wieku, jednak na ich miejscu pojawiły się nienotowane wcześniej jednostki odnoszące się do nowych realiów, m.in. świata techniki i produkcji przemysłowej.

2.13. Pole pojęciowe MAJĄCY MAŁE ROZMIARY

Leksem *mały* w znaczeniu 'mający niewielkie rozmiary fizyczne' miał bardzo rozbudowaną synonimię opartą o liczne intensiva, jakie tworzył. Jednak jego synonimem o największej frekwencji tekstowej był, jak pokazuje SXVI, w XVI w. przymiotnik *drobny* 'mały, niewielki pod względem rozmiarów, objętości lub innych cech fizycznych, małego wzrostu' (o ludziach, zwierzętach, rzeczach (104 poświadczenia): *i koń miernie rosły lepszy niż barzo drobny, i nazbyt wyniosły*).

WyprPleb B3, SXVI). Poszczególne znaczenia, które przyjmował, odpowiadały znaczeniom leksemu *mały*: 'niedorośli, małoletni' (5 poświadczeń w SXVI), 'krótki: o czasie' (1 poświadczenie w SXVI: *drobna minutka*), 'mało znaczący, mało ważny; prosty, elementarny', 'mało znaczący o ludziach niższego stanu (16 poświadczeń), 'niezamożny', 'małej ceny, niewielkiej wartości materialnej' (*drobne* 'drobne pieniądze'). Synonimem leksemu *mały* zajmującym w SXVI drugie miejsce pod względem ilości poświadczeń jest przymiotnik *równy* 'mały, niewielki, nieznaczący' (o wartościach mierzalnych): *albowiem Krol jadąc przez rowny potoczek padł z nim koń [...] utonął w trosze wody*. BielKron 398v, SXVI Ma on w SXVI 71 poświadczeń. Podobnie jak leksem *mały* był on jednostką polisemiczną, używaną także w odniesieniu do abstraktów i wartości niemierzalnych, przy czym niektóre z wyrażen w skład których wchodził miały odpowiedniki z leksemem *mały* (*na równy przesta(w)ać / na równej rzeczy przesta(w)ać* 'na małym przestawać', *za równe pieniądze* 'tanio', *bydła równe* 'prawdopodobnie kozy i owce (por. *dobytek mały* o tym samym znaczeniu), *równy poczet* 'mały poczet'. Leksem *niewielki* o znaczeniu 'mały, nieduży' (o wzroście, liczebności) ma w SXVI mniej, bo 53 poświadczenia. Był on także jednostką wieloznaczną i, jak w przypadku jednostek *drobny* i *równy*, jego poszczególne znaczenia odpowiadały znaczeniom przyjmowanym przez leksem *mały*, co świadczy o pewnych prawidłach w ujmowaniu rzeczywistości przez umysł ludzki: 'niewysoki: *wzrost niewielki / wzrostu niewielkiego*', 'młody: *wiek niewielki*', 'mały, nieznaczący' (o natężeniu), 'krótki, niedługi: o czasie', 'błahy, mało znaczący, niewielkiej wagi'. Leksemy *drobny* i *niewielki*, podobnie jak *nieduży* pozostały do dziś synonimami leksemu *mały*. Znaczenie przymiotnika *równy* uległo jednak zmianie. Już SL nie notuje XVI-wiecznego 'mały', podaje natomiast 'błahy, mierny', mogące być reliktem dawnego odcienia semantycznego.

Część elementów pola semantycznego MAJĄCY MAŁE ROZMIARY odnosiła się, jak się wydaje, wyłącznie do ludzi, zwierząt i roślin. SXVI notuje przymiotnik *nierosły / niewzrosły* 'który niedostatecznie urósł': *ryby w niem [w jeziorze] nierosłe*. LustrPom7, SXVI oraz *krąpciwaty* 'niski, karłowaty'. Jednostek tych nie zamieszczają jednak ani SL, ani inne, późniejsze, źródła leksykograficzne. *Słownik polszczyzny XVI wieku* rejestruje też leksem *krzasłowaty / krzesłowaty* o znaczeniu 'niski karłowaty, krzywy (o drzewie)', a także 'niskiego wzrostu': *wzrostu krzesłowatego*. Przymiotnik ten wymienia również Linde, opatrując go XVI-wiecznymi i XVII-wiecznymi poświadczeniami.

Od XVI wieku notowany jest leksem *karłowaty* 'niewyrośnięty, niedostatecznie rozwinięty', 'niskiego wzrostu' (*Na miejscu Alwara wydano jakieś [...] i karłowate gramatyczki*. Mon. 73. 130. SL), 'niezwykle małego wzrostu' SWil, a od XIX *skarłowaciały* 'który stał się karłowaty, niski' SWil oraz *mikroskopijny / mikroskopiczny* SWil 'bardzo mały, dający się zobaczyć przez mikroskop'.

Słownik Lindego zamieszcza także leksem *tyli / tylki* (oraz intensiva: *tyćki, tyluczki, tyluchny, tylusieńki*), który definiuje jako 'tyle wynoszący, tak wielki, tak mały'. Jednak XVIII-wieczne poświadczenia, jakie zamieszcza, nie wskazują na obecność znaczenia 'tak wielki' w XVIII wieku, a jedynie 'tak mały': *Oto! Tylkiem będąc, jużesmy się kochali*. Teatr. 11.40; *Jeszcze ot! Tylkami będą, a już, tańczyć, skakać i śpiewać będą umieli*. Teatr. 11, 23. SW przytacza podobną definicję leksemu *tyli / tyci* 'tak wielki albo mały', ale poświadcza wyłącznie znaczenie 'tak mały': *We Francji nie tak, jak tu: tam pastuszek lada, o tyci, a już, panie, po francusku gada*. Fred. A.; *Pantofelek tyci, z jedwabnej nici*. Las. XX-wieczne polszczyzna zachowała jedynie znaczenie 'tak mały, tak bardzo mały'.

Leksem *nieduży* oznacza jeszcze w SL 'słaby, chory'. Słownik wileński nie uwzględnia go, podaje jednak derywat *nieduziuchny* oznaczający 'maleńki, małutki', obok 'słabiutki'. Dopiero SW zamieszcza znaczenie 'niewielki, średniej wielkości'. USJP notuje jeszcze jedną jednostkę synonimiczną względem leksemu *mały* 'niewielki fizycznie': *karzelkowaty*.

Przymiotnik *krępy* sytuuje się na obrzeżach pola semantycznego 'mający niewielkie rozmiary' fizyczne'. Jeszcze w SXVI funkcjonował on wyłącznie w znaczeniu 'otyły, gruby, tłusty'. Także SL definiuje go jako 'cielisty, tułowity, tłusty', nie wspominając o znaczeniu 'niski'. Definicja zamieszczona w SWil brzmi natomiast 'zsiadły, tułowisty, tłusty' (*koń zwięzły i krępy*. SWil). Przytoczony tam synonimiczny leksem *zsiadły* oznaczał 'krępy, ścisły, mocny w sobie dla niezbyt dużej wysokości' (*Piast był wzrostu zsiadłego*. SWil), co świadczy o tym, że zarówno on jak i leksem *krępy* miały w XIX-wiecznej polszczyźnie odcień semantyczny 'niskiego wzrostu'. Potwierdzają to późniejsze źródła leksykograficzne poświęcone polszczyźnie XIX i XX wieku. Leksem *niski* został omówiony w odrębnym rozdziale.

2.14. Leksem *mały*: podsumowanie

Leksem *mały* jest od czasów staropolskich leksemem wieloznacznym o bardzo rozbudowanej semantyce, jednak jego centrum semantyczne pozostaje niezmiennie. Przez cały udokumentowany okres rozwoju polszczyzny pełni on funkcję jedyne go parametrycznego przymiotnika wymiaru o znaczeniu 'mający niewielkie rozmiary', przy czym mógł odnosić się zarówno do wszystkich wymiarów równocześnie, jak i tylko jednego z nich ('krótki (także o czasie), mający małą objętość, niski'). Używano go także w odniesieniu do wieku i przenośnie: głosu o małej skali. W znaczeniu przenośnym oznaczał również 'mający niewielkie rozmiary, mało intensywny', choć obecnie jego zakres użycia w tym znaczeniu wydaje się być węższy w porównaniu z leksemem *niewielki*.

Poszczególne znaczenia przyjmowane przez leksem *mały* pokazują, że miał on raczej negatywne konotacje. To, co małe, wartościowano bowiem jako błahe, słabe, proste, biedne, stojące nisko w hierarchii, pozbawione cnót i zdolności. Negatywne konotacje niosło w sobie także znaczenie etymologiczne badanego leksemu ('zły') stojące prawdopodobnie u podstaw takich przyjmowanych przez niego znaczeń jak 'niegodziwy, niegodny szacunku' czy też po prostu 'zły'. Już jednak frazeologia II połowy XIX i XX wieku pokazuje przewartościowanie w postrzeganiu tego, co małe. Świadczą o tym jednostki odnotowane w NKPP:

Małe, ale doskonałe. 1901. NKPP II, 380.

Mały, ale udaty. 1957. NKPP II, 380.

Co małe, to całe. 1863-1956 NKPP II, 379.

Co małe, to i mile. 1894-1956. NKPP II, 379.

Chociaż mały, ale chyży, tyle robi, co i duży. 1956. NKPP II, 379.

Kto mniejszy, to pewniejszy. 1894. NKPP II, 379.

Taka zmiana wartościowania wiązała się zapewne z faktem, że w XX wieku nie funkcjonowały już w polszczyźnie niektóre ze znaczeń badanego leksemu odpowiadających za jego negatywne konotacje ('prosty, ubogi, zajmujący niską pozycję społeczną').

2.15. Leksemy *duży, wielki, mały*: podsumowanie

Leksem *wielki* pozostawał od czasów staropolskich antonimem leksemu *mały*. Świadczą o tym przykładowe antonimiczne wyrażenia, które zestawia tabela nr 4.

Tabela 4

Porównanie wyrażen i zwrotów tworzonych przez leksemy *wielki* i *mały*

Wyrażenie / zwrot z leksemem <i>wielki</i>	Wyrażenie / zwrot z leksemem <i>mały</i>
<i>wielka żółć</i> SXVI	<i>mała żółć</i> SXVI
<i>wielka zegarowa godzina</i> 'cała godzina, pełna godzina' SXVII	<i>mała godzina</i> 'niepełna' SPa
<i>woda wielka</i> 'głęboka' SPa	<i>mała woda</i> 'płytko' Cn, SW
<i>iść na potrzebę wielką</i> 'na wielki stolec' SXVII	<i>iść na potrzebę mniejszą</i> SXVII,
<i>banicyja wielka</i> SXVII	<i>banicyja mała</i> SXVII
<i>roki wielkie</i> SW	<i>roki małe</i> SStp, SXVI
<i>wielki palec</i> SL, SWil, SW, SD,	<i>mały palec</i> SL, SD, ISJP
<i>dzień był wielki</i> 'była pełnia dnia, był biały dzień' (XIXw.) SW	<i>mały dzień</i> 'świt albo zmierzch' SW (<i>staropolski</i>)
<i>w wielkiej frekwencji</i> 'w obecności wielu ludzi, przy wielu ludziach' SXVII	<i>małej frekwencji</i> SXVII.
<i>wielka rzecz</i> SW	<i>mała rzecz</i> SW / <i>z maleńka rzecz</i> SL
<i>wielki krwioobieg</i> SW	<i>mały krwioobieg</i> SD, USJP
<i>człowiek wielkiego serca</i> ND, SD, USJP, ISJP / <i>człowiek o wielkim sercu</i> USJP (<i>książkowe</i>), ISJP,	<i>małego serca</i> SL, SWil, SW, ISJP
<i>człowiek wielkiego ducha</i> USJP, ISJP / <i>wielkiej duszy</i> USJP	<i>mała dusza</i> SW
<i>żaba wielka</i> SXVII	<i>żaba mała</i> SXVII
<i>wielki dwór</i> SL	<i>mały dwór</i> SXVI

<i>wielka liczba</i> ND	<i>mała liczba</i> SXVII, ND
<i>wielki rozum</i> SWil	<i>małego rozumu</i> SWil
<i>wielkie litery</i> SW, SD	<i>mała litera</i> SD
<i>marszałek wielki</i> SL	<i>mniejszy marszałek</i> SXVII
<i>wielka buława</i> SXVII, SPa	<i>buława mała</i> SXVI, SXVII, ND
<i>wielka pieczęć</i> SL	<i>pieczęć mała</i> SXVII, ND
<i>iść wielkim krokiem</i> SWil	<i>mały krok</i> SD
<i>zwierz wielki</i> 'mocny' SW, <i>wielki zwierz</i> 'wysoki zwierz' SWil	<i>mały zwierz</i> 'drobna zwierzyna' SXVI, SD
<i>wielki głos</i> SD	<i>mały głos</i> SD

Także poszczególne znaczenia leksemu *wielki* odpowiadały przeciwnym znaczeniom leksemu *mały*, co pokazuje tabela nr 5:

Tabela 5

Porównanie znaczeń leksemów *wielki* i *mały*

Znaczenie leksemu <i>wielki</i>	Znaczenie leksemu <i>mały</i>
1. 'duży (pod względem wszystkich wymiarów)'	1. 'niewielki (pod względem wszystkich wymiarów)'
2. 'wysoki'	2. 'niski'
3. 'długi (o czasie)'	3. 'krótki (o czasie)'
4. 'o wysokim stopniu nasilenia'	4. 'o niskim stopniu nasilenia'
5. 'arystokratycznego pochodzenia'	5. 'niskiego pochodzenia'
6. 'możny'	6. 'ubogi'
7. 'odznaczający się szczególnymi cnotami, utalentowany'	7. 'pozbawiony cnót lub zdolności'
8. 'wspaniałomyślny, szlachetny'	8. 'zły, niegodny szacunku'
9. 'zajmujący wysoką pozycję w hierarchii'	9. 'zajmujący niską pozycję w hierarchii'
10. 'doniosły'	10. 'błahy'
11. 'długi (o przeżytych latach) ?'	11. 'młody, niedorośli'

Od XX wieku notowane są jednak także antonimiczne pary wyrażen z leksemami *duży* i *mały* (*duży ekran* SD, ISJP, USJP / *mały ekran* SD, ISJP, USJP, *małe*

piwo SD, mała czarna SD, ISJP / duże piwo USJP, duża czarna USJP, a wiele wyrażen z leksemem *wielki* ma swoje odpowiedniki z leksemem *duży* (*wielki palec, wielki krwioobieg, wielki głos, wielka pauza, wielka litera, wielkie litery, zrobić wielkie oczy, na wielką skalę*). Świadczy to o rozszerzaniu się zakresu łączliwości leksemu *duży*, który jednak, jak pokazuje Elżbieta Janus (1975: 156), charakteryzuje się wciąż inną (bardziej ograniczoną) dystrybucją niż leksem *wielki*.

Rozdział 3. Leksemy *wysoki* i *niski* w historii polszczyzny

Para leksemów *wysoki* / *niski* występuje w języku polskim od staropolszczyzny. Renata Grzegorzczkova (2003: 239), powołując się na prace badaczy zajmujących się problematyką przymiotników wymiaru (Achterberg 2000, Linde Usiekniewicz 2000) zwraca uwagę na fakt, że leksemy *wysoki* i *niski* występują w polszczyźnie w dwóch znaczeniach przestrzennych (Grzegorzczkova 2003: 239). Pierwsze określa „rozszerzenie wertykalną przedmiotów sztywnych mierzona od dołu do góry”, a więc rozmiary fizyczne, drugie natomiast „odległość obiektu od punktu odniesienia”, a więc jego położenie (np. *wysokie piętrowe*, *wysokie gałęzie*) (Grzegorzczkova 2003: 239). Oba są udokumentowane w polszczyźnie od czasów staropolskich i stanowią podstawę licznych znaczeń przenośnych.

3.1. Etymologia leksemu *wysoki*

Podstawą prasłowiańskiego przymiotnika **vys-* jest *pie*. **upso-* utworzone na bazie *pie*. **up(o)-* 'na, na górze, powyżej' rozszerzonego przyrostkiem **-okъ* (SEBo) „charakterystycznym dla przymiotników oznaczających coś wielkiego rozmiarami” i już w staropolszczyźnie należącego do formantów reliktowych (Kleszczowa 2003: 99). W polszczyźnie rejestrowany jest od XIV wieku (SEBo), a jego podstawowe znaczenie etymologiczne nie uległo zmianie.

3.2. Semantyka leksemu *wysoki*

Rozwój semantyczny leksemu *wysoki* ilustruje tabela nr 6.

Tabela 6

Znaczenia leksemu *wysoki* ich możliwe przyporządkowanie chronologiczne

	do XVI w.	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	I poł. XIX w.	II poł. XIX w.	I poł. XX w.	II poł. XX w.
'mający znaczną odległość między podstawą a wierzchołkiem'	+	+	+	+	+	+	+	+
'mający pewną wysokość'	–	–	+	+	+	+	+	–
'położony wysoko'	+	+	+	+	+	+	+	+
'nadrzędny, stojący wyżej w hierarchii'	+	+	+	+	+	+	+	+
'potężny'	+	+	–	–	–	–	–	–
'wyróżniający się, wspaniały, wielki, wzniosły'	+	+	+	+	+	+	+	+
'wyniosły, pyszny'	+	–	–	–	–	–	–	–
'znaczący pod względem ilości, rozmiarów'	+	–	–	–	+	+	+	+
'o głosie: cienki'	+	+	+	+	+	+	+	+
'o kolorze: jasny'	–	–	–	+	+	+(rzadk.)	–	–
'o czasie: ważny'	+	–	–	–	–	–	–	–
'o czasie: ostateczny'	–	–	–	–	–	–	+	+
'o włosiu: długie'	–	–	+	–	–	–	–	–
'wcześniej wymieniony'	+	–	–	–	–	–	–	–

3.2.1. Znaczenia przestrzenne

Stabilnym znaczeniem tego leksemu pozostawało przez cały udokumentowany okres rozwoju polszczyzny odnotowane już w SStp 'mający znaczną odległość między swoją podstawą a wierzchołkiem, długi w pionie, dużego wzrostu':

[...] *wzrostu nie wielmi wysokiego XV med. Zab. 515, SStp Lud, którego widzieliśmy, wysokiego jest wzrostu. Wuj, SW Im wieża wyższa, tym rychlej upadnie. Rey. Zwierz. 136, SL; [...] wielce poważny Hoży, wysoki, broda do pasa. 83 r, SPa wysokie w pokojach bywają okna; wyższy ode mnie na głowę ND. Com zyskał, na wysokie pańskie pnąc się progi. Karp, SW*

postać wysoka, ciało wysokie, wzrost wysoki SAM

Podobnie jak inne przymiotniki wymiaru, wchodził w tym znaczeniu w skład przysłów, niekiedy w zestawieniu z antonimicznymi leksemami *niski, krótki*:

Na wysokie góry, domy, często biją gromy. Cn. Ad. 1287, SL

Na krótkie nogi wysokie baczmagi. RysProv Fv, SXVII

Lepsza zawsze jest Niska z Cnotą chata niż wysoki z Fortuną Pałac. LubSłapAdv. 107, SXVII

Wysokie to progi na moje nogi. SL

Wysokie progi na na nasze nogi. Prz, SW

Kto spada z wysoka, natrąca boka. KnAd 401, SXVII

Frazeologizmy te nie tworzyły jednak tak licznej grupy jak to było w przypadku przymiotników *mały* czy *wielki*. Również frazeologizmy, w skład których wchodził badany leksem były nieliczne. *Słownik staropolski* podaje *oczy wysokie* 'szeroko rozwarte':

Attonitos wysokie aut gromem zrześniony (attonitos habes oculos Job 15, 12) ca 1470 MamLub 120, SStp.

Wyrażenie to nie zostało jednak zarejestrowane w późniejszych epokach. *Słownik wileński* notuje myśliwski termin *zwierz wysoki*, który objaśnia jako 'wielki zwierz' oraz *wysokie czoło*. Jedynie ostatnie ze wspomnianych połączeń przetrwało do czasów współczesnych. Ustabilizowane konstrukcje porównawcze z przymiotnikiem *wysoki* notowane są natomiast dopiero od XIX wieku. *Nowa księga przysłów polskich* (NKPP III, 806) rejestruje: *wysoki jak bocian; wysoki a cienki jak tyka od chmielu; wysoki jak dąb; wysoki jak hajduk; wysoki jak Mariacka wieża; wysoki jak olbrzym; wysoki jak oryl; wysoki jak ożóg; wysoki jak pas; wysoki jak topola; wysoki starej żabie od kolan*. *Słownik Doroszewskiego* przytacza natomiast frazeologizmy *wysokiej miary, wysokiej próby, na wysoką miarę* oznaczające kogoś lub coś dużej wartości.

Równie trwałym elementem znaczeniowym przymiotnika *wysoki* było 'mający pewną wysokość' używane w określeniach miary, między innymi w połączeniu z

przymkiem *na, nad*:

Słoń jest zwierz wysoki na dziewięć łokci, a szeroki na pięć. Boter. 235, SL
[...] *pod pachy dzięcięcia wysoki [...].* Opis obyczajów, 10.
Łodyga bulwy wysoka na półtora chłopa, gruba na cal. Opis obyczajów, 74.
Człowiek wysoki pospolicie na trzy łokcie. Zool. 285, SL;
Ziele podróżnik turecki prątków, pod czas i na stopę i na łokieć wysoczkich. Syr. 1163, SL.
Gmach będzie z ziarnek orzecha, wysoki nad szczyt Krępaku. SWil
[...] *pochodniowa sieć 10 łokci wysoka, 12 szeroka [...]* Gry i zabawy stanów różnych, 153.
Kolumna marmurowa na 5 łokci wysoka [...] Gry i zabawy stanów różnych, 170.

oraz 'znajdujący się ponad czymś, w górze, w górnej części czegoś, leżący wysoko, także ponad powierzchnią ziemi'. Źródła leksykograficzne podają połączenia: *z wysoka* 'z wyniosłego miejsca (w którym przebywa Bóg), o miejscach świętych i o miejscach kultu pogańskiego' SStp; *miejsce wysokie* 'znajdujące się wysoko' SJK; *z wysoka* SJK, SL / * *z wysocza* SL (XVIII w.), SW 'z góry'; *wysoki sad* SJK; *wysokie miasto* SJK; *wysoki Kraków* SJK; *wysoki dwór* SJK, *wysoki pałac* SJK, *wysokie gniazdo* SJK; *wysokie niebo* SJK, SWil; *wysokie obłoki* SJK; *wysokie piętro* SL; *wyższe miejsce* SWil oraz cytacje:

O Który siedzisz na wysokim niebie, Ja nie mam inszej nadzieje krom ciebie: 16, 1. SJK
Na wysokim niebie. SWil
Fortuna skora Dymitrowa jako na zepchnieniu była z piętra wysokiego. Tward. Wł. 17, SL ('z górnego stopnia' SL)

Słownik staropolski rejestruje także znaczenie 'leżący w górnej części tekstu, powyższy', antonimiczne względem jednego ze znaczeń przyjmowanych przez leksem *niski*. Nie wspominają o nim źródła leksykograficzne dokumentujące późniejszy okres rozwoju polszczyzny. Zapewne zanikło wraz z pojawieniem się derywatu *powyższy* o analogicznym znaczeniu.

Zakres użycia leksemu *wysoki* w omawianym tu znaczeniu był znacznie szerszy w XVI wieku niż w późniejszych epokach. Połączenia typu *sad wysoki* SJK, *miasto wysokie* SJK zostały zastąpione przez połączenia *sad wysoko położony*, *miasto wysoko położone*, zapewne ze względu na swoją niejednoznaczność ('sad / miasto o wysokich drzewach, domach' lub: 'sad / miasto wysoko położone').

3.2.2. 'Stojący wyżej w hierarchii, nadrzędny; potężny'

Leksem *wysoki* przyjmował aksjologiczne znaczenia przenośne wynikające z hierarchizacji przestrzeni związanej z wyprostowaną postawą człowieka. Potwierdzają one spostrzeżenia kognitywistów, iż to, co położone jest wysoko (w górze), jest przez ludzi waloryzowane bardziej pozytywnie niż to, co znajduje się w dole⁴⁵. Owo hierarchiczne postrzeganie świata znajdowało między innymi odbicie w swoistym wartościowaniu części ciała (głowa i górne organy mają bardziej pozytywne konotacje niż dolne części ciała) oraz w wyobrażeniu struktury społecznej czy zawodowej jako szeregu miejsc ułożonych w porządku rosnącym od najmniej ważnego do najważniejszego (wyżej położone miejsce w jakiejś strukturze wiąże się z większym znaczeniem i prestiżem). Istnieją metafory pojęciowe, które pokazują, że zajmowanie wysokiego miejsca lub położenia jest utożsamiane z byciem ważniejszym czy lepszym (m.in. *górować nad kimś*, *przewyższać kogoś*).

Jednym ze znaczeń przenośnych przymiotnika *wysoki* było od czasów staropolskich 'nadrzędny, stojący w danej hierarchii ponad innymi' motywowane zapewne znaczeniem 'wysoko położony'. Odnoszono je między innymi do Boga, określanego jako 'nikomu nie podległy, panujący nad całym światem, wszechmocny, panujący'. Funkcjonowało także Jego tytuł oraz określenie Boskich atrybutów: *Bo gospodzin wysoki* (*excelsius*, *Puł: wieliki*), *groźny* SStp, *wysoki Bóg* SJK. W tym znaczeniu leksem *wysoki* występował często w stopniu najwyższym: *najwyższa istota*, *najwyższa istność* SL; *Najwyższy, Bóg* SL; *Chwalebny i naprzewysszeńszy*. W. Dan. 3, 55, SL; *Najwyższa Istota 'Bóg'* SWil, SW; *Najwyższy 'Bóg'* SW, ISJP:

Zagrzmiał na niebie Pan, a Najwyższy wydał głos Swoj. Bibl. Gd. Ps. 18, 14, SL.
Błogosławionys i przenachwalebnieyszy i przenawysszeńszy na wieki. W. Dan. 3,

⁴⁵ Por. np. Lakoff, Johnson (1988: 46), Piętkowa (1991: 189), Grzegorzczkowska (2003: 24).

Badanego przymiotnika używano również jako określenia Jezusa, aniołów i świętych. Nabierał wówczas znaczenia 'godny czci, mający szczególne uprawnienia': *wysoki kapłan* SStp; *sędzia Michała wielbiacz nawyższego* MW 107 b, SStp; *wysoki prorok* SJK; *Siedzi sobie pod bramą niebios jak wysoki Gabryjel pilnujący edeńskiego gmachu.* Mic, SW.

Leksem *wysoki* funkcjonował jednak nie tylko w odniesieniu do hierarchii świata duchowego, ale także porządku społecznego jako 'stojący wyżej w hierarchii w związku z urodzeniem lub posiadaną władzą'. Świadczą o tym liczne wyrażenia, w skład których wchodził: *wysoki rodzaj* SStp / *wysoki ród* 'ród arystokratyczny' SStp, SJK, SXVI; *wysoki majestat* SXVI; *najwyższy biskup* 'papież' SXVII; *wysoki stan* SXVI, SPa, ND, SW; *wysoki urząd* SJK, ND, SWil, SW; *wysoka posada* SWil; *wysoki trybunał* 'prześwietny' SW; *(na)wyższe prawo* SStp; *wyższy sąd* SStp; *wyższa moc* 'zwierzchność' SStp; *Mistrz orderu najwyższego* ND; *rozkaz najwyższy* SW; *wyższy pan* SW (*Bez wiedzenia i woli swego wyższego pana.* Ort, SW); *władza najwyższa* SW; *najwyższy sędzia* SW; *konferencja / spotkanie na najwyższym szczeblu* SD; *pies / koń wysokiej krwi* 'szlachetnej czystej rasy' SD; *wyższe sfery* ISJP; *najwyższe stanowiska państwowe* ISJP; *Wysoki Sądzie* SD / *Wysoka Izba* SD 'sposób zwracania się do organów władzy'. Określał także atrybuty władzy, zaszczyty i dostojęstwa związane z piastowanym stanowiskiem: *wysokie miejsce* 'zaszczytne, honorowe' SStp, SL (*Na wyższe miejsce, t.i. na setnictwo miał nastąpić.* Sk. Dz. 141, SL), *wysoki stolec* SStp; *podawać najwyższe subselia* 'podarować, porozdawać najwyższe dostojęstwa' SXVII; *wysokie krzesło* (*Utrzymać się to nie może, stąd, żeby nowo nobilitowany członek tak wysokie krzesło mógł zaraz osiadać.* Nies, SW); *wyższy koniec stoła* SAM⁴⁶; *najwyższe miejsce za stołem* SAM, SW; *wysokie odznaczenie* SW, ISJP. Mógł również występować samodzielnie:

Nad wysokiego jest wyższy drugi, i nad te jeszcze są drudzy zwierzchniejsi. W.
Eccl. 5, 7, SL

oraz jako określenie tego, co reprezentuje wyższy poziom rozwoju: *szkoła wyższa* SD;

⁴⁶ Może to być także kalka z niemieckiego, F. Achterberg (2000: 161) notuje bowiem podobne wyrażenie *am hohen Ende der Tafel*.

wyższe zwierzęta SD. Choć łączliwość leksemu *wysoki* w tym znaczeniu ulegała zmianom na przestrzeni wieków, okazało się ono być trwałym elementem jego semantyki.

Ze znaczeniem tym związane było inne, rejestrowane od czasów staropolskich do XVI wieku: 'potężny'. *Słownik staropolski* podaje metonimiczne połączenia: *prawica wysoka / ramię wysokie / rękaw wysoki* oznaczające 'moc, siłę, potęgę', SJK: *wysoka prawica, wysocy bogowie, wysoka Ida*. Brak jednak jego poświadczeń po XVI wieku.

3.2.3. 'Wyższy moralnie; wyróżniający się; wspaniały, doskonały, wzniosły; podniosły, wielki'

Innym znaczeniem przerośnym badanego przymiotnika było 'wyróżniający się, wspaniały, doskonały, znakomity, wielki' a także 'wzniosły' (o cechach charakteru, właściwościach psychicznych, ludziach i pojęciach abstrakcyjnych). Używano go od czasów staropolskich aż po wiek XIX przede wszystkim jako określenia zalet charakteru i umysłu. Opisywał głównie abstracta, choć notowane jest też np. połączenie *wysoki teolog* SL. Jego łączliwość ulegała zapewne ciągłym zmianom. Źródła leksykograficzne podają następujące połączenia, w skład których wchodził leksem *wysoki* w tym znaczeniu: *wysoki rozum* SStp, SJK (*Tak ja o zacny królu, tym imieniem, które przez dzielność i wysoki rozum idzie wzgórze. Swe podle rysy zdobię.* FGBirna26, SJK); *wysokie serce* SStp (*serce szlachetne a wysokie (cor nobile et altum) [...]* RI s. XLIII); *wysokie szczęście* SJK; *wysokie cnoty* SJK, SL (*Dobroć sama z siebie cnotą jest wysoką.* Siem. Cyc. 288, SL); *wysokie dobro* SJK; *wysoka nauka* SW (*Jego pisma bardzo wysokiej nauki i wielkiej wymowy.* Skar, SW); *wysoki animusz* SL (*Wysokiego animuszu śmiałym zwany.* Gwag. 36, SL); *wysokie myśli* SL (*Domy wprowadzie niskie, ale myśli wysokie, i samego bliskie są nieba.* Tward. Wł. 216, SL); *wysokie języki* SL (*Nie z języków wysokich, nauki pełnych, jakie są grecki i łaciński, ale z bogomyślności nabierał wiele.* Birk. Gl. 19, SL); *wysoki umysł* ND, SD (XX w.); *wysoki wyraz* ND; *wysoki koncept* ND; *wysoki teolog* SL, SWil (*Z onego świstaka, wysoki jak widzę, zrobił się teolog.* Teat. 21, 85, SL); *wysoki czyn* SWil (*Ni się napiera ku wysokim dworom, Ni słucha wrzawy na forum. Ich wysokimi czyny napelnione dzieje.* SWil); *rzecz wysoka* SD (XVIII / XIX w.); *wysoka literatura* ISJP; *wysoka kultura* SAM; ISJP; *wysoki styl*; *wysoka sztuka* ISJP. W niektórych połączeniach (*wysoki zaszczyt* SW; *wysoki talent* SW;

wysokie zasługi SWil) znaczenie oceniające 'wspaniały' i intensyfikujące 'wielki' nakładają się. W XX-wiecznej polszczyźnie funkcjonowały ponadto takie wartościujące pozytywnie wyrażenia jak *wysoki poziom SD*, *wysoka jakość*, *wysoki gatunek* o bardzo szerokiej łączliwości oraz frazeologizm *wysoka stopa życiowa SD* odnoszący się do wartości materialnych, a także połączenia *wysokie ideały*, *wysokie dążenia*, *wysokie wartości*, *wysokie morale* o charakterze aksjologicznym (*wysoki* jako 'wzniosły, szlachetny, idealny'). Takie też znaczenie legło prawdopodobnie u podstaw zwrotu *nastrajać coś na wysoki ton / nutę SD*.

Rzadziej znaczenie 'znakomity, wspaniały' odnoszono do przedmiotów. *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego* podaje połączenie *wysokie pałace* (*Światło prawdziwe wstanie, za którym i ja pojędę, i twych wysokich dojdę pałaców*. 43, 16), SXVI frazeologizm *wysokiego czoła* oznaczający 'wystawnie', SW natomiast wyrażenie *wysoki gatunek* oraz XIX-wieczną cytację *Lazur, lazurowy kamień, gatunek jaspisu bardzo wysokiego*. Bobr.

Od XVI wieku notowane są też wyrażenia z formą stopnia wyższego i najwyższego leksemu *wysoki*: *najwyższe dobro SJK*; *wyższy cel SAM*; *wyższe uczucie SAM / uczucia SD* (XX w.); *wyższy duch SAM*; *wyższe wrażenia SD* (XIX w.). Według ISJP w połączeniach typu *wyższe uczucia*, *wyższe racje*, *wyższe cele*, *wyższe ideały*, *wyższa konieczność* badany leksem nie ma charakteru porównawczego, ale ekspresywny. Konstrukcja porównawcza *wyższy nad* oznaczała natomiast w XIX wieku 'wspanialszy niż' (*Mąż tak wysokich talentów wyższy jest nad wszelkie pochwały*. Dm, SW) lub 'nie dbający o, zajmujący pozycję ponad czymś' (*O ty, wyższy nad zazdrość, wyższy nad potwarze*. Fel, SW; *wyższy nad obelgi SD* (XIX w.)). Leksem *wysoki* w tym znaczeniu mógł również, przynajmniej w XVI-wiecznej polszczyźnie, występować samodzielnie, o czym świadczy SL cytujący *Postyllę* Grzegorza z Żarnowca:

Wiemy, iż co jest przed ludźmi wysokiego, to jest przed Bogiem obrzydliwością, a wždy się jednak na wysokie stolice kaszemy, a do wyniosłości a dostojności tego świata jeden drugiego ubiegamy. Zrn. Pst. 22, SL.

3.2.4. 'Pochlebny'

Znaczenie wartościujące mają także te połączenia z leksemem *wysoki*, które

wyrażają bezpośrednio ocenę. *Słownik polszczyzny XVI wieku* rejestruje zwrot *być wysokiego mniemania o sobie* 'być dumnym, pysznym'. Od XIX wieku notowane są też wyrażenia *wysoka ocena* USJP; *wysokie mniemanie* SD; *wysokie pojęcie* SD; *wysokie wyobrażenie* SD; *wysokie rozumienie* SD (daw.); *wysokie trzymanie* SD (daw., XIX-XX w.).

3.2.5. 'Wyniosły, pyszny'

Negatywną kwalifikację ma natomiast w SStp znaczenie 'wyniosły, pyszny' (a więc: 'uważający się za stojącego wyżej od innych'). *Słownik polszczyzny XVI wieku* zamieszcza zestawienia *wysoki a hardy*; *górnny i wysoki* 'pyszny'. Znaczenie to nie zostało zarejestrowane w polszczyźnie późniejszych epok, jednak powstałe na jego bazie derywaty pojawiają się jeszcze w XIX-wiecznych i XX-wiecznych (SL, SW) pozycjach leksykograficznych. Są to złożenia: **wysokorzeczny* 'chępiący się' SL; **wysokomierca* 'człowiek dumny, hardy, pyszałek' SL, SWil, SW (SL); **wysokomierstwo* 'hardość, duma' SL, SWil, SW.

3.2.6. 'Znaczny pod względem ilości, rozmiarów'

Kolejnym znaczeniem przenośnym, jakie leksem *wysoki* przyjmował od czasów staropolskich, było 'znaczny pod względem ilości, rozmiarów, wyróżniający się, większy od innych': *wysoka szlachetność* SStp; *wysokie milczenie* SStp; *wysoka uciecha* SJK; *wysoka sława* SJK; *wysokie szczęście* SJK; *wysoka przyjaźń* SL (*S. Grzegorz dla swojej łaskawości i cnót, wysoką miał u ludzi wszystkich przyjaźń*. SK. Żyw. 292 b, SL); *za wysoką cenę wynieść* 'podrożyć' SXVII; *wysoki honoru stopień* SW; *wysokie zasługi* SWil (*Ten prałat dla wysokich zasług swych nagrody, Godzienby być pasterzem Syskstusowej trzody*. SWil); *wysoki talent* SW (*Mąż tak wysokich talentów wyższy jest nad wszelkie pochwały*. Dm, SW); *wysokie wynagrodzenie* SW; *wysoka cena* SW; *wysoki szacunek* SW; *wysokie poważanie* SW; *wysoki zaszczyt* SWil, SW; *wysokie koszty* ISJP; *wysoki wyrok* ISJP; *wysokie wymagania* ISJP. Znaczenie to, określane przez R. Grzegorzczukową jako ilościowe, związane jest być może, jak uważa badaczka, z wyobrażeniem skali, na której wzrost liczb oznacza wyższy stopień danej cechy

(Grzegorzycowa 1996: 240-241). Może jednak wywodzić się także z wyobrażenia wysokiego wzrostu jako prototypu czegoś dużego. Jak pokazują zgromadzone wyżej połączenia, znaczenie to od czasów staropolskich aż do XX wieku niosło ze sobą zwykle element pozytywnej oceny.

W XX w. zakres użycia leksemu *wysoki* w znaczeniu intensyfikującym uległ pewnym modyfikacjom. Niektóre połączenia badanego przymiotnika z abstraktami (m.in. *wysokie szczęście*, *wysoki szacunek*) zostały wyparte przez połączenia z formą *najwyższy*: *najwyższe zdumienie* SD; *najwyższe uniesienie* SD (XIX w.); *najwyższa rozkosz* SD (XVIII w.); *najwyższe szczęście* ISJP; *najwyższy szacunek* ISJP; *najwyższy podziw* ISJP; *najwyższe uznanie* ISJP; *najwyższy zaszczyt*. R. Grzegorzycowa (1996: 241) uważa, że w połączeniach tych nie występuje superlatyw analizowanego tu leksemu *wysoki*, ale pochodny od niego przymiotnik *najwyższy* będący samodzielnym leksemem o funkcji intensyfikatora. Nie posiada on form stopnia równego i wyższego, gdyż połączenia *wysokie szczęście*, *wysoki szacunek*, choć istniały jeszcze w XIX wieku, nie funkcjonują we współczesnej polszczyźnie.

W XX wieku pojawiły się liczne nowe połączenia z leksemem *wysoki* charakterystyczne dla stylu publicystycznego (*wysoka efektywność*, *wysoka wydajność*, *wysoka częstotliwość*, *wysoka zachorowalność*⁴⁷). Nazywają one to, co, teoretycznie przynajmniej, jest obiektywnie mierzalne (w przeciwieństwie do takich pojęć jak *szacunek* czy *zaszczyt*)⁴⁸. Leksem *wysoki* określa również zjawiska fizyczne (*wysoka temperatura*, *wysokie ciśnienie*, *wysokie napięcie*, *wysokie obroty*, *wysoki połysk*). Nieograniczoną niemal łączliwość wydaje się mieć dziś połączenie *wysoki stopień* (notowane przez SD i ISJP), a nieco bardziej ograniczoną – w *najwyższym stopniu* SD.

3.2.7. 'Cienki (o głosie, dźwięku); jasny (o kolorze)'

Podobnie jak inne przymiotniki wymiaru leksem *wysoki* tworzył znaczenia przenośne odnoszące się do percepcji zmysłowej (słuchu i wzroku)⁴⁹. Między XVIII a

⁴⁷ Wymienia je R. Grzegorzycowa (1996: 240): „Wysoki w znaczeniu 'duży, dziś bardzo popularny, zwłaszcza w tekstach publicystycznych (np. wysoka skuteczność, wysoka aktywność, wysoka słyszalność, wysoka efektywność, wysoka wydajność, wysoka częstotliwość itp.) [...]”.

⁴⁸ Jednak zdarzają się wyjątki od tej reguły, gdyż np. w funkcjonujących w XX-wiecznej polszczyźnie połączeniach *wysokie wymagania*, *wysokie aspiracje*, leksem *wysoki* nie nazywa tego, co jest obiektywnie mierzalne.

⁴⁹ Tego typu „krzyżowanie się i zazębianie doznań odbieranych za pośrednictwem różnych zmysłów” to komplikatywne zmiany znaczenia według klasyfikacji W. Wundta (Buttler 1978: 17). Współczesne

końcem XIX wieku rejestrowano jego znaczenie 'jasny (jako charakterystyka koloru)' (*wysoki kolor* 'jasny' ND, SL, SWil, SW (rzadk.)). Odniesienie do głosu podaje już SStp: 'donośny, rozchodzący się daleko, *altus*', 'cienki, tu: o kwincie, dźwięku w interwałach'. Okazało się ono trwałym elementem znaczeniowym badanego leksemu. Nawiązywało do wysoko położonej notacji muzycznej opisywanych dźwięków bądź też wiedzy specjalistycznej na temat wysokiej częstotliwości ich drgań (Grzegorzczkowska 1996: 241). Słownik Lindego opisuje *wysoki ton w muzyce* jako 'cienki, w notach na wyższej linii położony', SWil definiuje *wysoki ton jako* 'cienki' a *wysoki głos*: 'silny, dobitny, a często napuszony'. SW powtarza wyrażenie *wysoki ton*. Opisane tu znaczenie notują również XX-wieczne pozycje leksykograficzne (SD, ISJP, USJP).

3.2.8. Znaczenia marginalne 'ważny', 'dawniejszy', 'ostateczny (o czasie)', 'trudny do pojęcia', 'długi (o włosiu)'

Leksem *wysoki* był także używany jako określenie czasu. Słownik staropolski jako jedną z jego definicji podaje 'o czasie: ważny (*gravis, magnus*)'. Znaczenie to nie zostało jednak odnotowane w późniejszych epokach. Jedynie SAM rejestruje wyrażenie *wyższa data* 'dawniejsza data', które odnosi się do relacji czasowych, SD natomiast podaje funkcjonujące w XX wieku połączenie *najwyższy czas* (prawdopodobnie przejęte z języka niemieckiego⁵⁰) o znaczeniu 'ostatnia, ostateczna chwila na coś' będące odpowiednikiem XIX-wiecznego wyrażenia *największy czas*.

Słownik polszczyzny XVI wieku jest jedynym źródłem leksykograficznym rejestrującym wyrażenie *wysoki do pojęcia* SXVI, które może świadczyć o tym, że leksem *wysoki* przyjmował też znaczenie 'skomplikowany', analogicznie do jednego ze znaczeń leksemu *głęboki*. O istnieniu takiego odcienia semantycznego może także świadczyć funkcjonowanie w XVI-wiecznej polszczyźnie antonimicznego znaczenia leksemu *niski* – 'pełen prostoty' (m.in. *prosta i niska wymowa* SXVI). Znaczenie to powstało być może w oparciu o wyobrażenie tego, co, jako położone wysoko, jest trudno dostępne (w tym wypadku dla umysłu).

Połączenie *wysokiego włosa* 'o długim włosiu' pojawiające się w *Opisie obyczajów* Jędrzeja Kitowicza wskazuje na jeszcze jedno znaczenie, jakie mógł

językoznawstwo nazywa je synestezją w rozwoju semantycznym wyrazu (Judycka 1963).

⁵⁰ Tak uważa F. Achterberg (2000: 163)

przyjmować leksem *wysoki*:

Wilczury, lubo od wilczego futra miały nazwisko, nie wszystkie jednak były robione z wilków; nosili możniejsi krzyżakowe, marmurkowe i barankowe czarne i siwe; te zaś barankowe, iż mniej miały ciepła, niż inne wysokiego włosa, podszywali gronostajami. Opis obyczajów, 172.

O istnieniu takiego odcienia semantycznego, nieodnotowanego przez żadne z uwzględnionych tu źródeł leksykograficznych, może świadczyć antonimiczne połączenie *włosa niskiego* (także *pierza niskiego*) zaświadczone przez KSXVII.

3.2.9. Nazwy własne, terminologia specjalistyczna

Badany leksem tworzył także nazwy własne. Źródła leksykograficzne podają nieliczne nazwy gatunków roślinnych i zwierzęcych z przymiotnikiem *wysoki*: *mlecz wysoki* SXVI, SXVII; *ślaz wysoki* SXVI; *groch wysoki* SW; *karp wysoki* SW. Występował również jako nazwa miejscowości, wchodził w skład nazw krain i obszarów geograficznych. *Wysokie* to, jak podaje SL „imię różnych miast w Polsce” (*Wysokie, miasteczko, dziedzictwo Jabłonowskich, pod dożywociem z Sapiehów Xiężnej Jabłonowskiej Wojewodziny Braclawskiej*. Kras. List. 27, SL). *Słownik polszczyzny XVII wieku* notuje nazwę *wysoka Porta* 'rząd turecki, państwo tureckie', SAM: *wyższa Odra, wyższy Egipt*.

3.2.10. Terminologia medyczna

Przymiotnik *wysoki* występował ponadto w terminologii medycznej oznaczając 'leżący wyżej' w stosunku do innych części ciała'. Znaczenie to było antonimiczne wobec jednego ze znaczeń przyjmowanych przez leksem *niski* ('położony niżej w stosunku do innych części ciała'). Połączenia z leksemem *wysoki* w tym znaczeniu są notowane od staropolszczyzny po czasy współczesne: *warga wyższa* SStp; *myszka wysoka a. przebodzona* SW (rzadk., anat.); *aorta wyższa* SW (rzadk.); *wyższa część mleczka pancerzowego* SW; *kończyny wyższe / członki wyższe* SW / *odnogi ciała wyższe* SW (rzadk.); *kość czeluściowa lub szczękowa wyższa* SW; *szczęka wyższa* SW (rzadk.);

czeluć albo szczęka w gębie wyższa SD.

Terminologia specjalistyczna tworzona w oparciu o przymiotnik *wysoki* obejmowała oprócz wymienionych wcześniej jednostek z dziedziny medycyny terminy hutnicze: *wysoki piec* 'piec szybowy, bez oddzielnej zaprawy, do topienia ołowiu' SW i gramatyczne: *stopień wyższy* '*gradus comparativus*', *stopień najwyższy* '*superlativus*' SL, SWil, SW.

3.3. Gniazda słowotwórcze leksemu *wysoki*

Najliczniejsze gniazda słowotwórcze powstały w oparciu o znaczenia przestrzenne badanego leksemu – 'mający dużą wysokość; mający określoną wysokość; leżący wysoko'. Obejmowały one:

- derywaty proste nominalne nazywające wymiar wysokości: *wysz* SXVI / **wyższa* SL / **wysza* 'wysokość' SXVI, SL (*Dom ten miał 60 łokci wzdłuż, 20 wszerz, a 30 łokci na *wyszą.* Leop. 3, Reg. 6, 2, SL; **Wyższa domu miała być na 60 *łokiet, a szerokość też na 60.* Radz. Ezdr. 6, 3, SL); ***wysocza* SL, SWil / *wysocz* SL (XVII w.) / *wysocze* SWil 'wysokość' (z *wysocza* 'z wysoka, z wysokości' SL); *wysoczyzna* 'wysokość' SL (XVII w.), SWil; *wysokość* 'wyniosłość, wydatność w górę; najwyższy punkt' SPa, ND, SL, SWil, SW, *najwyższość* SW
- jednostki (często występujące w kilku wariantach fonetycznych) nazywające wysoko położone miejsce: **wyż* SPa, SL, SWil, SW / *wyża* SL, SWil (przestarz.), SW / **wysza* SL, SWil, SW (stp.) / **wyższa* 'wyżna, wyżyna' SL, SW (stp.); **wyżyna* SL (XVIII w.), SWil / **wyżina* SL (XVIII w.) / *wysina* SWil (prze.) / *wyżna* SL, **wyżka* SL / , SWil (prze., zdr.) / **wyższka* SL, SWil (przestarz., zdr.) / **wyszka* SL, SWil (przestarz., zdr.) 'miejsce wyżej leżące, górka, pagórek; wyżyna; XVI w.: miejsce ofiar bałwochwalczych; wyższe miejsce nadmorskie pod Gdańskiem' (*Wyżyna zowie się klin ziemi oblanej morzem Bałtyckiem w Woj. Pomorskiem, na którym stoi miasto Hela i 8 wsi, a który formuje Pautzkerwik.* Dykc. G. 3, 203, SL)
- intensiva: **wysoczki* 'bardzo wysoki' ND, SL, SWil, SW (rzadk.): *Wieża wysoczka.* Leop. Jud. 9, 51. SL; *wysokuteńki* SL, SW; *wysokutenieczki* SL, SW; **wyszny* SL (XVI w.) / *wyszszy* SWil (przestarz.): *Borys zmurował w zamku*

wysznym cerkiew świętej Sofii. Stryjk. 233, SL; *Źródła wyższe i źródła dolne*. Bibl. Gd. SL; *przywysz* SXVI, SL (XVII w.) / *przywyż* Cn 'dosyć wysoki, wyższy niż innych'; *przenajwyższy* SXVI; *przewysoki* 'bardzo wysoki, znakomity, wspaniały, potężny' SXVI, SL, SWil, SW (XVI w.)

- inne przymiotniki: ***wyśny* 'wysoki' ND (*patrz na rzeczy wyższe i spodnie* ND); *wyższy* ND, SL, SAM, SWil, SW, SD, USJP / **wyśszy* SL; *przywyższy* 'nieco wysoki; nieco wyższy' SL, SWil, SW (stp.); *przywysoki* 'nieco wysoki' SL; *przewyszszan(y)* SXVI / *przewyszszan* SXVI; *przewyższający* SXVI; *powyższy* SW, SD, USJP, ISJP; *wywyższony* SL (XVI-XVII w.); *wywyższający* SL; *podwyższony* Cn, SL (XVIII w.); *podwyższający* SL (XVI w.),
- inne rzeczowniki: *wyższość* SL, SWil; *najwyższość* SW; *wzwyższanie* SW (stp.), *wzwyższanie się* SW (stp.); *wzwyższenie* SW (stp.); *wzwyższenie się* SW (stp.); *wzwyższyciel* SL, SW (stp.); *wzwyższycielka* SL, SW (stp.); *wywyższenie* SL, SWil, SW; *wywyższanie* SL, SWil, SW; *wywyższanie się* SWil; *wywyższenie się* SWil; **wywyższacz* 'ten który podnosi' SL (XVI w.) / *wywyższyciel* SL (XVI w.), SWil; *wywyższycielka* SWil; *powyszanie* SW (stp.); *podwyszanie* SW (stp.) / *podwyszanie* ND, SWil, SW; *podwyszanie się* SW (stp.) / *podwyszane się* SW; *podwyszenie* SW (stp.) / *podwyższenie* ND, SL (XVI w.), SWil, SW (XVI-XIX w.); *podwyszenie się* SWil, SW (stp.) / *podwyższenie się* SW; *powyszanie się* SW (stp.); *powyższenie* SWil; *powyższanie* SWil; *przewyszszanie* SXVI, SW (stp.) / *przewyszszanie* SXVI / *przewyższanie* SXV, SWil, SW; *przewyszenie* SW (stp.), *przewyższenie* SXVI, SWil, SW; *przewyszszoność* SXVI / *przewyższczość* SXVI 'wyższość' SXVI; *przewyżka* 'naddatek' SL, SWil, SW; *przewyżkowy* SW; *podwyżka* 'podwyższenie' SWil, SW; **nieprzewyższony* SL (XVII w.); *powyższyciel* SL, SWil.
- złożenia, które stanowiły znaczący procent tych gniazd, nie były jednak tak liczne jak jednostki derywowane od leksemów *wysoki*, *duży* czy *mały*. SWil stwierdza wręcz, że leksem *wysoki* tworzy composita „w połączeniu z niewielką przymiotników lub rzeczowników”. Większość złożzeń, jakie można odtworzyć na podstawie źródeł leksykograficznych, to przymiotniki (w dużej części wyekscerpowane z utworów Stanisława Mleczki): *wysokobasztowy* SW (XIX w.); *wysokobramiasty* SW (XIX w.); *wysokobrzeżny* SW (XIX / XX w.); *wysokobudowny* SW (XIX w.); **wysokoczoły* SL, SWil, SW (SL); *wysokodaszy* SL, SW (SL) / *wysokodachy* SWil, SW; *wysokogłowy* 'hypsicephalus' SL, SWil,

SW; **wysokoletny* SL, SW (XVII w.); *wysokolotny* 'górnny, wyniosły, wzniosły, wybudujący, dumny' ND, SL (XVII w.), SWil, SW (Cn); *wysokometlisty* SW (XIX w.); *wysokomurowny* SW (XIX w.); *wysokonosy* 'orlego nosa' ND, SL, SW (Troc); *wysokonośny* 'np. o huśtawce' SW; *wysokomiar* / *wysokomierz* 'przyrząd do mierzenia wysokości drzewa' SWil, SW; *wysokopieczny* 'z piecem hutarskim wysokim' SL (XVIII w.), SWil, SW; *wysokopienny* SWil, SW (XIX w.); *wysokopniasty* SWil; *wysokopolotny* SW (XIX w.): *orzel wysokopolotny*. SW (XIX w.); *wysokopowietrzny* SW (XIX w.); *wysokoprzewiewny* 'na wysokiej górze wystawiony na działanie wiatrów'; *wysokorogaty* SW (XIX w.); *wysokorogi* SW (XIX w.); **wysokowierzchny* 'mający szczyt wysoki' SL, SWil, SW; **wysokoszczyty* / *wysokoszczytny* 'mający szczyt wysoki' SL, SWil, SW (SL); *wysokowązkogłowy* '*hypsistenocephalus*' SW; *wysokowybrzeżny* SW (XIX w.); *wysokowzniesiony* SW (XIX w.); *wysokozrębny* SW.

- formacje werbalne, które były mniej liczne: *powyszać* SW (stp.) / *powyższać* SWil 'wywyższać, podwyższać'; *powyszać się* SW / *powyższać się* 'wywyższać się, podwyższać się' SL (XVI w.), SWil; *powyższyć* 'podwyższyć, wywyższyć' SL, SWil; *przywyższyć* SL, SWil; *przewyszać* SXVI, SW (stp.) / *przewyszczać* SXVI / *przewyższać* SXVI, SL, SWil, SW; *przewyszyć* SXVI, SW (stp.) / *przewyszczyć* SXVI / *przewyższyć* SXVI, SWil, SW (XVI-XIX); *podwyszać* SW (stp.); *podwyszyć* SW (stp., XVI w.) / *podwyższyć* ND, SL, SWil, SW (XVI-XIX w.), SD, USJP, ISJP; *podwyższyć się* ND, SW (XVI-XVIII w.); *podwyższać* SL (XVI-XVIII), SWil, SD, USJP, ISJP; *podwyższać się* SWil, SD; *wyszszyc* SWil (prze.), SW (stp.) / *wyszszyc* SW (stp.) / *wyższyc* SWil, SW 'wyższym czynić, podwyższać, wywyższać'; *wzwyższać* SWil, SW (stp.), **wzwyższyć* 'wywyższyć w górę' SL, SW (stp.), *wzwyższać się* SW (stp.), *wzwyżać* 'wznosić' SW; *przewysshając* SXVI; *wywyższać* SL, SWil, SW; *wywyższyć* 'wynieść w górę, podnieść wysoko' ND, SL (XVI-XVIII w.), SWil, SW, SD; *wywyższać się* SWil, SW
- formacje przysłówkowe, które tworzyły jeszcze mniejszą grupę: *wysoko* SPa, SL, SWil, SW / *wysoce* SStp, SL, SWil, SW; *wyżej* SL, SWil, SW; *najwyżej* SW; *wysprz* 'w górę, naprost' SW (stp, XV w.); *wzwyż* SL, SWil, SW, SD, USJP, ISJP / **wzwysz* SL, SWil, SW (stp.) / **wzwyszą* SL, SW (stp.); *nadzwysz* / *nadzwyz* 'ponad określoną wielkość, więcej niż; nadmiernie, ponadto' SXVI, SL (XVI-XVIII w.), SWil; *obwyż* / *obzwysz* SL; *powyżej* SL, SWil; *przywyż* 'nieco

wysoko; nieco wyżej' Cn, SL, SWil, SW (stp.) / *przywyższem* Cn, ND, SL, SW (stp.); *podwyż* 'nieco wysoko SL (XVII w.), SWil; *powzwyż* 'u góry' SL, SWil; *przewysoko* 'bardzo wysoko' SW (stp.).

Część derywatów prostych tworzących opisane wyżej gniazda wchodziła także w skład gniazd zbudowanych wokół innych znaczeń leksemu *wysoki*. W gniazdach tych odnaleźć można jednak także composita, które nie są derywowane od leksemu *wysoki* w znaczeniach przestrzennych. I tak w gnieździe zbudowanym wokół znaczenia 'znaczny pod względem wielkości, intensywności' znalazły się jednostki: *wysokocenny* SW (XIX w.); *wysokoczuly* 'o papierze, kliszy' SW; **wysokodostojny* 'wielce zasłużony' SL, SWil, SW (stp.); **wysokodzierżawny* 'wielce potężny' SL, SWil, SW (stp.); *wysokoprocentowy* 'np. o rudzie' SW; *wysokobiałkowy* SD; *wysokowładny* 'mający dużą władzę' SWil, SW. Warto wspomnieć, że odnotowano tu także przysłówek *wysoko* / *wysoce* w znaczeniu 'bardzo' oraz wyżej 'bardziej':

*Ociec co miłuje syna *wyszszej mnie, ten mnie nie godzien.* Leop. Math. 10, 37, SL

Zbili wyszszej trzech set mężów. Leop. 3 Mach. 7, SL

Lubią tu Polaków, może wyżej nad wszystkie inne narody. Gox. Nar. 1, 290b, SL⁵¹.

Gniazdo tworzone przez derywaty leksemu *wysoki* w znaczeniu 'szlachetny, wzniosły, szczytny' tworzyły, między innymi, composita: *wysokoduszny* SW (XIX w.); **wysokomówność* 'górnosc mowy' SL, SWil, SW (stp.); **wysokomowny* SL / *wysokomówny* SWil, SW; *wysokomyślność* 'wzniosłość myśli' SL, SWil, SW (SL); *wysokomyślnie* SL, SW (SL); *wysokomyślny* 'wspaniałomyślny' SL (XVI w.), SWil, SW (XVI-XVII w.); *wysokorzeczny* SL 'mówiący wzniosle', natomiast gniazdo derywatów od znaczenia 'cienki (o głosie)' liczyło jedno złożenie: *wysokogłosy* SL, SWil, SW (SL). W gnieździe, w centrum którego stał leksem *wysoki* w znaczeniu 'nadrzędny, zajmujący wysoką pozycję społeczną,' odnotowano compositum *wysokorodowity* SW (XIX w.), ale też nienotowane nigdzie indziej derywaty proste: *najwyższo władztwo* 'władza najwyższa; rządy najwyższe'; *przewyższosc* 'pierwszeństwo, przełożoność' SL, SWil

⁵¹ SWil podaje informację, że formy *wysoce* używa się tylko w znaczeniu „moralnym”.

(nieuż.); *wyżnik* 'karta w kolei starszeństwa idąca tuż po królu, a wyżej od niżnika' SL, SWil; *powyższność* 'przewaga, wyższość, pierwszeństwo' SW; *wywyższenie* 'awans, promocja' SL (XVIII w.). Znaczenie 'dumny' motywowało natomiast nieobecne w innych gniazdach jednostki **wysokorzeczny* 'chełpiący się' SL; **wysokomierca* 'człowiek dumny, hardy, pyszałek' SL, SWil, SW (SL); **wysokomierstwo* 'hardość, duma' SL, SWil, SW; *powyższeński / powyższonny* 'wyniosły' SL; **powyższoność / *powyższeność* 'duma, buta' SL (XVI w.); SWil; *powyższyciel* SL, SWil.

3.4. Pole pojęciowe WYSOKI

Centralne miejsce w polu pojęciowym WYSOKI zajmował w całym poświadczonym okresie rozwoju polszczyzny leksem *wysoki*⁵². W centrum pola znajdowały się także przymiotniki *wielki* i *duży*, jednak ich znaczenie było mniej specjalistyczne i miało bardziej rozmyty zakres, mogło się bowiem odnosić do wszystkich wymiarów jednocześnie.

Pole pojęciowe WYSOKI tworzyły na przestrzeni wieków między innymi derywaty od czasownika *rosnąć*: *rosły* 'wysoki, spory, urodziwy' SXVI, SL, SWil (*Rosły na kształt wieży*. Przyb. Milt. 178, SL; *Rosłe cedry libańskie*. Ryb. Ps. 50, SL; *Na rosłe góry srogi piorun bije*. Bard. Tr. 244, SL; *rosły człowiek; rosły koń* SWil); *wyrośli* 'który wyrósł' SL (XVII w.), SWil, SW / *wyroszczony* SL (*Wyrosły człowiek; Prawie tak wyrosły jak Waligóra*. SW); *wyrośnięty* SW; *urośli* 'który urósł' SL, SWil; *wzrosły* 'który wzrósł, wyrosły' SL, SWil. W etymologii innej dużej grupy leksemów występujących w tym polu odnaleźć można pierwiastek 'pędzący, lecący, wzbijający się w górę'. I tak leksem *bujny* pochodny słowotwórczo od czasownika *bujać* 'wzbijać się' SL przyjmował nie tylko znaczenie 'żyzny obfity' SL, ale też, jak podaje SWil, 'spory na wzrost, na urodę' SL, SWil, SW (*Bujne jawory*. Teat. 30, d. 25, SL). Przymiotnik *wybująły* będący derywatem od *wybujać* 'wznieść się wysoko' SWil oznaczał przynajmniej od XVIII wieku 'o człowieku lub roślinie: który wyrósł wysoko' SL, SWil, SW:

Z obydwóch stron dawały cień starożytne dęby i innego rodzaju wybująłe drzewa. Zab. 6, 212, SL.

⁵² Spośród wymienionych przez M. Jakubowicz (2010) leksemów prasłowiańskich tworzących pole WYSOKI jedynymi zachowanymi w polszczyźnie kontynuantami są *golemy*, *wielki* i *wysoki*.

Leksem *strzelisty* natomiast, derywowany od czasownika *strzelać*, notowany jest od XVI wieku w znaczeniu 'na kształt strzały, pocisku się wzbijający; wysoki' SL (XVI w.), SWil, SW (XVI w.):

Kazimierz Jagiellovic był wzrostu strzelistego, długiej a suchej twarzy. Stryjk. 641, SL.

Na metaforze wybiegania oparty jest leksem *wybiegły* poświadczony od XIX wieku w znaczeniu 'wyniosły, wysoki, wysmukły; o drzewach: prosty i wysoki' SL, SWil, SW (XIX w.):

wybiegłe drzewa SL; *wybiegłe drzewo* SW

Im drzewo wybieglejsze, tym zacniejsze w lesie SWil

Znalazłem moją dziewczynkę dobrze wybiegłą w górę, jak młoda topolka. Krasz, SW.

Przymiotnik *mkły / mskły* 'wysmukły, wysoki' SXVI, SL, SWil rejestrowany między XVI a XIX wiekiem był derywatem od czasownika *mknąć*. Konotował on także takie cechy jak 'gibkość, wysmukłość, giętkość': *wzrost mkły* SXVI; *Mkła sośnina*. Zbyl. Zyw. A2, SL. Gibkość i smukłość należała również do konotacji leksemu *smagły* notowanego między XVI a XIX wiekiem w znaczeniu 'wysmukły, wybująły, gibki, cienki a długi (najczęściej w odniesieniu do drzew lub wzrostu człowieka)' ND, SL (XVI-XVIII), SWil, SW / *śmigły* SL (XVIII w.), SW (stp.):

W lesiech ciemnych drzewa bardziej na wzyż rosta, niż na mięszą, też smagle bywają, niewiele gałęzi u dołu miewając. Cresc. 56., SL

Wzrost kobiet angielskich jest smagły, a strój wcięty. Pam. 85, I, 14, SL

Szedł Abel w tej śmigłej piękności postawie. Przyb. Ab. 8, SL

Smagły młodzieniec SWil.

Dopiero SWil podaje znaczenie, jakie leksem ten przyjmuje obecnie, 'o kolorze: ciemny, śniady', opatrując je jednak kwalifikatorem *mało używany*. Cechę szczupłości połączonej z wysokim wzrostem konotują natomiast przymiotniki *wysmukły* 'niegruby;

wysoki, duży, urodziwy' SL: *Ludzie *wycmukli*. Perz. Lek. A 8, SL oraz *smukły* 'niegruby, wysoki' SL (XVII-XVIII w.).

Niektóre leksemy tworzące pole leksykalne WYSOKI poprzez etymologię nawiązują do cechy wysokiego położenia', a są derywowane od czasowników *podnosić*, *wznosić*, *wynosić*. Leksem *podniosły* funkcjonował między XVI a XIX w. w znaczeniu SL: 'nieniski, przywyższy', SWil: 'wysoki' SXVI⁵³, SL (XVI/XVII w.), SWil, SW (m.in.

[...] *na górze wysokiej a podniosłej [super montem excelsium et elevatum] postawiłeś kownatę twoją*. BudBib Is 57/7, SXVI
Jeśli świerzopy wielkie będą podniosłego stadnika potrzebują, ale podniosłego w ciele, nie wysokiego w nogach. SW.
podniosłe drzewo; podniosłe czoło SWil

Między XVII a XIX w. poświadczony jest występowanie przymiotnika *wzniosły* w znaczeniu 'wysoki, górujący nad innymi, niebotyczny, podniebny, rosły' SL, SWil, SW:

wzniosła góra SWil, SW; *wzniosły jak cedr libański* SW
wyższy i wzniosłego wzrostu ND
Sosna spodkiem wzniosła, a wierzchem kosmata. Otw. Ow. 393, SL

Leksem *wyniosły* oznaczał natomiast między XVII a XIX wiekiem 'wysoki, dominujący, strzelisty' ND, SL, SW:

wieża wyniosła ND; *wyniosłe czoło*. P.Kochan, SW;
górze wyniosła; wyniosłe wieże SWil.
Piorun częściej bije na miejsca wyniosłe niż na niskie. W. Warg. SW

Wszystkie te leksemy zachowały w XX wieku jedynie znaczenie przenośne: 'wyniosły'.

Do cechy sterczenia, wystawiania ponad coś nawiązywały między XVI a XIX wiekiem przymiotniki *wydatny* 'wypukły, sterczący, bujny, wysoki, górujący, strzelisty, wyżej położony' SL, SWil, SW; **wydały* SL, SWil, SW (rzadk.) / *wydany* SWil, SW 'wzniesiony nad, wyniosły, sterczący, dominujący, strzelisty':

⁵³ W SXVI miał 26 poświadczeń w tym znaczeniu.

Jest tam zamek na miejscu wydatnym. Boter. 129, SL

Łąki wydałe, wysokie, górzyste. Syr, SW

Ciało Wendy na wydałym miejscu pochowane. Błaż, SW.

Do XX wieku przetrwał jedynie leksem *wydatny*, jednak jego zakres użycia uległ zawężeniu – odnosi się dziś bowiem wyłącznie do części ciała.

Na metaforze sięgania do nieba oparty jest przymiotnik: *niebotyczny* 'bardzo wysoki' SL (XVII-XVIII w.), SWil, SW (*niebotyczne skały* SL; *góry niebotyczne* SWil; *wieże niebotyczne* SWil). W opisywanym polu występowały także leksemy derywowane od przymiotnika *wysoki* i *niski* (m.in. notowany od XVI wieku *nieniski* 'dość wysoki').

Do obrzeży pola należały także niektóre z opisanych w poprzednim rozdziale synonimów leksemu *wielki*, zawierające w sobie pierwiastek semantyczny 'wielkiego wzrostu': *spory* SXVI, ND, SL, SWil, SW, SD, USJP; *ogromny* SXVI, ND, SL, SWil, SW, SD, USJP; *gruby* (w jednym ze znaczeń 'duży') SXVI; *dlugi* (oznaczający, między innymi 'wysoki') SXVI; *niemały* SXVI; **golemy* SL (od XVII w.); *srogi* SL (XVI w.); *sążenisty / sążnisty* 'gruby, pleczysty, duży' SL (XVI-XVIII w.), SWil, SW; *olbrzymowy / olbrzymiski / olbrzymi* SL (XVII w.): 'do olbrzyma należący', SWil, SW: 'ogromny, kolosalny' (*olbrzymiego wzrostu, wzrost olbrzymowy, wzrost olbrzymi*) SWil, SW; *ogromny* SWil, SW; *kolosalny* SWil, SW; *gigantyczny* SWil, SW.

Wszystkie leksemy występujące w centralnej części pola pojęciowego WYSOKI (z wyjątkiem przymiotnika *wysoki* i jego derywatów) łączyła cecha dużej obrazowości - metaforyka rośnięcia, pędu, wznoszenia, która zapewne z czasem wraz z postępującym procesem leksykalizacji ulegała zatarciu. Wydaje się, że leksem *wysoki* zajmował w całej historii polszczyzny centralne miejsce w tym polu (obok leksemu *wielki*, którego znaczenie było jednak szersze), prawdopodobnie dzięki swojej neutralności znaczeniowej związanej z brakiem obrazowości, o którym zdecydowała jego etymologia (pochodzenie od praindoeuropejskiego przyimka **up(o)* 'na górze') i wcześniej zaszły proces leksykalizacji (prawdopodobnie już na gruncie prasłowiańszczyzny).

3.5. Leksem *wysoki*: podsumowanie

Rdzeniem semantycznym leksemu *wysoki* pozostawały w całym udokumentowanym okresie rozwoju polszczyzny znaczenia przestrzenne związane z wymiarem wysokości 'mający dużą wysokość mierzoną od podstawy do wierzchołka; mający określoną wysokość; leżący wysoko', zgodne ze znaczeniem etymologicznym. Jedynie znaczenie 'leżący wysoko' uległo od XVI wieku zawężeniu na rzecz połączenia *wysoko położony*. O dalszym rozwoju semantyki tego przymiotnika zadecydowała przede wszystkim właściwa człowiekowi aksjologizacja przestrzeni, związana z jego pionową postawą, zgodnie z którą to, co położone wyżej, jest postrzegane jako lepsze. Takie wartościowanie jest źródłem licznych znaczeń abstrakcyjnych leksemu *wysoki* opartych na metaforach przestrzennych związanych z wysokim położeniem: 'zajmujący nadrzędną pozycję; wspaniały; szczytny; potężny'. Jedynie znaczenie o negatywnym wydźwięku: 'dumny, wyniosły, pyszny' miało ograniczony zasięg czasowy, wspominają je jedynie SStp i SXVI. O pozytywnych konotacjach tego leksemu świadczy także wiązanie go ze sferą boską. Niebo jako miejsce położone wysoko uznawano bowiem za siedzibę Boga. Do pozytywnej kwalifikacji przymiotnika *wysoki* przyczyniło się również znaczenie 'mający dużą wysokość, wzrost, duży', gdyż, jak pokazano w rozdziale poświęconym leksemom *duży, wielki i mały*, to, co ma duże rozmiary, jest w większości wypadków postrzegane jako lepsze od tego, co jest małe. Historia polszczyzny pokazuje, że znaczenia aksjologiczne przymiotnika *wysoki* od XX wieku ulegają zawężeniu na rzecz jego znaczeń ilościowych (zarówno w odniesieniu do leksemów o pozytywnej jak i negatywnej kwalifikacji).

Podobnie jak większość przymiotników wymiaru leksem *wysoki* tworzył znaczenia przenośne opisujące doznania sensoryczne. Odniesienie do dźwięku pozostawało trwałym elementem jego semantyki, natomiast znaczenie 'jasny (o kolorze)' notowane jest wyłącznie między XVIII a XIX wiekiem.

Marginalne pozostawało odniesienie przymiotnika *wysoki* do czasu. Źródła leksykograficzne podają trzy jego rodzaje występujące w odmiennych epokach, wszystkie jednak o ograniczonym zasięgu czasowym.

Leksem *wysoki* pozostawał na przestrzeni wieków jednostką stabilną znaczeniowo. Jego semantyka ulegała rozszerzeniu lub zawężeniu o marginalne

elementy znaczeniowe. Znaczenia przyjmowane przez ten przymiotnik pokrywały się częściowo ze znaczeniami bliskiego semantycznie leksemu *wielki* ('duży pod względem wzrostu, duży pod względem nasilenia, arystokratycznego pochodzenia, odznaczający się szczególnymi cnotami i zdolnościami, zajmujący wysoką pozycję w hierarchii'), specyficzne jedynie dla tego przymiotnika wymiaru były natomiast znaczenia: 'wysoko położony; mający określoną wysokość; jasny (o kolorze); dumny, pyszny; dawniejszy (o dacie)'. Leksem *wysoki* stoi prawdopodobnie od staropolszczyzny w centrum pola pojęciowego WYSOKI. Chociaż bowiem leksemy *wielki* i *duży* przyjmowały także często znaczenie 'wysokiego wzrostu', były one mniej precyzyjne semantycznie od opisywanej tu jednostki.

Przymiotnik *wysoki* spełnia wszystkie cechy, które K. Kleszczowa (2004) uznała za istotne dla trwania leksemu w systemie językowym. Jest jednostką zleksykalizowaną, stoi w centrum kilku rozbudowanych gniazd słowotwórczych, odnosi się do podstawowych elementów rzeczywistości niepodatnych na wpływ czasu, a jego zakres znaczeniowy jest szeroki i rozmyty.

3.6. Etymologia leksemu *niski*

Prasłowiański przymiotnik **nizьkь* powstał, według M. Jakubowicz (2010: 162), poprzez rozszerzenie pierwotnej postaci **nizь*, opartej na mających taką samą formę przysłówku i przyimku **nizь*, przyrostkiem *-ьkь*. Przysłówek i przyimek **nizь* na 'dole; ku dołowi' wywodzą się z kolei od pie. **nei-* 'na dole, ku dołowi' (Jakubowicz 2010: 162). Ich śladem są „zsubstantywowane przymiotniki oznaczające 'nisko położone miejsce'” (Jakubowicz 2010: 162). W polszczyźnie takim leksemem jest notowany przez SXVI *niż / niz* 'teren nisko położony; inna nazwa Dzikich Pól'. Słownik Lindego podaje też wyrażenia przyimkowe **na niż / *w niż* 'na niższe miejsce, na dół', antonimiczne wobec *na wwyż* oraz przyimki *wniż* i *poniż* oznaczające 'poniżej'.

3.7. Semantyka leksemu *niski*

Rozwój semantyczny leksemu *niski* na przestrzeni wieków przedstawia tabela nr 7.

Tabela 7

Znaczenia leksemu *niski* i ich możliwe przyporządkowanie chronologiczne

	do XVI w.	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	I poł. XIX w.	II poł. XX w.	I poł. XX w.	II poł. XX w.
'niewysoki'	+	+	+	+	+	+	+	+
'położony niewysoko'	+	+	+	+	+	+	+	+
'wymieniony poniżej'	+	-	-	-	-	-	-	-
'podziemny, piekielny, należący do świata umarłych'	-	+	+	-	-	-	-	-
'mający niewielką wartość, słaby, kruchy (o Ziemi)'	-	+	+	+	-	-	-	-
'położony nisko w stosunku do głowy lub innych części ciała'	-	+	+	-	-	+	-	-
'zajmujący pozycję podporządkowaną, znajdujący się na niższym stopniu hierarchii'	+	+	+	+	+	+	+	+
'pokorny, uniżony'	-	+	+	+	+	+	+	-
'zły, przyziemny'	-	+	+	+	+	+	+	+
'skłonny ku czemuś, podatny na'	+	-	-	-	-	-	-	-
'o niewielkiej ilości, stopniu, wartości'	-	-	+	-	-	+	+	+
'o niskiej częstotliwości (o głosie)'	-	+	+	+	+	+	+	+
'krótki' (o włosie, pierzu)'	-	-	+	-	-	-	-	-
'spodni (o odzieży)'	-	-	+	-	-	-	-	-

3.7.1. Znaczenia przestrzenne

Leksem *niski* ma w SXVI 47 poświadczeń w znaczeniu 'niewysoki, mało wznoszący się ponad podstawę; niskiego wzrostu, mały' (o ludziach, zwierzętach, rzeczach): m.in. *niskie drzwi*, *niska brzezina*, *niskie naczynie*, *brzeg niski*, *niski / niższy wzrost* (*Pusillus*, *Małuczki*, *niski*, *krótki* [...] Mącz 332 c. SXVI)⁵⁴. Znaczenie to istniało przez cały udokumentowany okres rozwoju polszczyzny:

⁵⁴ W XVI-wiecznej polszczyźnie częściej jednak używano w tym znaczeniu leksemu *mały* (69 poświadczeń w SXVI)

Zacheusz ... żądał uźrzeć miłego Jezucrista ..., a nie mógł widzieć przed tłuszczą, iż był człowiek niski (quia statura pusillus erat Luc 19, 3) ib. 40b, SStp.

Siedząc po niskich brzegach babilońskiej wody. KochPs 200, SXVI.

Szeroki niskiego wzrostu, wielkich nog mięszszego lystu. BierEz A2, SXVI.

Niski i mały wólek. Mącz. 159C, SXVI.

[muchomorka] napospoliciej roście między niskimi brzezinami. SienLek Y, SXVI.

niski 'niewyniosły barzo nad ziemią, niewysoki' Cn

niski pagórek ND

Może być w niskie szpalerki ostrzygana. Roślin potrzebnych, 269.

Stół do pisanja za niski SWil

niskie progi, niska woda, krzesło niskie SW.

niskie okno, niskie lodygi, niskie zarośla, niskie czoło, niski dom USJP

Słownik warszawski podaje też jego odniesienie do głębokości wody: *niska woda, niski poziom wody 'płytko woda'*.

Zmianom ulegała natomiast część frazeologii zbudowanej wokół leksemu *niski*. Tylko w XVI wieku udokumentowane jest wyrażenie *nos niski* 'zniekształcony, mały, z ubytkiem', czy *żywić się niskim brogiem* 'mieć mało żywności, żywić się ubogo' SXVI. Do XX wieku przetrwało natomiast wyrażenie *niskie progi* 'prosty, ubogi i (albo) gościnny dom', notują je bowiem jeszcze SD i USJP wraz z wyrażeniem przysłowiowym *za niskie progi na czyjeś nogi*.

Być może badany leksem wykazywał rekcję, analogicznie do innych przymiotników wymiaru. U J. Kitowicza odnaleźć można połączenie *niski w*:

Gdy była niską w pól człowieka i miała szuflady jedną nad drugą zwała się biurkiem. Opis obyczajów, 11.

Inne źródła nie rejestrują jednak podobnych przykładów

Leksem *niski* opisywał nie tylko rozmiar, ale i położenie jako 'niewysoko położony' SStp, 'znajdujący się poniżej określonego poziomu, w głębi, w dole, znajdujący się nisko' SXVI. W *Słowniku staropolskim* znaczenie to figuruje na pierwszym miejscu i ma liczne poświadczenia, np.

Capharneum, to miasto główne ... było pod górą na niskim miejscu XV ex.
MPKJ II 319.

Także w SXVI ma w ono wiele poświadczeń (100)⁵⁵: *niski grunt, niska kraina, niskie pole, niskie miasto, niska łąka, niska rola, niska dolina* 'nizina, pole', *niskie / na(niższe) miejsce* 'dolina, obniżenie gruntu', *niska ziemia* 'dolina, nizina', z *niska* 'z dołu'. Odnosiło się ono zarówno do tego, co położone na powierzchni ziemi:

Ale który staw jest naniższy, tedy go powinien spuścić o świętym Michale. Strum
N2, SXVI

Niski grunt mokry obrócił się w łąkę. Mącz 373b, SXVI

[...] *Dwory i miasteczka w niskich polach leżące, zatopiły.* StryKron 345, SXVI

jak i do tego, co znajdowało się pod powierzchnią ziemi, w podziemiu czy głębi morza:

i po suchym dnie i głębiny niskiej, przeszedł lud wszyciek stopy niezmożywszy.
SkarZyw 481, SXVI.

Znaczenie to przywołują kolejne pozycje leksykograficzne: Knapiusz (*niski* 'w dole leżący'), KSXVII (*niskie łądy, niskie miejsca, sklepienie niskie*), ND (*niski* 'der untere, gegen das Meer gelegen: *niska rzeka, kraj niski*), słownik Lindego (*niski* 'w dole leżący, głęboki'), Słownik wileński ('niewzniesiony, niewyniosły, nisko położony, w dole leżący': *położenie okolicy niskie; grunt niski*), Słownik warszawski (*niskie chmury* 'bliskie ziemi'), słownik Doroszewskiego (*niski* 'znajdujący się w niewielkiej odległości od, niewysoki': *niskie łąki, niska półka, niski start* 'gdy zawodnik jest skulony i obiema rękami dotyka ziemi', *niższe piętro*), *Uniwersalny słownik języka polskiego* (*niski* 'znajdujący się poniżej jakiegoś punktu, położony niezbyt wysoko': *niskie łąki, tereny, piętra, niska półka, torfowisko niskie, start niski*). Nawiązuje do niego także notowany w XX wieku termin z dziedziny fonetyki: *samogłoska niska* USJP.

Słownik polszczyzny XVI wieku podaje jako jedno z marginalnych znaczeń

⁵⁵ Jest ich więc aż o połowę więcej niż poświadczeń znaczenia 'niewysoki' w tym samym słowniku. Wiąże się to prawdopodobnie z faktem, że, jak wspomniano, przymiotnik *mały* występował zapewne częściej w znaczeniu 'niewysoki' niż badany leksem.

leksemu *niski* 'znajdujący się w dalszej części tekstu, wymieniony poniżej, poniższy', powstałe zapewne na bazie analizowanego tu 'nisko położony (tu: na karcie)': *Piosnka ta jest w tym niższym*. 32. Kapitulum. BibRadz. I 118 d, SXVI. Ów odcień semantyczny, marginalny już w wieku XVI, nie jest poświadczony w polszczyźnie kolejnych epok. Badany leksem w tym znaczeniu został zastąpiony prawdopodobnie w XIX wieku derywatem *poniższy*.

Nie jest jasne, do kiedy przetrwało odniesienie znaczenia 'leżący nisko' do sfery podziemnej. Być może zanikło ono wraz z tym odcieniem semantycznym leksemu *niski*, który wiązał się ze sferą wyobrażeń mitologiczno-religijnych ('podziemny, piekielny, należący do świata umarłych'), a więc w II połowie XVII lub w początkach XVIII wieku. Od XVI wieku notowane są natomiast połączenia wskazujące na to, że przymiotnika *niski* używano także do opisu tego, co nie jest bezpośrednio związane z ziemią, znajduje się w przestrzeni powietrznej lub na niebie. *Słownik polszczyzny XVI wieku* notuje peryfrastyczne wyrażenie *najniższy na niebie znak 'Koziorożec'*, KSXVII: *kometa niska*, Krzysztof Kluk w *Roślin potrzebnych...* wspomina *gałęzie niskie* (s. 269), słownik warszawski podaje połączenie: *niskie chmury*, SD: *niskie chmury*, *lot niski*, USJP: *niski sufit*, *niski lot* oraz wyrażenie *ktoś / coś niskiego lotu* opatrzone kwalifikatorem *książkowy*. Podobne do opisanego wyżej jest jedno ze znaczeń przyjmowanych przez leksem *głęboki*, które jednak odnosi się wyłącznie do tego, co położone jest w głębi czegoś i co można konceptualizować jako pojemnik (m.in. morza, ziemi).

3.7.2. 'Podziemny, piekielny, należący do krainy umarłych'

Na bazie znaczenia *niski* 'położony nisko, pod powierzchnią ziemi, w otchłani' powstało na drodze przenośni odniesienie badanego leksemu do sfery pojęć religijnych i mitologicznych jako 'podziemny, piekielny, znajdujący się w świecie umarłych'. Odzwierciedlało ono wyobrażenia o świecie umarłych jako o krainie umiejscowionej pod ziemią. *Słownik polszczyzny XVI wieku* notuje liczne peryfrastyczne połączenia charakterystyczne zapewne dla literatury pięknej: *niscy bogowie* 'bogowie podziemia', *niższy bogowie* 'diabły', *niski(e) krainy / kraj(e)* 'podziemie, Hades; piekło, świat umarłych', *miejsce niskie*, *naniższe miejsca ziemskie* 'świat umarłych', *niższe piekło* 'otchłań', *niska Prozerpina* 'władczyni świata umarłych'. Znaczenie to było obecne w

XVI i XVII wieku:

Mężu mój, o mój mężu, śmierć nielutościwa mnie smutną z tobą dzieli, a pod ziemię wzywa, Do niskiej Prozerpiny ciemnego pokoja. KochFr123, SXVI
wyrwałś duszę moją z miejsca niskiego [ex inferno inferiori Ps 85/13] [...]
GrzegSm 22, SXVI
Pluto bog niskich krajow. W. Pot. Przyp, KSXVII
I pojedę śmieie do onego Prumu, w którym na niszsze blade cienie światy, z tej
ziemie, Charon przewozi brodaty. W. Pot. Periody, KSXVII

Wspomina o nim także SW, przytaczając nieopatrzone kwalifikatorem wyrażenie *niskie kraje*, które objaśnia jako 'piekło'. Poświadczająca to znaczenie cytacja *Przejrzałem niskie ludzkości obszary*. Mick, SW została jednak inaczej zinterpretowana przez SAM, według którego leksem *niski* oznacza tu 'położony na nizinie, w dole'.

3.7.3. 'Mający niewielką wartość, słaby, kruchy (o ziemi)'

Hierarchizacja przestrzeni uwidoczniająca się w znaczeniach przyjmowanych przez leksemy *niski* i *wysoki* dotyczyła także wyobrażenia struktury wszechświata, w którym podziemie, ziemia i niebo są ułożone warstwowo, przy czym podziemie ma najbardziej negatywne konotacje, a ziemia postrzegana jest jako zajmująca podrzędną pozycję wobec nieba. W sferze wyobrażeń kosmogonicznych leksem *niski* odnosił się do ziemi widzianej z perspektywy nieba, na co wskazują liczne wyrażenia peryfrastyczne odnotowane przez SXVI: *naniższe miejsce* 'ziemia w strukturze wszechświata'; *(na)nizsze rzeczy* 'rzeczy położone nisko w strukturze wszechświata, ziemskie'; *niebo niższe*; *niski świat*; *naniższa część świata*; *niska ziemia* 'ziemia z perspektywy nieba' i KSXVII: *świat niski*; *niska ziemia*. Ziemia i ziemskie sprawy widziane z perspektywy nieba (a więc także świata duchowego) były kwalifikowane jako 'niskie' (*rzeczy niskie (niższe)* 'ziemskie, przyziemne, doczesne' SXVI) a więc 'małej wartości, małe, słabe, kruche i przemijające':

dzień osobliwie święty, którego się tak piękna dziewczka urodziła, Ziemia niska
niegodna nigdy takiej była. PudlFr 67, SXVI

Okno, którym widzi Bog, niski świat z nieba. GrabowSet C4, SXVI

Odrodzeni nie z niska, ale z wysoka, nie z ziemi, ale z nieba. Wiśn. 523, SL

Podczas modlitwy oddalił serce od ziemskich i niskich tych znikomości. Bujn. Droga 1688, KSXVII

Przez myśli niskie o rzeczach światowych. Herb. Or. XVII, s. 407, KSXVII

Takie znaczenie było charakterystyczne zwłaszcza dla XVI-wiecznych i XVII-wiecznych utworów religijnych, ale jego ślady odnaleźć też można w przytoczonej przez SL XVIII-wiecznej cytacji: *Co ma być wielkiego, z niska się poczyna.* Min. Ryt 4, 159. Słownik warszawski kwalifikuje wyrażenia *niska ziemia* (objaśniane jako 'padół płaczu'), *z niska* 'z małego' (definiowane jako 'z małego', prawdopodobnie w znaczeniu 'od małego') jako *staropolskie*. Znaczenie *niski* 'małej wartości, słaby, kruchy' (o ziemi i sprawach ziemskich) wyszło z użycia prawdopodobnie w XIX wieku, gdyż z tego okresu brak już jego poświadczeń. Do jego zaniku mogły się przyczynić pewne tendencje dominujące w XVIII-wiecznej filozofii, takie jak wiara w człowieka i moc ludzkiego umysłu⁵⁶.

3.7.4. 'Zajmujący pozycję podporządkowaną, na niższym stopniu hierarchii, podrzędny'

Aksjologiczne znaczenie przymiotnika *niski* znajdowało także zastosowanie w odniesieniu do porządku społecznego i panującej hierarchii. *Niski* oznaczał już w staropolszczyźnie 'zajmujący pozycję podporządkowaną, mniej ważną, znajdujący się na niższym stopniu hierarchii społecznej, organizacyjnej, podrzędny, pośledni', podobnie jak łaciński leksem *inferior*:

Maria ... wszech swych towarzyszek czyniła się niską (omnibus sodalibus se inferiore reputabat). Rozm 18, SSStp.

Także w tym przypadku leksem *niski* stanowił antonim leksemu *wysoki*.

SXVI przytacza to znaczenie ze 134 poświadczeniami⁵⁷. Podane przezeń

⁵⁶ Por. Tatarkiewicz (2011).

⁵⁷ Trzykrotnie większą frekwencję tekstową ma w tym znaczeniu w SXVI leksem *mały* (346 poświadczeń)

wyrażenia *wielki jako (tak) też niższy; tak wyższy jako niższy; od najwyższego do naniższego* oraz cytacja: *ale który między wami chce być najwyższy niechaj będzie naniższy, a który chce być Panem, niechaj będzie sługą*. KrowObr 29 v pokazują, że przymiotniki *niski* i *wysoki* zajmowały również w XVI-wiecznej polszczyźnie przeciwne bieguny skali obrazującej hierarchię. Leksem *niski* określał więc, jako antonim leksemu *wysoki*, niearystokratyczne, nieszlacheckie, plebejskie pochodzenie oraz stan społeczny, stąd odnotowane w SXVI połączenia *niski dom* 'pochodzenie, urodzenie w niższej klasie społecznej'; *niski (niższy) rod / rodzaj / narod* 'niższa klasa społeczna'; *rząd niski* 'podrzędna kategoria w hierarchii społecznej'; *niski stan* 'niższa klasa w hierarchii społecznej; plebejskie, nieszlachetne urodzenie'; *(na)niższy stan* 'niska klasa społeczna, niższego prawa będący 'człowiek niższego stanu'. W XVI wieku występował też w funkcji rzeczownika, między innymi w przysłowiaach:

Niższemu krzywdy nie czyń. BierEz H3, SXVI

A jest o tem pospolita powieść: Przymusza niższego wyższy gdy go prosi.
ModrzBaz 8v, SXVI.

Również między XVII a XIX wiekiem notowane są użycia leksemu *niski* w znaczeniu 'plebejski', najczęściej w połączeniach z leksemami *dom*, *urodzenie* i *stan*:

Niski stan urodzenia. Teat. 46 d, 5, SL

W niskich domach się porodzili. Falib. P 3. Tr, SL

w niskim stanie żyje; człowiek niskiego urodzenia; z niskiego stanu SWil
niski stan; niskie pochodzenie SW.

Słownik warszawski wymienia także *niższe klasy, niższe sfery społeczne*. Znaczenie to zanikło wraz ze zmierzchem społeczeństwa stanowego (i klasowego) w Polsce.

Badany leksem odnosił się nie tylko do miejsca zajmowanego w społeczeństwie stanowym, opisywał również, w szerszym znaczeniu, pozycję w jakiegokolwiek hierarchii jako 'niższy, subordynowany, mniejszej wagi' SL (*niższym bądź łagodny* ND, *aby niższy słuchał wyższego* KSXVII.) Potwierdzają to liczne wyrażenia pochodzące z okresu XVI-XIX wieku: m.in. *(na)niższe / niskie miejsce* 'miejsce skromne, podrzędne, mało znaczące w hierarchii' SXVI; *(na)niższy stopień 'inferiorgradus'* SXVI; *niski (niższy) urząd* 'mający mało uprawnień, podrzędne stanowisko' SXVI; *niższa część*

człowiecza 'nierozumne, ślepe instynkty i poządliwości' SXVI; *niższy oficer* KSXVII, SWil / *oficer niższy rangą* USJP / *oficer niższej rangi* USJP; *sąd niższy* KSXVII; *niższy stopień* SWil, SAM, SW; *urzędnik niższej rangi* SWil; *niski stopień* SAM; *niskie miejsce* (zajmować) SAM; *niski urząd* SW; *niższy urzędnik* SW; *Niższa Izba w Parlamencie* SW, SD, SW; *niskie stanowisko* SD (XIX w.); (*ktoś / coś*) *niższej kategorii* 'gorszy' SD (XX w.); *niższe gatunki* 'bardziej prymitywne pod względem osiągniętego stopnia rozwoju' SD (XIX/XX w.), USJP; *coś niższego rzędu* 'coś gorszego' USJP; *niższe noty* USJP / *niższe oceny* USJP / *niższe stopnie* USJP 'gorsze'; *prowadzić dom / żyć na niskiej stopie* SD, USJP. Powyższe połączenia pokazują, że także forma stopnia wyższego leksemu *niski* (*niższy*) mogła występować w znaczeniu 'mniejszego znaczenia, mniejszej wagi, podrzędny':

Państwo jego nic nie niższe, A jeszcze nad twoje wyższe. BierEz G2, SXVI
Czyniciel jest samą przyczyną główną w ten czas, gdy kto inny nie jest tylko niższą przyczyną. Mon. 76, 41, SL

Z XIX w. pochodzą pierwsze poświadczenia frazeologizmów, w których przymiotnik *niski* oznacza 'bardziej podstawowy, elementarny' i odnosi się do stopnia zaawansowania w nauce: *niższa szkoła* 'początkowa' SWil, SW; *niższe nauki* SW; *kurs niższy* SW; *matematyka niższa* SW; *niższa klasa* SAM; *niższe klasy* SD (XIX/XX w.), USJP.

3.7.5. Terminologia medyczna

Wspomniana wyżej hierarchizacja przestrzeni związana z wertykalną postawą człowieka zdecydowała o użyciu leksemu *niski* do określania części ciała, które opisywano ze względu na ich usytuowanie wobec głowy (centralnego organu) i siebie nawzajem. *Słownik polszczyzny XVI wieku* rejestruje wiele przykładów takiego odniesienia badanego leksemu, także w ustabilizowanych połączeniach będących nazwami poszczególnych narządów: *Boku prawego ciężkość, albo strzekanie około niższych ziobr, znamionuje niemoc watroby.* SienLek 87, SXVI; *niski członek* 'zewnątrzny narząd kobiecy' SXVI, SW (stp.), *fortka niska* 'ujście macicy', *niskie miejsca* 'narządy płciowe kobiety', *niski stok* 'pęcherz'. Podobne połączenia można

odnaleźć w KSXVII, także w wypisach z literatury XVIII-wiecznej: *niższa powieka; niższe części brzucha; kości członkowe niższe; niższe czeluści 'szczęki'; kość łokciowa niższa; powieka niższa 'palpebra inferior'. niższa warga; kiszki niższe*. SW wymienia jeszcze *niższe konchy nosowe* oraz *kończyny albo członki niższe* opatrując je kwalifikatorem *rzadki*, nazwę *członek niski* uznaje natomiast za staropolską. Dla niektórych z tych wyrażeń można odnaleźć w KSXVII antonimiczne połączenia z leksemem *wysoki*.

3.7.6. 'Pokorny, skromny; uniżony, mało znaczący'

Leksem *niski* miał także znaczenie wartościujące w odniesieniu do kategorii moralnych i umysłowych, określając zarówno pozytywne (39 poświadczeń w SXVI) jak i negatywne cechy (13 poświadczeń w SXVI) i ich nosicieli. Z kwalifikacją pozytywną występuje w SXVI jako 'pokorny, skromny, umiarkowany' w połączeniach pleonastycznych *pokora niska, w pokorze niski, niskie upokorzenie, niskie usługowanie* oraz wyrażeniach *postawa niska* 'skromna, niewyniosła postawa; niskie o sobie rozumienie, mniemanie'.

Bardzo bliskie poświadczonemu dla XVI wieku znaczeniu 'pokorny, skromny, umiarkowany' jest notowane także od XVI wieku 'pokorny, uniżony, mało znaczący', funkcjonujące najczęściej w konwencjonalnych zwrotach grzecznościowych, w zakończeniach listów i dedykacjach. Nawiązywało ono do skonwencjonalizowanego gestu kłaniania się czy też składania pokłonu (a więc zniżania się), który był wyrazem szacunku⁵⁸. *Słownik polszczyzny XVI wieku* pokazuje, że leksem *niski* występował w tym znaczeniu we frazeologii, często, choć nie zawsze, w formie stopnia wyższego lub najwyższego: *naniższy bogomodlca; naniższy (wierny) poddany; pokłon (pokłona) / ukłon bardzo niski (naniższy); nie folgować niskiemu w ukłonach kolanu* 'kłaniać się nisko'; *naniższy sługa*⁵⁹, *naniższy służebnik; naniższa służka; powolności naniższe*.

⁵⁸ Tak o znaczeniu ukłonu w kulturze staropolskiej XVII-XVIII wieku pisze Zbigniew Kuchowicz (1975: 435-436): „Zupełnie inaczej witano ludzi starszych w rodzinie, czy stojących wyżej socjalnie. Tu obowiązywała istotnie głęboka uniżoność, wręcz serwilizm. [...] Biedniejsza szlachta obejmowała mniejszych za kolana, całowała po nogach, dochodziło do scen odrażającego płaszczenia się. Vautrin wydziwiał: „Mężczyźni równi kondycją całują się wzajemnie w ramię i traktują po bratersku, jeżeli zaś któryś z nich wyżej stoi w hierarchii społecznej, niższy stanem rzuca się do jego nóg, całuje stopy albo podejmuje pod kolana, bądź też pochyła się, zaznaczając tylko ten upokarzający gest i wypowiadając formułkę: <<Upadam do nóg>>”.

⁵⁹ W staropolskiej komunikacji oficjalnej (korespondencji i mowach) nadawca często określał się właśnie

Kartoteka *Słownika języka polskiego XVII i I poł. XVIII wieku* notuje połączenia *niska prośba*, *niski pokłon*, Słownik Lindego i ND: *najniższy sługa* 'pokorny, najpokorniejszy, uniżony', *najniższy sługa* ND, Słownik warszawski: *niski ukłon*, *najniższy sługa*. Słownik wileński nie rejestruje tego odcienia semantycznego badanego leksemu w artykule hasłowym poświęconym leksemowi *niski*, ale przy formie *niższy*. Według tej pozycji leksykograficznej znaczenie 'pokorny, uniżony' leksem *niski* przyjmował tylko w stopniu najwyższym w wyrażeniu *najniższy sługa*. Wyrażenie to, choć notowane jeszcze w SW, pojawia się tam z XVI-wiecznym poświadczeniem. Zanikło prawdopodobnie w XX w, gdyż już SD notuje je z kwalifikatorem *przestarzały* i XVIII-wieczną cytacją: *Kończy wyznaniem, że jest Waszej Księżęcej Mości najniższym sługą*. Węg. Organy 144⁶⁰. Trwalsze okazało się połączenie *niski ukłon* SXVI, SW, SD, w którym badany leksem przyjmuje najbardziej bliskie dosłownemu 'znajdujący się nisko' (tu: 'sięgający nisko'). Zanik znaczenia 'pokorny, uniżony', które przetrwało jedynie w archaicznie brzmiącym połączeniu *niski ukłon*, wiąże się z przemianami obyczajowości, które sprawiły, że pewne formy okazywania grzeczności (głęboki ukłon, określone zwroty grzecznościowe) wyszły z użycia lub stają się coraz radsze.

Wiele formacji opartych na rdzeniu *niż-* zawierało pierwiastek semantyczny 'pokorny, uniżony', m.in.: *niżyć się* 'być pokornym, uległym' SXVI, SL (XVI w.); *poniżyć się* 'upokorzyć się, płaszczyć się' SXVI, SWil, SW; *poniżony / poniżon* 'ND: pokorny' SXVI, ND, SWil; *poniżenie* 'pokornie' SXVI; *poniżenie się* SXVI, SW; *poniżanie się* SW; *poniżoność* SXVI; *poniżować się* 'umniejszać swoją wartość' SXVI; *sponiżyć* SXVI; *poniżać się* SXVI, SWil; *uniżać się* 'poniżać się, upokarzać się' SXVI, Cn, SWil; *uniżyć się* SXVI, SWil; *uniżenie* 'zniżenie czegoś; upokorzenie' Cn, ND, SWil; *uniżenie* 'pokornie, z uniżonością' Cn, SL (XVI w.), ND, SWil (iron.); *uniżenie się* 'upokorzenie się, pokora' Cn, SL, SWil; *uniżanie* SWil; *uniżony* 'SWil: pokorny; udający pokorę' SL (XVI-XVIIIw.), SWil (*uniżony Wc Pana* 'sługa' Teatr. 27, 99. SL); *uniżoność* 'SL: pokora; wizyta; SWil: hołd, uszanowanie; fałszywa pokora ' ND, SL, SWil (*Brata iego odwiedzam rano, a Wc Panu po południu miałem złożyć uniżoność moję*. Teatr. 27, 133, SL 'wizytę'); *zniżać się* 'ND: obniżać się; uniżać się przed kimś' SXVI, Cn, ND, SWil; *zniżyć się* SXVI, SWil; *zniżenie* 'uniżenie, pokornie' SL (XVII w.), SWil (*Zniżenie prosząc, wszystkie swoje powolności poświęcam na usługi twoje*.

jako *sługa* (Wojtak 1999: 213).

⁶⁰ SD podaje także XX-wieczną cytację zaczerpniętą z powieści Heleny Rudnickiej *Uczniowie Spartakusa*, w której pojawia się połączenie *najniższy sługa*, jest ono jednak elementem stylizacji historycznej.

Zebr. Ow. 4, SL); *zniżanie* Cn, ND, SL, SWil; *zniżanie się* SWil; *zniżenie się* SWil. Formacje te, notowane od XVI wieku, okazały się być trwałym elementem polszczyzny, przetrwały bowiem w większości do czasów współczesnych.

3.7.7. 'Zły, przyziemny, doczesny'

Negatywna kwalifikacja leksemu *niski* 'nieszlachetny, zły, przyziemny, doczesny, mało ceniony, poniżający, lichy, podły' okazała się trwalsza niż kwalifikacja pozytywna, poświadczając ją bowiem pozycje leksykograficzne od XVI do XX wieku:

pusillanimis 'niskiego umysłu, wstydlivy, nieśmiały'. Mącz. 332D, SXVI

Był urody wysokiej, [...] wielkiego umysłu i serca wysokiego, tak iż nigdy nic niskiego nie myślił. StryjKron 607, SXVI

U ludzi świeckich, jako mowi S. Ambroży, ci za podłe a niskie poczytani są, którzy o cześć i o sławę i o bogactwa, żywota tego śmiertelnego nie dbają. SkarŻyw 473, SXVI

Odpuść mi krolewno, że, dla sławy, na której sprawy twe zawisły, porwę się ganić twoje tak niskie zamysły. Cyd, 109.

Człowiek niski albo podłomyślny. Fred. Ad. 94, SL

niski i podłomyślny umysł; niska to barzo zabawa ND

Czulem, że był niski i mętny. L2 540, SAM.

Zresztą jest to patriota, ale niski, starozakonny. L2 443, SAM.

Co to za niski człowiek! Nie wstydzi się swych niskich postępów SWil

niskie instynkta SW

niskie instynkty; niskie czyny; niskie motywy; robić coś z niskich pobudek; niski poziom USJP

Takie też może być znaczenie tego leksemu w przytoczonej przez KSXVII cytacji: *Małego serca i niskiego animuszu są zawistne.* K. Piekar. Bohaty 1695, s. 83, KSXVII. *Animusz* jest definiowany przez SXVII i SL jako 'ludzki duch, umysł, serce; sposób postępowania, myślenia, charakter, postawa; męstwo, zapał, odwaga, fantazja; pogląd, myśl, nastrój; zamysł, chęć, zamiar'. Ktoś *niskiego animuszu* mógł oznaczać osobę o złym, podłym charakterze, a antonimiczne połączenie *wysokiego animuszu* kogoś o

'wspaniałym charakterze' (*wysoki* 'wspaniały, świetny' SL): *Wysokiego animuszu śmiałym zwany*. Gwag. 36, SL. Możliwe jednak, że wyrażenia *małego serca* i *niskiego animuszu* zestawiono w powyższym cytacie na zasadzie synonimii. Wówczas połączenie *niskiego animuszu* oznaczałoby osobę tchórzliwą.

Odcień semantyczny 'zły, nieszlachetny, podły' jest szczególnie dobrze udokumentowany w SAM, który rejestruje szereg poświadczających je wyrażen, m.in.: *niski cel, niski duch, niska intryga, niska sfera, w / na niskim stopniu, niski ton [tow.], niskie widoki, niższa władza*. Stosunkowo szeroki zakres łączliwości leksemu *niski* w tym znaczeniu (m.in. *niski umysł, niski człowiek, niskie zamysły, niskie instynkty*) uległ zawężeniu w XX wieku i obecnie występuje jedynie w kilku zleksykalizowanych połączeniach: *niskie instynkty* USJP; *niskie czyny* USJP; *niskie motywy działań* USJP; *robić coś z niskich pobudek* USJP.

3.7.8. 'Mały pod względem ilości, wartości'

W SStp odnotowano, iż leksem *nisko* przyjmował znaczenie 'mało co do ilości czegoś' SStp, w SXVI 'mniej niż ile – w połączeniu z liczebnikiem (o wartościach liczbowo wymiernych)' (*niżej...*).⁷ Dopiero od końca XVII wieku notowane są jednak połączenia, w których leksem *niski* oznacza 'mały co do ilości, wartości'. Zakres użycia badanego leksemu w tym znaczeniu był o wiele węższy niż w przypadku bliskoznacznego przymiotnika *mały*. Odnosiło się ono pierwotnie, jak się wydaje, do wartości mierzalnych (liczb, pieniędzy, jednostek fizycznych np. wagi):

Zasłużonych dworzan dobrzy panowie promowali do fortuny, puszczając im wsie w dzierżawy niskim kontraktem, albo też bez kontraktu do wiernych rąk, albo dożywociem bez opłaty, albo dobrem ożenieniem. Opis obyczajów, 85.

Powyższa referencja leksemu *niski* w znaczeniu 'niewielki co do ilości, wartości' dominowała aż do XX wieku, o czym świadczą liczne wyrażenia powstałe na jej bazie: *niższa liczba* KSXVII; *niższa suma* KSXVII; *niższa waga* KSXVII; *niska cena* SL (XVIII w.), SAM, SW, USJP; *niskie wynagrodzenie* SW, USJP; *niski procent* SW, USJP; *niski koszt* USJP; *niska ciepłota* SD (XX w.); *niskie ciśnienie* SD, USJP; *niska temperatura* SD, USJP. W XIX w. łączliwość leksemu *niski* rozszerzyła się,

pozostawała jednak węższa niż w przypadku leksemu *mały*. Słownik warszawski jest pierwszym, który podaje połączenia pozwalające stwierdzić, że leksem ten funkcjonował również jako 'mały pod względem stopnia (o abstractach)': *niski poziom, niski stopień rozwoju, niskie wymagania*, USJP dodaje: *niższy wymiar kary*.

3.7.9. 'Gruby (o głosie)'

Podobnie jak antonimiczny leksem *wysoki*, badany przymiotnik tworzył znaczenie przenośne charakteryzujące głos o niskiej częstotliwości dźwięków: m.in. *niski bas, niski głos, niski dźwięk, niski ton*. Znaczenie to okazało się stabilne, notuje je większość pozycji leksykograficznych od SXVI po USJP.

3.7.10. Znaczenia marginalne 'skłonny ku czemuś, podatny na', 'pełen prostoty', 'krótki (o włosiu, pierzu)', 'spodni (o odzieży)'

Jedynie SStp podaje jako jedno ze znaczeń badanego leksemu 'skłonny ku czemuś, podatny, *proclivis, pronus in: pronus in aliqua procliuior pochyloны, niższy (quid ad indignandum facilis est, erit alol (peccandum proclivior)*. U jego podstaw legła zapewne podobna metaforyka jak w przypadku zarejestrowanych w SStp leksemów *skłonny, skłaniać się ku czemuś* i *pochyloны* SStp, będących derywatami od czasownika *kłonić się*. Pokazują one, że bycie podatnym na coś konceptualizowano jako przyjmowanie pozycji unizonej, schyłanie się (kłanianie się). Znaczenia tego nie rejestrują inne pozycje leksykograficzne.

Na podstawie danych zamieszczonych w SXVI należy wyróżnić jeszcze jedno znaczenie badanego leksemu – 'pełen prostoty': *szczęście niskie* 'proste, polegające na umiarkowaniu i spokojnym zadowoleniu', *prosta i niska wymowa* 'dostępny, zrozumiały, pełen prostoty język'. Znaczenie to poświadczane jest tylko dla polszczyzny XVI-wiecznej.

Kilka cytacji zamieszczonych w KSXVII wskazuje na obecność w XVII-wiecznej polszczyźnie odcienia semantycznego 'krótki (o włosiu, pierzu)': *włos niski, pierze niskie*. Choć nie rejestrują go inne pozycje leksykograficzne, w *Opisie obyczajów* (172) można odnaleźć antonimiczne połączenie *włos wysoki*, mogące świadczyć o

funkcjonowaniu członu negatywnego tej pary także w XVIII wieku.

Przykłady zamieszczone w KSXVII wskazują, że leksem *niski* przyjmował również w XVII wieku znaczenie 'spodni, bliższy ciała (o odzieży)':

Nie tylko czapkę zdjąłem, ale i niższe odzienie opuściłem. St. Niem. Pam. Wyd. 1899, s. 196, KSXVII
z niższej odzieży odarty KSXVII

Opisany wyżej odcień semantyczny nie został jednak zarejestrowany w przebadanym materiale dokumentującym stan polszczyzny późniejszych epok.

3.7.11. Nazwy miast, gatunków roślinnych i zwierzęcych

Kartoteka SXVII notuje nazwy gatunków roślinnych *oset niski* 'zajęcza rzepka', *goreczka niska*, *mlecz niski*, SXVII podaje: *bez niski*. Pojedyncze przykłady rejestruje SW (*karlatka niska* i opatrzone kwalifikatorami rzad., bot., lek.: *niski ustrój*, *niski twór* 'lasecznik'). Leksem *niski* tworzył jednak niewiele nazw gatunkowych w porównaniu z leksemami *duży*, *wielki* czy *mały*.

W zestawieniach będących nazwami krain, ziem, miast i mórz leksem *niski* mógł być tłumaczeniem łacińskiego *inferior* lub występować w znaczeniu 'nizinny'. *Słownik polszczyzny XVI wieku* wymienia wiele takich jednostek: *Niska Alzacyja*, *Nizina Alzacka*, *Niższa Bawarska ziemia* 'Nizina Bawarska', *Galilea Niższa*, *Ziemia Niższa Hody* (bibl.), *Niższa ziemia Niemiecka* 'Nizina niemiecka', *Kalabryja Niższa*, *Nowogrodzka Niższa Ziemia* 'ziemie w okolicach Niżnego Nowogrodu', *Niższa Pannonija*, *Niższa Ziemia Pomorska* 'Niderlandy', *Bethoron Niższe* (bibl.), *Niższa Dybra*, *Miasto Niższe Jeruzalem* (*inferior*), *Nowogrod Niższy*, *Morze Niższe* 'północna część morza Tyrreńskiego' (*inferum mare*).

3.8. Gniazda słowotwórcze

Gniazda słowotwórcze zbudowane wokół podstawowych, przestrzennych znaczeń leksemu *niski* ('mający niewielką wysokość; położony nisko') obejmowały na przestrzeni wieków najwięcej derywatów. Formacje werbalne były stosunkowo

nieliczne: *poniżać* 'czynić mniejszym; niżej kłaść, stawiać' SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SD, USJP; *zniżać* 'zmniejszać; opuszczać się; zagłębić, w głębi obrazu umieścić' (*Malarz to pięknie zniżył.* ND) SStp, SXVI, Cn, ND, SL, SWil, SW; *wzniżać* SL, SWil, SW (rzadk.); *wzniżać się* SW (rzadk.); *zniżać się* SStp, SXVI, Cn, ND, SWil, SW; *wzniżyć* 'spuścić niżej; obniżyć' SL, SW; *wzniżyć się* SW (rzadk.); *zniżyć* SStp, SXVI, ND, SL, SWil, SW, *zniżyć się* SXVI, SW; *obniżyć* SW; *obniżać* SW; *zaniżyć* USJP; *zaniżać* USJP.

Bardzo wiele było natomiast derywatów nominalnych, m.in.: *niższy* SXVI, CN, SL, SWil, SW; *niskość* 'SStp: miejsce niskie', 'SXVI: niewielka odległość od powierzchni ziemi; obniżenie powierzchni, zagłębienie; ziemia; mieszkanie ludzi, padół' SStp, SXVI, Cn, ND, SL, SWil, SD, USJP; *poniższy* 'nieco niższy; wspomniany niżej' SW, SD, USJP; *niższość* SL (XVIII w.), SWil; *obniżanie się* SW; *obniżenie się* SW; *obniżacz* SW; *obniżka* SW; *wzniżanie* SW (rzadk.); *wzniżanie się* SW (rzadk.); *wzniżenie* SW (rzadk.); *wzniżenie się* SW (rzadk.); *zniżenie* Cn, ND, SL, SWil, SW; *zniżanie* Cn, ND, SL, SWil, SW; *zniżanie się* SWil, SW; *zniżenie się* SWil, SW; *zniżony* ND; *zniżacz* 'mięsień zniżający' SW; *zniżka* 'spadek ceny, temperatury' SW; *zniżkowiec* 'spekulant giełdowy grający na zniżkę' SW; *zniżkowo* SW; *zniżkowy* SW. Wśród derywatów prostych liczne były intensiva: *niziuchny* 'niewysoki' SXVI, ND, SL (XVI-XVIII), SWil, SW, USJP; *niziuchno* SXVI, ND, SL (XVII w.), SWil, SW; *niziuczki* SL, SW (stp.); *niziuczko* SXVI, SL (XVI w.), SW (stp.); *niziutki* SL, SWil, SW, USJP; *nizutko* SL, SWil, SW, USJP; *niziuteńki* SL, SWil, SW, USJP; *niziuteńko* SL (XVIII), SWil, SW, USJP; *niziuteczko* SW; *niziuteczki* SW; *niziutenieczko* SW; *niziutenieczki* SW; *niziusio* SW; *niziusi* SW; *niziusieńko* SW; *niziusieńki* SW, USJP; *niziuski* USJP.

Liczną grupę stanowiły formacje nominalne nazywające nisko położone miejsce: *niskość* 'miejsce niskie; niewielka odległość od powierzchni ziemi; obniżenie powierzchni, zagłębienie; ziemia; mieszkanie ludzi, padół' SStp, SXVI, Cn, ND, SL, SWil, SD, USJP; *niż* 'teren nisko położony; SD także: obszar niskiego ciśnienia' SStp, SXVI, Cn, SL, SWil, SW, SD, USJP (**na niż* /**w niż* 'na niższe miejsce, na dół, oppos. na wznwyż' ND, SL : XVII w., SW: stp); *nizina* SXVI, Cn, ND, SL, SWil, SW, USJP / *niżyna* SXVI 'miejsce nisko położone; ziemia w stosunku do nieba' SXVI; *niża* 'nizina' Cn, ND, SL (XVIII w.), SWil (*Za zającem lowiec po nizie upędza się mroźnej* Hor. I, 174, SL); *nizizna* 'nizina' SWil, SW (rzad.); *nizoziemie* 'ziemia, kraj o niskim położeniu', SWil, SW (rzad.); *nizkoziemie* SW; *Ponizie* SW (XIX w.): *Rajem obiecany, do którego ich zaproszono, były równiny podolskie, Braclawszczyzna,*

*Kijowskie, wreszcie Dzikie Pola, oba brzegi dolnego Dniepru, słowem cały kawał ziemi zwany niegdyś przez kronikarzy ruskich Poniziem. Rol, SW; nizinny USJP; niżny 'SStp: ziemski, dolny; SXVI: dolny, leżący poniżej czegoś; nizinny, równinny; podziemny; w funkcji nazw miejsca' SStp, SXVI, SL, SW (rzadk.) : Zamek jeden *nizny, a drugi na kopcu wyższy zabudował. Stryjk 84, SL; Stoki wyszne i stoki niżne. BudJoz 15, 19, SL); nizinny ND, SWil, SW; nizisty / niżysty 'niski, mający niskie położenie' SWil. Pochodny słowotwórczo leksem *Niż* SXVI, SL, SWil, SW, SD / *Niz* SXVI, Cn, ND oznaczający: ' SXVI: Dzikie Pola; Cn: stan żołnierski i miejsce; kraj poniżej Dniepru; SL: rzekę, która wpada w Dniepr; niższe nad Dnieprem kraje' (*uszedł na Niz, na Nizu ma majątności ND*); zbiegłych Kozaków nad ujściem Dniepru oraz sposób życia włóczędów nad Dnieprem, Hajdamaczyznę' okazał się dobrą podstawą dla dalszego procesu nominacji, w wyniku którego gniazdo rozszerzyło się o jednostki: *nizowy / niżowy* 'przebywający, gromadzący się na Nizu (*Nizowy kozak*)' SXVI, SD, USJP; *nizak* SXVI, Cn, SL, SW (stp.) / *niżak* ND, SL, SW (rzad.) / *niżal* SL, SW (stp.) / *nizowiec* SXVI, SL, SW (stp.) / *niżowiec* SWil, SD / *nizowca* SL / *niżowca* SWil (pl.: *Nizacy* Cn, SL / *Nizowcy* SL / *Niżowce* SWil) 'nizowy Kozak'; *niżni* SD; *niżność* SD. Mniej liczne były natomiast nazwy gatunkowe: *niżkozora* 'gatunek zwierzęcia' SWil; *niżawka* 'roślina, *Turnera*' SWil; *niżnica* 'gatunek owada' SWil; *niżniczek* 'zwierzę ssące, *Steatomys*' SWil; *niskierek* 'gatunek rośliny, *Micropus*, drobnostop' SWil; *niskokrzewka* SWil.*

W przebadanym materiale zarejestrowano 4 derywaty przysłówkowe opisujące położenie: *nisko* SStp, SXVI, Cn, ND, SL, SWil, SD, USJP; *niżej* SStp, SXVI, Cn, ND, SL, SWil, SW, SD, USJP; *wniż* 'poniżej' SL (*Buja Muza wniż i wyżej słońca. Książ. P. 2, 124, SL*), SWil, SW (rzad.); *poniżej* SWil, SW / *poniży* SXVI, SWil; *poniż* Cn, ND, SL, SWil, SW (stp.) / *poniżu* ND, SL, SWil, SW (stp.) 'poniżej' (*szedł poniżu Wisły; kraj poniż Niepru, poniż gory miasta ND*) oraz zaledwie jeden derywat będący nazwą osoby niskiego wzrostu: *niziołek* SXVI, Cn, ND, SL (XVIII w.), SWil, SW (rzad., XVIII w.)⁶¹.

Złożenia stanowiły nieliczną grupę: w porównaniu z compositami fundowanymi przez takie przymiotniki wymiaru jak *duży* czy *wielki*. Odnotowano ich 16: *niskokrzewka* SWil; *niskoziemny* (*wiek niskoziemny 'życie doczesne'*) SWil; *niskopienny* SWil; *niskopiennie* SWil; *niskoblotny* 'w błocie nisko leżący, położony' SW (XVIII / XIX w.); *niskogłowy* 'mający głowę nisko, *chamaecephalus*'; *niskogłów* SW; *niskolotny*

⁶¹ A. Rejter (2006: 112), badając makropole leksykalne ekspresywnych apelatywnych nazw osób zauważyła, że w grupie odnoszącej się do wysokich i niskich osób nieliczne są derywaty „o jednoznacznej semantyce, paralelnej do znaczenia podstawy”. Nieco więcej jest ich w grupie nazywającej osobę grubą.

SXVI, Cn, ND, SL (XVII w.), SWil, SD (rzadk.); *niskolotnie* SW; *niskolotność* SW; *niskopączkowy* SD; *niskopienny* SD, USJP; *niskorosły* SD; *niskościenny* SD; *niskopodwoziowy* USJP; *niskowodny* USJP. Opisane wyżej gniazdo tworzyły przede wszystkim derywaty nominalne.

Drugie pod względem liczebności gniazdo, w którego centrum stał leksem *niski*, było zbudowane wokół znaczenia 'zajmujący podrzędne miejsce w hierarchii'. Tworzyły je głównie formacje nominalne: *niższy* SXVI, CN, SL, SWil, SW; Cn, ND, SL, SWil, SW, SD, USJP; *niżej* SStp, SXVI, Cn, ND, SL, SWil, SW, SD, USJP; *niskość* 'miejsce niewysokie, niskie w określonej hierarchii' SXVI; *niższość* SL (XVIII w.), SWil, SW (XVIII w.), USJP; *niziuchny* 'nisko stojący w hierarchii' SXVI, ND, SL (XVI-XVIII), SWil, SW, USJP; *niziuchno* 'uniżenie, z szacunkiem' SXVI, ND, SL (XVII w.), SWil, SW; *niziuczki* SL, SW (stp.); *niziuczko* 'b. nisko; z szacunkiem' SXVI, SL (XVI w.), SW (stp.); *niziutki* SL, SWil, SW, USJP; *nizutko* SL, SWil, SW, USJP; *niziuteńki* SL, SWil, SW, USJP; *niziuteńko* SL (XVIII), SWil, SW, USJP; *niziuteczko* SW; *niziuteczki* SW; *niziutenieczko* SW; *niziutenieczki* SW; *niziusio* SW; *niziusi* SW; *niziusieńko* SW; *niziusieńki* SW, USJP; *niziuński* USJP; *niżenie* SW (stp.); *niżenie się* SW (stp.); *niskość* 'SStp: miejsce niskie; skromność'; *poniżony / poniżon* 'ND: pokorny' SXVI, ND, SWil, SW; *poniżający* SXVI, SWil; *poniżenie* SXVI, Cn, ND, SL (XVIII w.), SW; *poniżenie* 'pokornie' SXVI; *poniżenie się* SXVI, SW; *poniżanie* ND, SWil, SW; *poniżanie się* SW; *poniżoność* SXVI; *uniżenie* 'zniżenie czegoś; upokorzenie' Cn, ND, SWil; *nisko* SStp, SXVI, SL; *uniżenie* 'pokornie, z uniżonością' Cn, SL (XVI w.), ND, SWil (iron.): *uniżenie proszę czegoś* ND; *klaniam uniżenie, proszę uniżenie* SWil; *uniżenie się* 'upokorzenie się, pokora' Cn, SL, SWil, SW; *uniżanie* SWil, SW; *uniżanie się* SW; *uniżony* 'pokorny; udający pokorę' SL (XVI-XVIIIw.), SWil, SW (*uniżony Wc Pana* 'sługa' Teatr. 27, 99, SL); *uniżoność* 'SL: pokora; wizyta; SWil: hołd, uszanowanie; fałszywa pokora' ND, SL, SWil, SW (*Brata jego odwiedzam rano, a Wc Panu po południu miałem złożyć uniżoność moją*. Teatr. 27, 133, SL); *uniżność* SW (stp.); *zniżenie* 'uniżenie, pokornie' (*Zniżenie prosząc, wszystkie swoje powolności poświęcam na usługi twoje*. Zebr. Ow. 4, SL) SL (XVII w.), SWil, SW; *zniżanie* Cn, ND, SL, SWil, SW; *zniżanie się* SWil, SW; *zniżenie się* SWil, SW; *zniżony* ND; *poniższy* 'podrzedniejszy' SW (*Poniższy, niższy służący Rzew*, SW).

Formacje werbalne były nieco mniej liczne (15 jednostek): *niżyć* 'lekceważyć, pomniejszać znaczenie; poniżać' SStp, SXVI, SL (XVI-XVIII w.), SWil, SW (stp.), SD (XVIII w.); *niżyć się* 'być pokornym, uległym' SXVI, SL (XVI w.), SD; *poniżyć*

'obniżyć; upokorzyć; ubliżyć komuś' SStp, SXVI, SL (XVI w.), SWil, SW; *poniżyć się* 'upokorzyć się, płaszczyć się' SXVI, SWil, SW; *poniżować się* 'umniejszać swoją wartość' SXVI; *sponiżyć* SXVI; *poniżać* 'czynić mniejszym; umniejszać wartość; niższym czynić; upokarzać' SStp, SXVI, Cn, ND, SL (XVI - XVIII w.), SWil, SW, SD, USJP; *poniżać się* SXVI, SWil; *uniżać* 'poniżać, upokarzać' SStp, SXVI, Cn, SL, SWil; *uniżać się* 'poniżać się, upokarzać się' SXVI, Cn, SWil, SW; *uniżyć* 'SL: zniżyć, poniżyć, niższym uczynić' SStp, SXVI, SL, SWil, SW; *uniżyć się* SXVI, SWil, SW; *zniżyć* SStp, SXVI, ND, SL, SWil, SW; *zniżyć się* SXVI, SW; *zniżać się* 'uniżać się' SStp, SXVI, Cn, ND, SWil, SW.

Gniazda powstałe wokół pozostałych znaczeń leksemu *niski* były zdecydowanie mniej rozbudowane:

- znaczenie 'wykazujący niewielką wartość czegoś (temperatury lub innych cech fizycznych), występujący w niskiej temperaturze' fundowało composita: *niskostopowy* SD, USJP, *niskotopliwy* SD, USJP; *niskoprężny* SD, USJP (techn.); *niskociśnieniowiec* SD, USJP; *niskociśnieniowy* SD, USJP; *niskowrzący* SD; *niskonapięciowy* USJP; *niskoobrotowy* USJP
- znaczenie 'zawierający niewielką ilość czegoś': *niskoalkoholowy* SD, USJP; *niższoprocentowy* SW, SD, USJP; *niskokaloryczny* SD, USJP; *niskolitrażowy* SD, *niskobiałkowy* USJP; *niskocholesterolowy* USJP; *niskonakładowy* USJP; *niskooktanowy* USJP; *niskowęglowy* USJP; *niskobudżetowy*
- znaczenie 'zły, podły, niskiej wartości': *niżnik* SXVI, SWil, SW (rzadk.), SD (XIX-XX w., daw.) / *niżnik* 'najniższa z figur w kartach; walet' ND, SL, SW (rzadk.): *Walety, damy wypędziły niżników, wyżników*. Kras. Pod. 1, 189, SL); *niżnikowy* SD; *niskogatunkowy* SD, USJP, *niskowartościowy* SD, *niskowydajny* SD.

3.9. Pole pojęciowe NISKI

Elementy pola semantycznego NISKI, którego centrum stanowi leksem *niski* są takie, jak omówione we wcześniejszym rozdziale elementy pola MAŁY.

3.10. Leksem *niski*: podsumowanie

Leksem *niski* jest, podobnie jak *wysoki*, jednostką stosunkowo stabilną znaczeniowo rozbudowanej semantyce, przy czym jego dominantą semantyczną pozostaje od czasów staropolskich znaczenie przestrzenne odnoszące się do wymiaru pionowego: 'mający małą wysokość; nisko położony'. Przyjmowane przez niego znaczenia przenośne nawiązują do tradycyjnej hierarchizacji przestrzeni wynikającej z pionowej orientacji ciała ludzkiego. To, co położone nisko, konceptualizowano jako słabe, podrzędne, złe i związane ze sferą podziemną (piekielną), stąd szereg znaczeń o negatywnej kwalifikacji przyjmowanych przez opisywany leksem. Jedynym jego znaczeniem wartościującym pozytywnie było 'prosty' rejestrowane wyłącznie w XVI wieku oraz 'pokorny, uniżony', zachowane do dziś we frazeologizmach *niski ukłon*, *klaniać się*. Jednak tylko niektóre derywaty od leksemu *niski* w tym znaczeniu (*uniżać się*, *zniżać się*) mają dziś pozytywną kwalifikację i to zazwyczaj w kontekście wiary chrześcijańskiej (por. np. *Syn Boży uniżył się; Kto się uniża, będzie wywyższony*), inne (*uniżony*, *poniżać się*, *zniżać się*) są negatywnie nacechowane.

Znaczenie leksemu *niski* uległo pewnemu zawężeniu w XVIII w. Zanikły wówczas jego odniesienia związane z właściwym poprzednim epokom obrazem świata jako hierarchicznej struktury, na dole której znajdowało się piekło (świat umarłych), wyżej Ziemia, a najwyżej niebo, z perspektywy którego Ziemia wydawała się krucha i pozbawiona znaczenia. XVIII-wieczna nauka i wiara w moc ludzkiego umysłu zmieniły spojrzenie na świat i człowieka, co znalazło odbicie również w języku. Jednocześnie trwałe okazały się te elementy semantyki leksemu *niski*, które wiązały się z hierarchiczną wizją rzeczywistości ludzkich stosunków i dokonań oraz znaczenie ilościowe, które pierwotnie, jak się wydaje, odnoszone do tego, co fizycznie mierzalne, rozszerzyło na przełomie XIX i XX w. swój zakres użycia na szereg innych leksemów. Również powstałe na drodze synestezji znaczenie 'gruby (o głosie)' pozostaje stabilne od co najmniej XVI wieku.

Leksem *niski* stoi dziś w centrum dość rozbudowanych gniazd słowotwórczych (liczących na przestrzeni wieków łącznie więcej jednostek niż analogiczne gniazda leksemu *wysoki*), które ugruntowują jego pozycję w systemie językowym. To, podobnie jak wysoki stopień leksykalizacji, wieloznaczność i szeroki zakres odniesień, decyduje o jego trwaniu w polszczyźnie. Jednak najważniejszym czynnikiem zapewniającym mu stabilność jest fakt, że pozostaje on podstawowym parametrycznym przymiotnikiem

wymiaru wysokości, antonimicznym wobec leksemu *wysoki*, a jednocześnie bardziej wyspecjalizowanym znaczeniowo niż leksemy *duży* i *wielki*, które, co ważne, nie posiadają znaczenia odległościowego.

3.11. Leksemy *wysoki* i *niski*: podsumowanie

Leksemy *wysoki* i *niski* były już w staropolszczyźnie antonimami w podstawowych znaczeniach przestrzennych, przy czym, jak pokazuje tabela nr 8, większość ich znaczeń pozostawała względem siebie w stosunku antonimii na tym samym lub innym etapie rozwoju polszczyzny. Wyjątek stanowią marginalne odcienie semantyczne leksemu *wysoki* odnoszące się do czasu, koloru i odzieży. Choć nie odnotowano w zgromadzonym materiale antonimicznych względem nich znaczeń leksemu *niski*, nie znaczy to, że nie funkcjonowały one w polszczyźnie. SStp podaje na przykład jako jedno ze znaczeń leksemu *nisko* 'później (o czasie)', co może wskazywać na istnienie znaczenia 'późniejszy (o czasie)', od którego derywowano powyższe znaczenie przysłowka⁶².

Tabela 8

Porównanie znaczeń leksemów *wysoki* i *niski*

Znaczenie	Leksem <i>wysoki</i>	Leksem <i>niski</i>
'o dużej wysokości / o małej wysokości'	<i>wysoki wzrost</i> SStp, SW (XVI w.), SAM	<i>niski wzrost</i> SXVI
'o określonej wysokości / niski na'	<i>wysoki na</i> SL (XVI-XVIII w.)	<i>niski w pól człowieka</i> (Opis obyczajów)
'położony wysoko / nisko'	<i>wysokie obłoki</i> SJK	<i>niskie chmury</i> SW, SD
'należący do sfery boskiej, niebiański / 'podziemny, piekielny'	<i>wysokie niebo</i> SJK	<i>niskie miejsce</i> SXVI, KSXVII
'o częściach ciała: leżący powyżej / poniżej innych części ciała'	<i>kość czeluściowa</i> wyższa KSXVII	<i>niższa warga</i> KSXVII, <i>kończyny / członki niższe</i> SW (rz.), <i>niższe czeluści</i> KSXVII
'wymieniony wcześniej w tekście / wymieniony dalej w tekście'	SStp	SStp
'- / spodni (o odzieży)'	–	<i>niskie odzienie</i> KSXVII
'nadrzędny / podrzędny'	<i>wysokie miejsce, wysoki rodzaj</i>	<i>niskie miejsce, niski rodzaj</i>

⁶² Obecność danego znaczenie zasygnalizowano podaniem skrótu pozycji leksykograficznej, w której zostało ono odnotowane lub odpowiednim połączeniem wraz ze skrótem

	SStp, SJK, SXVI; <i>wysoki stan</i> SXVI, SPa, ND, SW	SXVII; <i>niski stan</i> SXVI, SL, SWiI, SW
'potężny / słaby, kruchy'	<i>wysoka ręka</i> SJK	<i>niska ziemia</i> SJK, SXVI, KSXVII
'wzniosły, wspaniały / niski, zły'	<i>wysoki umysł</i> ND, SW; <i>wysoki</i> <i>animusz</i> SL (XVI w.)	<i>niski umysł</i> ND; <i>niski animusz</i> KSXVII
'pochlebny / krytyczny'	<i>wysoka ocena</i> USJP	<i>niska ocena</i> SD, USJP
'wyniosły, pyszny / pokorny, uniżony'	SStp	<i>niska pokora</i> SXVI
'dystansujący się od / skłonny do czegoś'	<i>wyższy nad</i> SW	SStp
'skomplikowany / pełen prostoty'	<i>wysoki do pojęcia</i> SXVI	<i>prosta i niska wymowa</i> SXVI; <i>niskie szczęście</i> SXVI
'duży / mały'	<i>wysoka cena</i> USJP; <i>wysoka</i> <i>temperatura</i> SD, USJP	<i>niska cena</i> SL, SAM, SD, USJP; <i>niska temperatura</i> SD, USJP
'O czasie: ważny / -'	SStp	–
'O czasie: dawniejszy / -'	SAM	–
'O czasie: ostateczny / -'	<i>najwyższy czas</i> SD	–
'O głosie: cienki / gruby'	<i>wysoki ton</i> SL, SW, SWiI, SD	<i>niski ton</i> SXVI, SL, SW, SWiI, SD,
'O kolorze: jasny'	<i>wysoki kolor</i> ND, SL, SWiI	–
'O włosiu: długie'	<i>włosa wysokiego</i> (Kitowicz)	<i>niski włos</i> KSXVII

Tabela nr 8 pokazuje, że leksem *wysoki* wykształcił na przestrzeni wieków nieco więcej znaczeń niż leksem *niski*, różnice te nie są jednak duże. Poszczególne znaczenia przyjmowane przez te przymiotniki pozostają w większości antonimiczne względem siebie.

Rozdział 4. Leksemy *głęboki*, *płytki* i *miałki* w historii polszczyzny

W artykule *Badania semantyczno-porównawcze w aspekcie diachronicznym (na przykładzie słowiańskich przymiotników przestrzennych)* (1996) Renata Grzegorzczkova rekonstruuje strukturę pojęciową pola nazw cech przestrzennych wymiarów w językach polskim, niemieckim, angielskim i francuskim. Wyodrębnienie wymiarów wnętrza jest zdaniem badaczki (1996: 222) dość powszechne w językach indoeuropejskich, możliwe więc, że istniało już w praindoeuropejszczyźnie. „Wymiar pionowy (lub poziomy) wnętrza obiektów widzianych przez obserwatora” (1996: 220) określa w dzisiejszej polszczyźnie para antonimicznych przymiotników *głęboki* – *płytki*. Jej członem neutralnym (a więc nienacechowanym) jest, jak pisze Grzegorzczkova, leksem *głęboki*. Tworzony przez niego derywat *głębokość* nazywa zarówno wymiar jak i dużą wartość danej cechy (1996: 222).

4.1. Etymologia leksemu *głęboki*

Franciszek Sławski (SEJP) uważa etymologię leksemu *głęboki*, starocerkiewnosłowiańskiego **gląbokъ*, za niepewną. Być może, jak sugerują Wiesław Boryś (SEBo) i Andrzej Bańkowski (SEBa), powstał on z praindoeuropejskiego rdzenia **gleubh-> *glubh-> *glu-m-bh* oznaczającego 'ryć, żłobić, rozszczepiać' (SEBo) bądź na bazie praindoeuropejskiego **gelebh-> *glo-m-bh-* 'skrobać, skrobiąc, wydrążyć, wyżłobić' SEBo (stąd *żłób*)⁶³. Do pierwotnej postaci tegoż przymiotnika – *gląbъ* ('pusty, wklęsły, podcięty od dołu, wyżłobiony, wydrążony od spodu'⁶⁴) dodano jeszcze na gruncie prasłowiańskim sufiks *-*okъ*, pojawiający się w kilku podobnych przymiotnikach w znaczeniu 'wielki pod względem jakiegoś rozmiaru' – *szero**ki*, *wysoki*, *daleki*. Etymologię tę zdają się potwierdzać spostrzeżenia Jadwigi Linde-Usiekiewicz (2000: 111-113) dotyczące sposobu, w jaki wymiar głębokości konceptualizowany jest współcześnie w różnych językach. Badaczka zwraca uwagę na fakt, że o ile w pracach niemieckich Ewalda Langa (1990) i Ebbe Spang-Hansena *głębokość* nie jest własnością

⁶³ Południowo-słowiańskie odpowiedniki leksemu *głęboki* powstały od rdzenia **dl'b-* obecnego, między innymi, w pol. czasowniku *dlubać*. R. Grzegorzczkova (1996: 222) wskazuje ich pojęciowy paralelizm.

⁶⁴ O takim znaczeniu tegoż leksemu świadczy, według A. Bańkowskiego (SEBa), etymologia rzeczownika *gląb*.

przypisywaną jedynie przedmiotom wydrążonym, o tyle w pracach dotyczących głównie języków słowiańskich (Rachilina 1995) wiąże się ją przede wszystkim z faktem posiadania przez dany przedmiot wnętrza lub pojemności bądź też definiuje się ją jako „wymiar od otworu lub powierzchni do dna lub tylnej ściany” (Grzegorzczkova 1997)⁶⁵. Zakres użycia przymiotnika *głęboki* w podstawowym dlań znaczeniu jest więc dziś węższy w językach słowiańskich niż, na przykład, w germańskich⁶⁶ (brak polskich odpowiedników takich połączeń jak *głębokie biurko* (*tiefer Schreibtisch*) czy *głęboka kolejka*).

4.2. Semantyka leksemu *głęboki*

Prawdopodobny rozwój semantyczny leksemu *głęboki* przedstawia tabela nr 9.

Tabela 9

Znaczenia leksemu *głęboki* ich możliwe przyporządkowanie chronologiczne

	do XV w.	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	I poł. XIX w.	II poł. XIX w.	I poł. XX w.	II poł. XX w.
'sięgający daleko do wnętrza'	+	+	+	+	+	+	+	+
'położony głęboko'	+	+	+	+	+	+	+	+
'mający określoną głębokość'	–	+	+	+	+	+	+	+
'głęboko osadzony'	+	+	–	–	–	–	–	–
'oddalony od brzegu, trudno dostępny'	–	+	+	+	+	+	+	+
'sięgający daleko'	–	+	+	+	+	+	+	+
'gruntowny, niepowierzchny'	+	+	+	+	+	+	+	+
'wielki, intensywny'	+	+	+	+	+	+	+	+
'mający duże wgłębienie'	–	+	+	+	+	+	+	+
'płynący z głębi serca, szczery'	–	+	+	+	–	–	–	–
'skryty, nieszczerzy'	–	+	–	–	–	–	–	–

⁶⁵ Uznanie cechy 'bycia wydrążonym' za warunek konieczny i wystarczający do zaklasyfikowania pewnego obiektu przez polszczyznę jako *głęboki* byłoby oczywiście dużym uproszczeniem. Wspomina o tym J. Linde-Usiekiewicz (2000: 114), w dalszej części swego wywodu, pokazując, że cecha owa jest jedynie pewnym szczególnym, choć zapewne najczęstszym, przypadkiem, gdy kierunek wyznaczany przez linię wzroku obserwatora przecina „część przestrzeni, w której obecność jednego obiektu nie wyklucza obecności innych”.

⁶⁶ Niemiecki przymiotnik *tief* używany jest do opisu przedmiotów charakteryzujących się wgłębieniem (parapet, tapczan, stopień schodów) (Grzegorzczkova 2003: 247).

'mądry, trudny do pojęcia'	-	+	+	+	+	+	-	-
'bystry, przenikliwy'	-	-	-	+	+	+	+	+
'o kolorze'	-	-	-	+	+	+	+	+
'o dźwięku'	-	-	-	+	+	+	+	+
'wcześniejszy: o czasie'	-	+	-	-	-	-	-	-
'późny'	-	+	+	+	+	+	+	+
'dawny'	-	+	+	+	+	+	+	
'polegający na wciągnięciu dużej ilości powietrza (o oddechu)'	-	-	-	-	-	-	+	+

4. 2.1. Znaczenia przestrzenne leksemu *głęboki*

Wymiar głębokości odnosił się już w najdawniejszym udokumentowanym okresie rozwoju polszczyzny tak do płaszczyzny wertykalnej jak horyzontalnej. Jako głębokie konceptualizowano zarówno to, co sięga głęboko do wnętrza (wody lub ziemi), jak i to, co jest głęboko położone (np. glina), osadzone (*głębokie oczy* SStp) lub charakteryzuje się dużą (bądź dowolną) odległością od powierzchni w dół czy też do środka (studnia, jaskinia, bród, potok, dolina, padół). Jak zaświadcza SStp, podstawowe dziś znaczenia leksemu *głęboki* były obecne już w XV wieku. Ich historyczną ciągłość potwierdzają słowniki dokumentujące kolejne etapy rozwoju polszczyzny. *Słownik polszczyzny XVI wieku* wymienia jako pierwsze znaczenie leksemu *głęboki* 'mający stosunkowo dużą odległość od powierzchni w dół lub do środka' (*głęboka studnia, głęboka jama, głęboka dziura, głęboka jaskinia, głęboki dół, głęboka przepaść, głęboka otchłań, głęboki padół, głęboki bród, głęboka bruzda, głęboki nurt, głębokie okopanie, głęboki stok* ('źródło' SL), *głęboki wir, głęboka rana, głęboka wieża, głębokie więzienie, głęboki il, głęboka kraina, głęboka piwnica, głęboki port, głęboki potok, głęboki rów, głęboki ocean, głęboka rana*, także o naczyniach: *głęboka misa, głęboki kofel*). W tym znaczeniu określał on najczęściej wodę, ale używano go również w odniesieniu do wszystkiego, co konceptualizowano jako mające dużą pojemność (najczęściej w płaszczyźnie wertykalnej). Inne z funkcjonujących do dziś znaczeń leksemu *głęboki* odnotowanych już w SXVI to:

- 'znajdujący się głęboko, daleko od powierzchni, głęboko leżący (*dno* SXVI,

*kruszec SXVI, miastce SXVI, piekło SXVI, sklep SXVI, piasek SXVI*⁶⁷

- 'oddalony od skraju, daleki, trudno dostępny (*knieja SXVI, pustynia SXVI, SPa, puszcza SXVI, las SL, SW, SD; dal SW, prowincja SD* 'oddalona od centrum'⁶⁸):

W głębokiej Litwie. Mick, SW

Z głębokich tyłów nadjechały wreszcie kuchnie i wozy z nowymi mundurami.

Ziel. S. Świt, 11, SD

- 'mający pewną głębokość'.

Przymiotnika tego używano jednak także w XVI wieku, podobnie jak w staropolszczyźnie, w znaczeniu 4. 'głęboko osadzony' (o oczach, kopycie). Nienotowanymi przez SStp, a obecnymi w SXVI znaczeniami badanej jednostki są 5. 'zachodzący, sięgający daleko w głąb' (*głęboki brzeg, ziemia, fundament, grunt, korzenie, osnowanie, skała*):

wesołe na łądzie wysokim Oglądasz będąc pod brzegiem głębokim. KlonFlis F4v, Fv., SXVI

*brzeg głęboki, piaszczysty, topielisty Archel. 2, 156, SXVI [topielisty 'pełen topielisk' SL]*⁶⁹

oraz 6. 'mający duże wgłębienie' – (o dłoni, kostce):

kostka po jednej stronie głęboka a jakoby wydrążona, a po drugiej stronie płaska [...] Mącz.439a, SXVI.

Źródła leksykograficzne pokazują, że odcienie semantyczne 4., 5. i 6. były charakterystyczne jedynie dla polszczyzny XVI-wiecznej, a na dalszych etapach rozwoju języka polskiego zakres łączliwości przymiotnika *głęboki* w tych znaczeniach

⁶⁷ Leksem *głęboki* jest w tym znaczeniu uznawany przez badaczy (Grzegorzyczkowa 2003, Linde-Usiekiewicz 2000) za pochodny od przysłówka *głęboko*: 'znajdujący się, przenikający głęboko'.

⁶⁸ Znaczenie to R. Grzegorzyczkowa (2003: 247) klasyfikuje jako przykład użycia przerośniętego bliskiego znaczeniom przerośniętym, jednak wydaje się, że można by je uznać za znaczenie przestrzenne (*głęboki* 'leżący głęboko, daleko od centrum').

⁶⁹ Cytat ten pochodzi z XVII-wiecznego dzieła *Archelia, t. i. Nauka o strzelbie* będącego tłumaczeniem z niemieckiego, więc *głęboki brzeg* może być kalką.

uległ zawężeniu⁷⁰. O ile bowiem także dziś w użyciu pozostają wyrażenia *głębokie korzenie* czy *głęboka skała*, o tyle *głęboki brzeg* oznacza we współczesnej polszczyźnie brzeg rzeki mającej dużą głębokość, a nie brzeg daleko sięgający. Śladami obecności znaczenia *głęboki* 'daleko sięgający' w polszczyźnie XX-wiecznej może być połączenie *głęboka perspektywa*:

W jednym miejscu otwiera się głęboka perspektywa na arkadyjską Kyllenę zjeżoną borem sosnowym. Par. Wios. 91, SD

oraz notowane w ISJP wyrażenia *głęboki zakręt*, *głębokie wychylenie*.

Połączenie *głębokie oczy* 'oczy głęboko osadzone' zostało zastąpione we współczesnej polszczyźnie wyrażeniem *głęboko osadzone oczy*. *Głębokie oczy* oznaczają obecnie raczej oczy 'przenikające głęboko', 'dopuszczające możliwość wejrzenia w głąb człowieka', 'wydające się przenikać do myśli i uczuć' ISJP (podobnie jak *głębokie spojrzenie*, *głęboki wzrok* SD) lub 'oczy będące wyrazem głębokiego przeżywania czegoś' ISJP, choć R. Grzegorzczkova uważa (2003: 246), że połączenie *głębokie oczy* może być rozumiane także w sensie czysto przestrzennym. Do znaczenia 6. może nawiązywać odniesienie przymiotnika *głęboki* do opisu naczyń (*głęboka czara*, *filizanka*, *miska*, *talerz*) w znaczeniu 'o dużym wgłębieniu, wysokich ściankach' SD.

Słowniki Doroszewskiego notuje także połączenie *głębokie niebo* 'firmament robiący wrażenie bardzo wklęsłej kopuły', które pokazuje, że w XX wieku leksem *głęboki* opisywał także wymiar „mierzony” w pionie do góry⁷¹.

4.2.2. Wykładnik intensywności: 'wielki, gruntowny, niepowierzchny'

Leksem *głęboki* funkcjonował w XVI wieku w szeregu znaczeń przenośnych, z których dwa ('wielki', 'niepowierzchny, gruntowny') rejestruje już SStp. Ponieważ to, co *głębokie*, charakteryzuje się dużą pojemnością, stąd jednym z przenośnych znaczeń przymiotnika *głęboki* było w polszczyźnie XVI-wiecznej 'niewyczerpany, niezgłębiony, wiele zawierający', nie tylko w odniesieniu do przepaści, źródła, studni czy wody, ale i serca konceptualizowanego jako pojemnik (*głębokie serce*). Ze znaczeniem tym wiąże

⁷⁰ Na temat zmian zakresu łączliwości por.: M. Pastuchowa (2003).

⁷¹ Por. *głębokie kasetony* (Grzegorzczkova 2003: 246).

się inne, również nawiązujące do właściwości posiadania dużej objętości, która jest konotowana przez badany leksem. Przymiotnik *głęboki* oznacza w SStp i SXVI 'osiągający wysoki stopień nasilenia; wielki, całkowity, intensywny, mocny'. W tym znaczeniu używano go w odniesieniu do rzeczowników abstrakcyjnych oznaczających uczucia (jak *miłość, pokora, pokorność, złość, żałość* lub stany (m.in. *troska, upadek, upokorzenie, waśń, ciemność, wzgardzenie, milczenie, sen, ślepotą*). Także według SL leksem *głęboki* wyrażał, między innymi, 'wielkość stopnia, do którego rzecz doszła', pozostawał więc w XVIII w. wykładnikiem intensywności. Linde odnotowuje połączenia *głęboki pokój* (poświadczone XVII-wieczną cytacją: *Wśród głębokiego pokoju wzięli Turcy uśpioną Dydymotychę*. Kłok. Turk. 119) oraz *najgłębsze uszanowanie* (XVIII w.). Słownik wileński rejestruje ponadto *głębokie zmartwienie, głęboki smutek*, słownik warszawski: *głęboki żal, głębokie uczucie, głębokie wrażenie, głęboki szacunek, głębokie poważanie, głęboki takt*. W SD odnotowano także połączenia *głęboka tajemnica, głęboka cisza* oraz *głębokie omdlenie* – (omdlenie 'długo trwające'), a w ISJP *głęboka depresja, głęboka przyjaźń*. R. Grzegorzczkowska wykazała, że w XX-wiecznej polszczyźnie, jak pokazuje SD, leksem *głęboki* funkcjonował także w znaczeniu 'ważny, istotny, niepowierzchowny' nawiązującym zarówno do znaczenia 'sięgający głęboko', ale i wielki, intensywny' (o zjawiskach społecznych: *głębokie zmiany*).

4.2.3. 'Mądry, trudny do pojęcia', 'bystry, przenikliwy'

Na bazie znaczeń 'wiele zawierający' oraz 'sięgający głęboko' powstało funkcjonujące już w staropolszczyźnie 'poważny, gruntowny, przenikający istotę rzeczy, niepowierzchowny; mądry (zarówno posiadający te cechy, świadczący o nich lub ich wymagający)'. Zakres użycia leksemu *głęboki* w tym znaczeniu obejmował w okresie od XVI do XIX wieku rzeczowniki abstrakcyjne odnoszące się do zdolności myślenia i sądzenia, wytwory ludzkiego umysłu (naukę, teksty) oraz to, czego zrozumienie wymaga szczególnej mądrości (to co jest 'trudne do pojęcia, zbyt wysokie' SL, SWil). Badany przymiotnik funkcjonował więc jako określenie takich leksemów jak: *rozum* SXVI, SL XVIII w., SWil, SW; *rada* SXVI; *mowa* SXVI; *myśl* SXVI, SL XVIII w., SAM; *mądrość* SXVI; *sąd* SXVI; *rzecz* SXVI; *geometria* SXVI; *gadki* ('problemy do rozwiązania, kwestie sporne, dysputy': *zachodzić w głębokie gadki* Tr.) SXVI, SL

(XVIII w.); *pismo* SXVI, SWil; *łacina* SXVI; *baczenie* SXVI; *teologija* SXVI; *dochcip* SXVI; *filozofija* SXVI; *jeometryja* SXVI; *loika* SXVI; *objaśnienie* SXVI; *poznanie* SXVI; *prawda* SXVI; *pytanie* SXVI; *spor* SXVI; *teologija* SXVI; *szkoła* SXVI; *wiadomość* SXVI; *wykład* SXVI; *(wy)rozumienie* SXVI; *tajemnica* SXVI, SL, SWil, SW; *przyczyna* SXVI; *nauka* SL, SWil, SW; *polityka* SWil, SW; *uczoność* SWil; *znajomość rzeczy* SWil, SW; *dzieło* SWil. W XVIII-XIX w. leksemu *głęboki* używano także w charakterystyce mądrego, bystrego, przenikliwego człowieka: *głęboki człowiek* SL XVIII w., SWil.; *głęboki matematyk* SWil, SW; *głęboki polityk* SWil; *głęboki myśliciel* SWil, SW; *głęboki filozof* Śniad, SW:

Człowiek głęboki zna rzeczy terazniejsze, wie o przeszłych, zgadnie przyszłe.
Teat. 26, c. 130, SL

*Powoli z dziecka stawał się młodzieńcem, którego dusza głębszą i potężniejszą
była od rówieśnych.* Chm, SW⁷²

Znaczenie 'przenikliwy, bystry' przejęły także liczne derywaty od przymiotnika *głęboki*: *głębokomyślny* SL; *głębokomyślność* SL; *głębokomowny* SL; *głęboko*; *głębokość*:

Umiem rzecz wywodzić, i mówić o rzeczach głęboko. Bach. Epikt. 60, SL
Wszystkie nauk przeniknął głębokości. Troc, SL.

Opisane wyżej znaczenie badanego leksemu zachowało się szczątkowo w polszczyźnie XX-wiecznej. Słownik Doroszewskiego notuje wprawdzie znaczenie 'o człowieku: znający się na rzeczy' oraz połączenie *głęboki polityk*, ale poświadczająca je cytacja pochodzi z XIX-wiecznego utworu Edwarda Dembowskiego. Podawane przez SD znaczenie 'przenikający istotę rzeczy, sięgający do istoty rzeczy' jest także obecne w połączeniach opisujących czynności mentalne (*głęboka analiza, głębokie poznanie*) (Grzegorzczkova 2003: 249), brak jednak jego odniesień do charakterystyki człowieka.

4.2.4. 'Płynący z wnętrza, szczerzy', 'coś ukrywający, nieszczerzy'

⁷² Tu leksem *głęboki* może mieć jednak także znaczenie 'wiele zawierający' (por. XVI-wieczne *głębokie serce*).

To, co postrzegano jako płynące z wnętrza człowieka, z jego głębi, czyli najbardziej intymnej, osobistej sfery życia psychicznego czy też duchowego określane było w XVI-wiecznej polszczyźnie za pomocą przymiotnika *głęboki*. Leksykon Mączyńskiego, na przykład, notuje połączenie *głęboka mowa: sermo intimus* Mącz 172b. oznaczające 'poufną, szczerą' rozmowę. Samuel Bogumil Linde poświadcza istnienie tego znaczenia w XVIII wieku cytacją z *Teatraliów: otworzyć najgłębsze serca skrytości* Teat. 33, c. 6.

Jednak badany leksem funkcjonował w XVI w. również w skrajnie odmiennym znaczeniu – jako 'skryty, nieszczerzy' (czyli ten, który ukrywa coś głęboko):

biada głębokim [qui profundi sunt] którzy przed Jehową kryją radę, i bywają wciemności uczynki ich BubBib Is 29/1, SXVI⁷³.

Znaczenie to, będące tłumaczeniem łacińskiego przymiotnika *profundus*, nie przyjęło się w polszczyźnie. Brak poświadczeń jego obecności w późniejszych wiekach.

4.2.5. Określenie barw ('ciemny'), dźwięków ('niski'), smaku

W XVIII w. pojawiło się odniesienie przymiotnika *głęboki* do kolorów i dźwięków. *Głęboki kolor* to według Lindego 'kolor ciemny' (w *głębokiej żałobie chodzić* SL, w SW połączenie to uznane jest za rzadkie i wyjaśnione jako 'gruba żałoba'). Podobnie jest w SD, który notuje wyrażenie *głęboka żałoba* 'ubranie całkowicie czarne, przybrane krepią', a jako jedno ze znaczeń badanego leksemu podaje 'o barwach: intensywny, ciemny, mocny', poświadczając je cytatem z Elizy Orzeszkowej. Znaczenie to funkcjonuje również we współczesnej polszczyźnie. *Głębokie tony*, synonimiczne wobec *niskich, grubych tonów*, oznaczały już w SL 'niskie dźwięki'. Linde poświadcza ich obecność zaczerpniętą od Trotza cytacją *głębokim śpiewa basem* Tr, SL. W SW wyrażenia *głęboki ton, głos* 'niski, gruby' SW są opatrzone kwalifikatorem *rzadki*. Słownik Doroszewskiego zamieszcza je oba:

Głębokim, aksamitnym głosem śpiewał ludową piosenkę o spokojnej, prostej melodii. Czesz. Pokol. 120

⁷³ Tu w funkcji rzeczownika.

Organy rzuciły z wysoka wielką falę głębokich tonów. Orzesz. Melanch. II, 7.

Znaczenie to nie wyszło jednak z użycia. Słowniki dokumentujące stan polszczyzny II połowy XX wieku (ISJP) rejestrują wyrażenie *głęboki dźwięk* 'o niskim brzmieniu, miły dla ucha'. Barbara Mitrenga (2014: 247) przytacza również odniesienie leksemu *głęboki* do wrażeń smakowych jako jeden z przykładów synestezji wzrokowo-smakowej, dokumentując je poświadczeniami z polszczyzny XXI wieku (*Głęboki smak wina, często z posmakiem anyżu, wanilii, i wyraźnym akcentem niesamowitych przypraw korzennych* [...] Int). Znaczenia tego nie rejestrują uwzględnione w niniejszej rozprawie źródła leksykograficzne.

4.2.6. Odległość w czasie: 'dawny', 'późny'

Wymiaru głębokości używano prymarnie do charakterystyki przestrzennej, jednak XVI-wieczne cytacje pokazują, że także relacjom czasowym nadawano wymiar głębokości. Czas konceptualizowano jako coś, w czym można się zagłębiać, cofając się od punktu oznaczającego chwilę obecną w przeszłość, stąd jednym ze znaczeń leksemu *głęboki* odnotowanym przez SXVI i SJK było 'wcześniejszy, dawny' (*głębokie lata* SJK, *głębsze lata* SXVI). Można je uznać za przeniesienie znaczenia 'daleki, trudno dostępny' z płaszczyzny przestrzennej na czasową. Ich odpowiednikiem w XX-wiecznej polszczyźnie są połączenia *głęboka* 'bardzo dawna' *przeszłość*, *głęboka starożytność*, *głębokie średniowiecze* Brun W walce 113, SD.

Kierunek posuwania się po linii czasu mógł być również przeciwny. Leksem *głęboki* przyjmował bowiem także znaczenie 'zaawansowany, późny':

Gdy prawi dniało, nie gdy słońce weszło. Łukasz też tak pisze, na głębokiej zorzy BudNT c7v, c7v, SXVI

Koresponduje ono z jednym z zarejestrowanych w SXVI znaczeń przysłówka *głęboko*: 'późno (o porze)'. Słownik Lindego notuje połączenia *w głęboką noc*, *w głębokiej starości* Stebel, SL. Zamieszczone w nim przysłowie *Dobry rozsądek, choć nie w głębokim wieku*. Tr oraz przykład przytoczony za Trotzem pokazują, że przymiotnik *głęboki* był w XVIII wieku jednym z określeń podeszłego wieku:

daleko zaciekły w głębokie już zaszedł lata. Tr.

Choć SW uznaje te cytacje za przestarzałe, znaczenie *głęboki* 'późny, podeszły' (jesień, noc, starość) zamieszcza bez kwalifikatora, podobnie jak SD i ISJP, co świadczy o tym, że zachowała je także polszczyzna współczesna. *Głęboki* jako 'późny, zaawansowany' przypuszczalnie od XVII-XVIII w. odnosił się wyłącznie do tak zwanych „okresów martwych” (Grzegorzczkova 2003: 248), czyli tych, które postrzegane są jako negatywne, stąd brak połączeń *głęboka młodość* czy *głęboka wiosna*.

4.2.7. Terminologia specjalistyczna

W XVIII - II poł. XIX w. leksem *głęboki* funkcjonował także jako określenie rodzaju szyku, czyli 'sposobu ustawienia wojska do boju' SWil. Słownik Lindego, SWil i SW notują połączenia *głębokość szyku*, *głębokość wojska*, *głębokość batalionu* SL, *szyk głęboki* SWil, SW ('mający znaczną ilość szeregów' SW) obok antonimicznego *szyk płytki*. Możliwe, że są one tłumaczeniem francuskiego określenia *profonde* używanego w terminologii wojskowej w takim właśnie znaczeniu. Słownik warszawski rejestruje ponadto wyrażenia z zakresu anatomii: *staw głęboki* i opatrzone kwalifikatorem *rzadki*: *głębokie wpojenie*, *złączenie głębokie*, 'przestronny staw', za przestarzałe uznając nazwy *stawoskład głębokoległy*, *kość głęboka* 'kość kulszowa (*os ischii*), *myszka głęboka* 'zginacz palców głęboki, *exor digitorum profundis*'.

4.2.8. Mniej regularne użycia

Pewne połączenia leksemu *głęboki* sytuujące się na pograniczu „marginalnych i dodatkowo uwikłanych oraz ograniczonych normą realizacji znaczeń” a frazeologizmami (Linde-Usiekiewicz 2000: 185) uznają za J. Linde-Usiekiewicz (2000: 183) za „mniej regularne połączenia”. Na wiek XX można zapewne datować *głęboki dekolt* ('dekolt bardzo mocno wycięty'), *głębokie kalosze* 'zachodzące wysoko na kostkę, łydkę' (przeciwieństwo *plytkich kaloszy*), *głęboki fotel* 'mający wysokie oparcia i nisko opuszczone siedzenie' oraz *głęboką zmarszczkę*.. Starsze są połączenia *głęboki talerz* – 'mający duże wgłębienie, przeznaczony do zupy' (najdawniejsza cytacja w SD pochodzi z *Kłopotów babuni* B. Prusa) oraz *głęboki ukłon* (SWil, SW i SD), które

w XIX wieku było wyrażeniem synonimicznym względem notowanego od XVI w. połączenia *ukłon niski*. Należy przy tym wspomnieć, że przysłówek *głęboko* już w XVI w. funkcjonował jako określenie czasownika *ukłonić się*:

Pochlebniki głęboko się kłaniają, ale głębiej jeszcze w mieszek sięgają.
Falib.Dis. E 3, SXVI

Słownik Doroszewskiego podaje też nienotowane wcześniej wyrażenia *głęboki oddech*, *pociągnięcie* (dymu, papierosa) 'oddech polegający na silnym wciągnięciu w płuca dużej ilości powietrza, dymu' z XX-wiecznymi cytacjami.

4.3. Gniazda słotwórcze leksemu *głęboki*

Gniazdo słotwórcze zbudowane wokół przymiotnika *głęboki* obejmowało liczne formacje nominalne. Do derywatów tych należały jednostki nazywające

1. 'wymiar głębokości':

- *głąb* SXVI, SL / *głęb* SXVI, derywat ten funkcjonował w okresie XVI-XVIII w. w znaczeniu 'przestrzeń, oddalenie w dół od powierzchni', występując często w wyrażeniach przyimkowych: *na głąb* ('na głębokość') SXVI, SL XVII-XVIII w., *w głąb* SXVI, *w głąbsz* SL XVIII w., SW (przest.):

Niechaj ogień z nieba pada, a ziemia się w głąb rozsiada. KochPs 69;
RybGęśli C4, SXVI

[...] *wzwyż albo w głąb, dół ten ma być wgłąb do środ goleni.* SienLek
176, SXVI

Okręt w głąb' idzie. Troc, SL 'idzie na dno, tonie' SL

Druzus wskoczył w głąbsz. Niemiec.Ossol. Sen. 48. XVIII, SL

- *głębia* SStp, SXVI:

Wymierzenie wieze: na dwanaście lokiet w głębią od okna którym

wpuszczają. SarnStat 497, SXVI

[...] potym też i w głębią ziemię kopając gruntowi się przypatruje.

CzechEp 102, SXVI

[...] na głębią przepaści [...] GrabowSet 04, SXVI

Proste rany, które są na paznogieć w głębią. Ort, SL

- *głębokość SXVI, Cn, ND, SL, SWil, SW, SD, USJP*
- 2. 'to, co jest położone jest głęboko, środek, wewnątrz': *głębokość puszczy; miejsce położone nisko lub daleko od jakiejś powierzchni lub brzegu czegoś, środek, wewnątrz' SXVI, Cn, SL*
- *głębokość SStp, SXVI, Cn, SL*
- *głębina SStp*
- 3. 'przestrzeń, odległość, oddalenie od brzegu, skraju do środka':
 - *głębina SStp:*

[...] tylko się wiaruj gdy będziesz skorę odrzynał, abyś się na głębią nie miał SienLek 171, SXVI

- *głębość SXVI*
- 4. 'zagłębienie':
 - *głębina SStp ([...] głębina w ktorej oko siedzi Mącz 43d, SXVI)*
 - *zagłębienie 'geol. obszerniejsza, szersza dolina między górami, gdzie się, jakby promieniami łączą pomniejsze doliny, kotlina, głąb', głębokość' SWil*
- 5. 'głęboka wody (jej powierzchnia lub wewnątrz czy dno)':
 - *głębina 'wielki słupek wody, głęboka woda, toń' SStp, SXVI*
 - *głębina 'wielki słupek wody, głęboka woda, głębina, toń'⁷⁴SStp, SXVI, często w wyrażeniach przymikowych na głębi(ej), z głębiej:*

Ktorzy spuściwszy sznur z ołowiem, znaleźli głębiej dwadzieścia sążon.

⁷⁴ K. Kleszczowa (1998: 116) wymienia ten leksem jako jeden z należących do grupy staropolskich rzeczowników oznaczających miejsce, a powstałych na skutek zmiany paradygmatu przymiotnikowego na rzeczownikowy na -a (obok takich form jak *puszcza, równia, gola*).

BibRadz Act 27/28, SXVI

Zgłębiej na łodzi do łądu przyływam. Calep 362a, SXVI

Na dol się też niepuszczaj głębia pod nogami [...] RybGęśli C, SXVI

- *głębość* SStp, SXVI
- *głębokość* 'wielki słup wody, masa wody' (*głębokość morza, wód*), miejsca na dnie przepaści, przepaść w wodzie lub ziemi' SStp

Derywaty te pokazują, że wymiar głębokości mógł być prymarnie kojarzony z wodą.

6. 'miejsce ukryte w głębi, tajemne' (tak rzeczownik *głębocz* został zdefiniowany w Sstp; brak jego poświadczeń w kolejnych wiekach⁷⁵)
7. 'przepaść'; jeśli przyjąć, że leksem *głęboki* powstał na bazie rdzenia **gelebh-* do tej samej rodziny wyrazowej należały w XVI wieku także zarejestrowane przez Lindego leksemy **glibiela / glibiel / gnibel* 'przepaść, otchłań, bezgruncie' oraz *głębielisko* 'bagnie głębokie, topielisko'⁷⁶ – rzeczownik, który A. Bańkowski uważa za pochodny od *glibiel*, a tylko nawiązujący do formy *głęboki*:

W błotnych głębieliskach siła zakrytych siedziało. Krom. 243, SL

8. 'miejsce głębokie': *głębizna* SWil, SW, SD
9. 'nieszczęście, niebezpieczeństwo, grzech, piekło':
 - *głębokość* przenośnie 'piekło':

*z głębokości ziemi wstąpił aż do nieba, z głębokości wołam do Ciebie
Panie SStp, SXVI*

- *głębia* SStp, SXVI; w XVI w. jedno z określeń piekła, *zostać rzuconym w głębią* oznaczało 'pójść na wieczne potępienie':

⁷⁵ *Głębocz* jest według K. Kleszczowej odrzeczownikową nazwą (Kleszczowa: 1998, 116) lub formacją paradygmatyczną od przymiotnika *głęboki* o rzadkim przyrostku – *ocz*, którego obecność zadecydowała zapewne o nietrwałości tego leksemu, odnotowanego jedynie przez SStp.

⁷⁶ Leksem ten notują także SWil i SW (ostatni z kwalifikatorem rzadk.).

[...] *kacerstwa i niektóre nauki przewrotne, które sidlą dusze, a w głębią rzucają* KromRozm II o4, SXVI.

- *głębość* SXVI

10. 'ogrom, bezmiar': leksem *głąb* występował w tym znaczeniu prawdopodobnie od XVII w.

Gdy wzrok mój obracam na głębi' mej ruiny. Kulig. Her, SL

11. 'intensywność, stan nasilenia czegoś':

- *głębokość* SXVI
- *głębność* SXVI
- *głębia* 'intensywność (barwy, farby)' SD

12. 'pewne zwierzęta żyjące na dnie wody'

- *głębnik /głąb* 'ryba morska, przynawek; ryba rzeczna, kielb, kielbik' SXVI, SL, SWil
- *głębin* 'skorupiak krytodychawkowy, należący do rzędu długoogoniastych, przegiętych; gatunek jeden: smugowany (*L.seticauda*)' SWil
- *głąbiel* SW / *głębiel* SD 'ryba *coregonus Artedi*', 'ryba słodkowodna z rodziny łososiowatych żyjąca w głębokich jeziorach i przybrzeżnym pasie Bałtyku; sieja' SD
- niejasne jest pochodzenie nazwy *głąbiusz* – 'żaba (zielodłubek)' poświadczonej w SL cytatem z *Batrachomyomachii* Jacka Idziego Przybylskiego. Leksem ten może należeć do gniazda homonimicznego leksemu *głąb* 'zgrubiała łądoga' (*zielodłubek* jako 'żaba żywiąca się głąbami').

13. 'głębokie, daleko sięgające, dalekie wnętrze': *głąb* (od XVIII w.) SD

W głębi kurytarza jest framuga. Teat 52, d. 57, SL

14. 'dalszy plan (w obrazie, na scenie, w krajobrazie)'

- głąb (znaczenie rejestrowane od II poł. XIX w.):

[Kmita] *odchodzi szybko głębią, Bona i król bocznymi drzwiami.* Bełc.

Kmita, SD

Linde notuje także wyrażenie „zacerpnięte z języka malarzy” *na głębią podać, enfoncer*, (także: *podanie na głębią, podać na głębią*). W SW jest ono opatrzone definicją „dalsze przedmioty oddać niklej dla uwydatnienia bliższych” i uznane za rzadkie.

15. 'przenikliwość, mądrość': *głębokość* (od XVI w.).

16. ”pojęcie do dna morza umiejętności sięgające. Bóg, Słowo Boże, Jaźń, każde oznaczenie tamecznej istoty rzeczy są takie głębiki”. Tak SWil definiuje opatrzone kwalifikatorem *filozoficzny* leksem *głębik*, nieodnotowany w żadnym innym słowniku.

Poświadczony już w materiale staropolskim leksem *głąb* 'zgrubiała łądyga'⁷⁷ jest według części uczonych homonimem leksemu *głąb* oznaczającego 'miejsce głębokie', dlatego nie został uwzględniony w gnieździe słowotwórczym leksemu *głęboki*⁷⁸.

Od XVIII wieku rejestrowane są formacje rzeczownikowe oznaczające nazwy czynności i ich wykonawców: *wygłębienie (drążenie czyli wygłębienie* Rog. Bud. 28, SL); *zagłębienie* SL, SWil; *zgLębienie* 'wdarcie się w większą górzystości głębokość, z

⁷⁷ Leksem *głąb* jest odnotowany w SStp wyłącznie w znaczeniu 'zgrubiała łądyga'.

⁷⁸ Część badaczy (F. Sławski) uznaje rzeczownik *głąb1* w znaczeniu 'kaczan, pień (zwykle kapusty), niejadalna łądyga' za homonimiczny wobec leksemu *głąb2* 'miejsce głębokie' i nienależący do tego gniazda. „Związek z *głąb, głębina* ze względu na trudności znaczeniowe nie jest prawdopodobny” pisze Sławski w swym słowniku (SEJP). Wydaje się jednak, że jego etymologię można by wyprowadzić od cechy położenia kapuścianego pnia w środku (w głębi, centrum) rośliny. W SXVI *głąb1* figuruje także ze znaczeniami 'łądyga, pęd, ogryzek, obgryziony owoc, kolumna, słup', co mogłoby wskazywać, że oznaczał on coś leżącego w centrum, na czym wspiera się coś innego. Pewien związek znaczeniowy z *głąb2* jest więc możliwy. A. Bańkowski (SEBa) uważa, że pierwotnym znaczeniem zarówno *głąb1* i *głąb2* było 'pusty z dołu', ich etymologia jest więc wspólna. Należy zaznaczyć, że SXVI pokazuje, iż formy *głąb1* i *głąb2* miały różną odmianę już w XVI wieku (G.1 *głębi*: G.2 *głąba*), co dowodzi ich homonimiczności.

powodu wyśledzenia żyły kruszcowej, gdy ta znakomitą wydatność obiecuje Mier. Mskr, SL) SL; *zglębiciel* SL; *zglębiacz* 'ten, który coś zglębia' SL, SWil; *zglębicielka* SL; *wyglębiacz* SL, SWil; **glębiciel* SWil 'ten, który zglębia' (w SL z odnośnikiem do *wyglębiciel*, w SW także opatrzony kwalifikatorem *rzadki*); *wyglębiciel* SWil; *zagłębianie* SWil; *wyglębianie* SWil; *wyglębie* SWil; *glębienie* SW, SD; *glębienie się* SW; *dogłębnosc* SD; *glębosz* 'narzędzie do głębokiego spulchniania' SD, *glęboszowanie* SD.

Derywaty przymiotnikowe są notowane przede wszystkim od XVIII wieku. Należą do nich *zglębny* 'mogący być zglębionym' SL; *niezglębne* 'morze, odmęty, tajemnice: niedociekłe, niedościgłe, niedocieczone' SL a także: *niewyglębiony* SL; *zglębiony* SL; *niezglębiony* SL; *arcyglęboki* SW; *półglęboki* SW; *glębinowy* 'o faunie' SW, SD; *glębokościowy* SD. Słownik Doroszewskiego podaje nienotowane wcześniej leksemy *dogłębny* 'rzadko w znaczeniu dosłownym głęboko sięgający; sięgający do głębi; glęboki':

Doświadczenia nad nawożeniem dogłębny trwają dopiero kilkanaście lat, a zatem nie można jeszcze wysnuć z nich dostatecznych wniosków. Pien. Sad. 194, SD

glębiowy SD; *glębinny* 'rzadk. przymiotnik od *glębina*' SD; *glębny* 'przymiotnik od *glęb*' (rzadk.). Niejasny jest status przymiotnika *zglębieźniały*, który SL notuje pod hasłem *glęboki*, opatrując kwalifikatorem „przestarzały” i poświadczając cytatem z *Myśliwca* Tomasza Bielawskiego:

Jeśli chart, wyżeł będzie zglębieźniało chodzić, k temu samopas, po takim psie mało. Bielaw. Myśl. B2b.

Według Lindego mógł on oznaczać 'gnuśny'. Nie wydaje się, by był on pochodny słowotwórczo od leksemu *glęboki*.

Złożenia tworzone przez leksem *glęboki* zostały zarejestrowane po raz pierwszy w SL. Zaledwie trzy spośród odnotowanych w SL i SWil derywatów to composita: *glębokomyślny* 'mający umysł glęboki' SL, SWil, SW, *glębokomyślność* 'głębokość umysłu' SL, SWil, SW, *glębokomowny* 'który mówi zglębiając przedmiot, niepowierzchnie' SL, SWil, SW. W SW gniazda leksemu *glęboki* w znaczeniach

przestrzennych zostały rozbudowane o nienotowane dotąd złożenia: *głębokoległy*; *głębiowirzasty* / *głębokowirzasty* 'mający głębie i wiry' (*Skamander głębokowirzasty* MI, SW). Słownik Doroszewskiego dodaje formacje *głębokowodny* 'w głębokich wodach znajdujący się' SD; *głębokowybrzeżny* 'głęboki u brzegu' (XIX w.); *głębokomorski* SD; *głębokościomierz* SD; *głębinomierz* SD.

Formacje czasownikowe, dla których bazą słowotwórczą był leksem *głęboki* są notowane głównie od XVIII w. Należą do nich: *po głębić* SL; *przegłębić* SL; *w głębić* SL; *wygłębić* (*wygłębiać*) 'głęboko wydrążyć; zgłębić, dojść do czegoś głębokiego' SL, SWil; *zagłębić* SL, SWil; *zagłębiać* 'głęboko zapuścić' SL, SWil, *zagłębić się* 'myśląc, w myśl się zapędzić' SL; *zgłębiać* SL, SWil; *zgłębić* 'dochodzić lub dojść do głębi, gruntu, nasady, zgadnąć; grunt, malowanie: głębszym uczynić' SL, SWil; *dogłębić* SL; **głębić* 'tworzyć głębinę, wygłębiać, pogłębiać; zgłębiać, gruntować; kopać, drążyć, pogłębiać; w górnictwie: prowadzić szyb z powierzchni w głąb ziemi przez urabianie skał na dnie szybu; rzadk.: być głębokim, rozciągać się daleko w głąb' (*Z prawej i lewej strony (...) głębiła się przepaść*. Gomul. Mieszczka 199, SD) SL, SWil, SW (rzadk.), SD; *głęboszować* SD. Formacje przysłówkowe były najmniej liczne: *głęboce* SXVI / *głęboko* SXVI, Cn, ND, SL, SWil, SW, SD, USJP; *dogłębnie* SD, USJP.

Większość zarejestrowanych derywatów należała do gniazd słowotwórczych z centralnym leksemem *głęboki* w znaczeniach przestrzennych. Znacznie mniej formacji tworzyło gniazdo zbudowane wokół znaczenia 'dogłębny'. Uderza brak formacji deminutywnych (notuje je wprawdzie SW, ale z kwalifikatorem *regionalny*). Również composita były nieliczne w porównaniu ze złożeniami tworzonymi przez takie leksemy jak *wysoki*, *wielki*, *mały* czy *niski*.

4.4. Pole pojęciowe GŁĘBOKI

W polu pojęciowym GŁĘBOKI zarejestrowano nieliczne leksemy. Od staropolszczyzny notowane są przymiotniki *bezdenny* i *przepaścisty* w znaczeniu 'bardzo głęboki'. *Słownik polszczyzny XVI wieku* i SL podają także leksem *topielisty* 'pełen topielisk' (w SL z XVI-wiecznym poświadczeniem). Brak jednak innego, oprócz leksemu *głęboki*, neutralnego wykładnika głębokości.

4.5. Leksem *głęboki*: podsumowanie

Leksem *głęboki* należy do stabilnych elementów polszczyzny. Od początków swej notowanej historii funkcjonował przede wszystkim jako parametryczny przymiotnik wymiaru w znaczeniu 'sięgający daleko do wnętrza lub środka' i jako taki wydaje się mieć zapewnione miejsce w dającej się wyobrazić przyszłości. Na żadnym udokumentowanym etapie rozwoju języka polskiego nie pojawił się inny leksem, który byłby członem pozytywnym pary parametrycznych przymiotników nazywających głębokość. Także semantykę leksemu *głęboki* charakteryzuje stabilność. Wiele jego znaczeń, tak podstawowych jak przenośnych, przetrwało od staropolszczyzny do czasów współczesnych. Inne, które pojawiły się zapewne na późniejszych etapach rozwoju języka (m.in. odniesienie do barw, dźwięków, oddechu dobywającego się z głębi ciała), zachowała polszczyzna XX-wieczna. Nieliczne zanikły ('wcześniejszy', 'ukrywający coś głęboko'). Należy też podkreślić, że przymiotnik *głęboki* ma dziś, zdaniem R. Grzegorzczkovej (20003: 245), najwięcej znaczeń przenośnych spośród wszystkich polskich przymiotników wymiaru. Leksem ten spełnia również wszystkie określone przez K. Kleszczową (2004) warunki gwarantujące stabilność leksemu (leksykalizacja, przynależność do martwego typu słowotwórczego, rozbudowane gniazdo słowotwórcze, w centrum którego stoi, wysoka frekwencja tekstowa, rozmyty zakres znaczeniowy, odniesienie do dziedzin niepodatnych na przemiany cywilizacyjne).

4.6. Leksemy *miałki* i *płytki* w historii polszczyzny

Antonimem leksemu *głęboki* w jego podstawowym znaczeniu przestrzennym pozostawał do końca XVII wieku leksem *miałki*. Leksem *płytki*, który ostatecznie wyparł leksem *miałki* w znaczeniu 'niegłęboki', zaczął na szerszą skalę zastępować ten przymiotnik w roli podstawowego parametrycznego przymiotnika wymiaru w XVIII wieku.

4.7. Etymologia leksemów *miałki* i *płatki*

Leksem *miałki* był już w staropolszczyźnie leksemem wieloznacznym, używanym w odniesieniu do różnych cech fizycznych (oprócz 1. ‘bycia płatkiem, niegłębokim lub płatko osadzonym’ także 2. ‘bycie sypkim, sproszkowanym, rozdrobnionym tak, żeby nie było grudek, konsystencji mąki’). Warto wspomnieć, że według A. Bańkowskiego (SEBa), który uważa te dwa znaczenia za tak odległe, że niemożliwe do powiązania, należałoby tu mówić o dwóch homonimicznych jednostkach. W. Boryś (SEBo) pisze o jednej wieloznaczej jednostce *miałki* pochodzącej od prasłowiańskiego przymiotnika **mělъkъ* ‘pokruszony, drobno zmielony; płatki’, utworzonego przyrostkiem **-ъkъ* nawarstwionym na pierwotny prasłowiański przymiotnik **mělъ* (<*mēlo-* od praindoeuropejskiego **mel(ə)* ‘rozkruszać, rozdrabniać, mleć’⁷⁹). Nie udaje mu się jednak w przekonujący sposób wyjaśnić związku znaczenia ‘niegłęboki’ z ‘pokruszony’. Wydaje się jednak, że znaczenie ‘niegłęboki’ da się wyprowadzić z pierwotnego ‘piaszczysty’. Płatki miejsca na rzece czy morzu to przede wszystkim miejsca piaszczyste. Mielizna, to właśnie takie piaszczyste lub żwirowe miejsce na rzece lub w morzu, gdzie woda jest płytsza. Problem ten wymaga dalszych badań. Jest on bowiem istotny także dla innych języków słowiańskich, w których leksem *miałki* wykazuje podobną dwoistość znaczeń (czeskiego, dolno i górnołużyckiego, rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego) i, szerzej rzecz ujmując, dla badań nad językiem prasłowiańskim⁸⁰.

W polskich źródłach leksykograficznych odnaleźć można dwie koncepcje wyjaśniające etymologię leksemu *płatki*, prasłowiańskiego *plytъkъ* ‘płatki, niegłęboki’. Według informacji zamieszczonych w słowniku etymologicznym W. Borysia (SEBo) pochodzi on od szcążkowo zachowanego przymiotnika **plytъ*, który powstał z prapostaci *plū-tŭ-* przypuszczalnie od praindoeuropejskiego **pleu-t-*, będącego derywatem od pie. pierwiastka **pelə-* ‘szeroki, płaski’. Rozwój semantyczny przymiotnika *plytъkъ* przebiegałby, zgodnie z tą koncepcją, od pierwotnego znaczenia ‘szeroki, płaski’, które przeszło w ‘płaski, cienki’, a następnie w ‘niegłęboki, płatki’.

⁷⁹ Jeszcze SXVI notuje przymiotnik *miały*.

⁸⁰ „Również przy rekonstrukcji słownictwa prasłowiańskiego nierzadko trzeba rozstrzygnąć problem, czy w konkretnym przypadku mamy do czynienia z dwoma (lub kilkoma) jednobrzmiącymi wyrazami o różnym pochodzeniu, czy też z jednym wieloznacznym wyrazem” (BORYŚ 1980: 39). Rosyjski przymiotnik *melkij* ma węższy zakres występowania niż polski *płatki*. Na określenie głębokiego śniegu czy piasku funkcjonuje tam leksem *nezdubokij* (Grzegorzycowa 2003: 247).

Istnienie znaczenia ‘płaski, cienki’ potwierdza kaszubski przymiotnik *plitk'i*⁸¹, funkcjonujący w tym właśnie sensie⁸².

A. Bańkowski (SEBa), wywodząc prasłowiański przymiotnik *plytъkъ* od rzeczownika *†plyty*, *†plytъve* f., wiąże natomiast jego znaczenie, podobnie jak Aleksander Brückner (SEBr), z czasownikiem **plou-* (‘płynąć’). W dialektalnym, mazurskim leksemie *plyćwia*, oznaczającym ‘drewienko utrzymujące linię na powierzchni wody’, doszukuje się śladów owego *†plyty*, *†plytъve* f. pochodzącego od *plū-t-ū-s*, oznaczającego prawdopodobnie ‘coś pływającego po powierzchni wody’ a utworzonego na bazie pie. czasownika **plou-*. Słownik staropolski i SXVI rejestrują pokrewne leksemy: *plyt* oraz *plet* (może także *plta*) oznaczające tratwę, czyli ‘zespolone kłody drewna spławiane rzeką’⁸³. Obie te jednostki Bańkowski wyprowadza z formy *†plu-t-o-s* od czasownika **plou-* (‘płynąć’). Leksem *plytki* oznaczałby więc pierwotnie wedle tej koncepcji ‘dający się przepłynąć’⁸⁴.

Choć przymiotnik *plytki* w znaczeniu ‘niegłęboki’ dokumentowany jest w polszczyźnie od 1534 roku, przed drugą połową XIX w. używany był w takim rozumieniu, jak uważa A. Bańkowski (SEBa), jedynie w dialekcie południowomałopolskim. Na tej podstawie można jego zdaniem sądzić, że znaczenie to przeszło do polszczyzny ogólnej z języka górskich pasterzy, gdzie funkcjonowało pierwotnie jako oznaczenie „rozpłaszczonego” miejsca w korycie rzeki, najdogodniejszego do przeprawy, gdzie woda ma bystrzejszy nurt. Leksem *plytki* mógł więc oznaczać pierwotnie ‘dający się przepłynąć’, na bazie którego to znaczenia powstały ‘cienki, płaski’ i ‘szybki, bystry, gwałtowny’ oraz ‘gwałtownie, nagle uderzający (o broni siecznej)’. Potwierdzały to fakt, że znaczenie ‘niegłęboki’ mają także morawskie i słowackie *plytký* oraz słoweńskie *plytev*. Należy podkreślić jednak, że żaden język słowiański nie przechował znaczenia *plytki* ‘bystro płynący, gwałtowny

⁸¹ Boryś wspomina także kaszubsko-słowiński przymiotnik *pliti* [*<*plyty*], funkcjonujący w znaczeniu ‘cienki i całkiem płaski’.

⁸² Na to, że obiekty, które charakteryzowano jako niegłębokie, były konceptualizowane jako płaskie i cienkie wskazuje fakt, że przymiotnika *płaski* używano jeszcze w XVIII wieku do charakterystyki płytkiej rzeki, łodzi, czy naczynia (por. ND), przymiotnika *cienki* natomiast w XVI wieku do opisu płytkiej wody. Słownik wileński rejestruje także leksem *cienka* funkcjonujący w języku oryli (oreli) trudniących się spławem towarów rzekami, a oznaczający płytką wodę.

⁸³ Być może rzeczownik *plyt*, jak zaznaczają autorzy SStp, należy jednak odczytywać jako *plyt*.

⁸⁴ Niezależnie od tego, która z przytoczonych etymologii jest bliższa prawdzie, funkcjonująca dziś polska forma leksemu *plytъkъ* została utworzona za pomocą przyrostka *-k(i) ≤ *къjъ*. Jest to więc jeden z tych przymiotników, które, jak *cienki*, *wąski*, *krótki*, *płaski*, uległy procesowi leksykalizacji, zatracając wyrazistość swej budowy słotwórczej ze względu na zanik produktywności tworzącego je przyrostka (Klemensiewicz, Urbańczyk, Lehr-Spławinski 1981: 188). K. Kleszczowa (2003: 99) wymienia 21 formacji z tymże przyrostkiem funkcjonujących w języku staropolskim.

(o nurcie rzeki)⁸⁵. Wbrew temu, co twierdzi Bańkowski, znaczenie *plytki* ‘niegłęboki’ odnaleźć można także w językach czeskim, kaszubskim, ukraińskim, chorwackim, czakackim i słoweńskim (nie tylko więc u górali, lecz także na Kaszubach czy u Słowińców). Ponadto przynajmniej od XVIII wieku leksem *plytki* pojawiał się także w tekstach niepodlegających wpływom dialektu południowomałopolskiego. Ksiądz Krzysztof Kluk, który w świetle dostępnych dziś materiałów był prawdopodobnie pierwszym pisarzem używającym leksemu *plytki* w znaczeniu ‘niegłęboki’ również w odniesieniu do wody, nie był z pochodzenia, jak uważa Bańkowski, „karpackim góralem”. Urodził się w Ciechanowcu na Podlasiu jako syn warmińskiego architekta⁸⁶.

4.8. Semantyka leksemów *miałki* i *plytki*

Prawdopodobny rozwój semantyczny leksemów *miałki* i *plytki* przedstawiają tabele nr 10 i 11.

Tabela 10

Znaczenia leksemu *miałki* i ich możliwe przyporządkowanie chronologiczne

	XV w.	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	XIX w.	I poł. XX w.	II poł. XX w.
1. 'drobny, drobno pokruszony, zmielony'	+	+	+	+	+	+	+
2. 'niegłęboki (o wodzie)'	+	+	+	+	+	+	–
3. 'niegłęboki (o naczyniu)'	–	+	–	–	–	–	–
4. 'niegłęboki (o kopycie)'	–	+	–	–	–	–	–
5. 'niegłęboki (o wykopie)'	–	–	+	+	+	–	–
6. 'nieposiadający głębszej wiedzy'	–	+	+	+	+	+	+

Tabela 11

⁸⁵ Wyjątkiem jest język polski, w którym znaczenie to pojawia się we wspomnianym w dalszej części tego rozdziału, pojedynczym cytacie z dzieła Staszica

⁸⁶ A. WAGA (1843: 226) pisze, że oboje rodzice K. Kluka pochodzili z Warmii. Por. też Nowak (1961: 172).

Znaczenia leksemu *plytki* i ich możliwe przyporządkowanie chronologiczne

	XV w.	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	I poł. XIX w.	II poł. XIX w.	I poł. XX w.	II poł. XX w.
'niegłęboki (o naczyniu)'	–	+	+	+	+	+	+	+
'płaski i cienki'	–	+	+	+	+	–	–	–
'niegłęboki (o wodzie)'	–	–	–	+	+	+	+	+
'niegłęboki (o wykopie)'	–	–	+	+	+	+	+	+
'nieposiadający głębszej wiedzy'	–	–	–	+	+	+	+	+
'ostry'	–	–	–	+	+	–	–	–
'gwałtowny'	–	–	–	+	+	+	–	–

4.9. Leksemy *miałki* i *plytki* w XV-XVI w.

Słownik staropolski podaje dwa znaczenia leksemu *miałki*: 1. 'drobny, drobno pokruszony, zmielony' oraz 2. 'płytki, niegłęboki (o rzece)':

Sit secura magnis in parvo flumine na miałkiej wodzie, navis 1446 R XXII 10.

W XVI w. *miałki* opisywał niegłęboką wodę, rzekę, staw, sadzawkę – funkcjonując m.in. w wyrażeniu *miałka woda* i szeregu *płaski i miałki brzeg* KlonFlis FV Marg, SXVI – oraz płytkie naczynie i płytko osadzone (lub może raczej cienkie) kopyto:

Ktory koń ma [...] głębokie kopyto, czarnego rogu, bo biały róg rad schnie, a tak bywa miałkie kopyto. SienLek 186, SXVI.

Słownik polszczyzny XVI wieku i SL notują również znaczenie przerośnięte tego przymiotnika, powstałe na bazie pierwotnego dłań 'niegłęboki': 'mało pojętny', m.in. w

wyrażeniu *ktoś miałkiego rozsądku* SXVI, SL⁸⁷. XVI-wieczna rodzina wyrazowa zbudowana wokół znaczenia 'niegłęboki' leksemu *miałki* obejmuje jednostki: *miałko* 'płytko' (*zbudujże go [młyn] na końcu Groblej, tam kędy już woda miałko leży w Stawie. Strum I2, SXVI*); *miałkość* 'płytkość, miejsce płytkie' SXVI, Cn, Linde (XVII-XVIII w.); *miałcza* 'mielizna' SStp, SXVI; *miał/miela* 'mielizna, płycizna' SXVI, Cn, Linde (XVII w.). Wszystkie one, z wyjątkiem przysłowka *miałko*, odnosiły się do płytkiej wody.

Na podstawie materiału wyekscerpowanego ze źródeł leksykograficznych i tekstów można stwierdzić, że leksem *miałki* pełnił w języku polskim przynajmniej do XVIII wieku rolę parametrycznego przymiotnika wymiaru o znaczeniu 'niegłęboki'. Jest on jedynym leksemem o tym znaczeniu odnotowanym w SStp, a w SXVI występuje często jako antonim leksemu *głęboko*: *głęboko ... miałko* SXVI itp.). W SXVI i SL ma on najwięcej, bo 18, poświadczeń wśród wszystkich przymiotników określających cechę bycia niegłębokim (zwłaszcza w odniesieniu do wody). Również w okresie między XVII a XVIII wiekiem na określenie niegłębokiej wody używano przede wszystkim leksemu *miałki*, natomiast na oznaczenie płytkiego miejsca w wodzie wyłącznie derywatów utworzonych od tegoż leksemu.

Słownik staropolski nie notuje przymiotnika *płytki*. Pojawia się on dopiero w SXVI, w którym odnotowano jego następujące znaczenia: 1. 'mający małą głębokość (niewielką odległość od dna do górnej krawędzi), zbliżony kształtem do płaskiego (o naczyniach)': *płytko misa, płytkie naczynie*' (3 przykłady użycia) oraz 2. 'płaski i mający niewielką grubość; cienki': *płytki węgorz, płytkie kopyto* (2 przykłady użycia):

trudno jest chciwym Rybitwom w przezroczynej wodzie, ułowić chytrego i płytkiego węgorza. OrzQuin C2, SXVI

gdy koń jest płytkiego kopyta, a na staniu suchym stoj, tedy sie mu zsycha iż mu nogę ściągnie SienLek 176, SXVI.

Wątpliwości co do poprawnego odczytania budzi przykład *płytkiego węgorza*. Prześledzenie rozwoju semantycznego badanego przymiotnika umożliwia dwojaką interpretację cytatu z *Herbarza czyli zielnika* Marcina Siennika, z którego został on

⁸⁷ Znaczenie *miałki* 'mało pojętny' powstało na zasadzie metafory, którą można by opisać za M. Johnsonem i G. Lakoffem (1988) jako metafora pojemnika. Mózg (rozum) jest w niej konceptualizowany jako pojemnik, od wielkości i stopnia wypełnienia którego zależy poziom umysłowy człowieka.

zaczepnięty. *Płytki węgorz* może oznaczać cienkiego (chyba raczej nie płaskiego) i stąd trudnego do złapania węgorza, ale może też oznaczać węgorza szybkiego, choć bowiem SXVI nie notuje znaczenia *płytki* ‘szybki’, pojawia się ono (jako określenie płynącej wody i szybkiego, zręcznego ruchu) w XVIII-wiecznej poezji (SEBa). Z braku wystarczających danych należy chyba jednak przyjąć, że chodzi tu o węgorza cienkiego, w SXVI nie znalazła się bowiem informacja o tym, że leksem *płytki* był w XVI w. synonimem przymiotnika *bystry*, *barzy*, *prędk*, *chudki*, *chyży*, *chybki* czy *żartki* itp., podczas gdy znaczenie ‘cienki, płaski’ jest udokumentowane w źródłach leksykograficznych od czasów Lindego. Nie znaleziono też pewnego poświadczenia, które wskazywałoby na to, że leksem *płytki* był używany w tym okresie w odniesieniu do wody – czy to szybko płynącej, czy niegłębokiej, jak to jest we współczesnej polszczyźnie.

Ogółem zarejestrowano jedynie pięć przykładów użycia przymiotnika *płytki* w tekstach XVI-wiecznych⁸⁸. Na ich podstawie można stwierdzić, że używano go do opisu niegłębokiego naczynia oraz cienkiego (płaskiego) obiektu (w odniesieniu do przedmiotów, które można było konceptualizować jako pojemniki, a więc mających pewną dającą się wyobrazić grubość). Zarejestrowany w SXVI w oddzielnym artykule hasłowym przymiotnik *plysty* ‘mający małą głębokość (o wodzie), niepoławny (‘taki, w którym nie można złowić ryby’ SXVI)’: *plyste jezioro*, z zaledwie jednym przykładem użycia należy najprawdopodobniej do tego samego gniazda etymologicznego co leksem *płytki*⁸⁹. Trudno jednak na tak wątej podstawie wyprowadzać wnioski o tym, że leksemu *płytki* używano w XVI wieku do opisu wody⁹⁰. Być może miał on takie odniesienie, było ono jednak chyba bardzo rzadkie.

4.10. Leksemy *miałki* i *płytki* w XVII-XVIII wieku

Jak pokazuje SL, w XVII wieku leksem *miałki* pozostawał dominującym przymiotnikiem używanym w znaczeniu ‘płytki, niegłęboki (o wodzie)’, a także przenośnie w wyrażeniach: *miałki rozum* Pindar, Cn. Th. 250, [*być*] *mózgu miałkiego*,

⁸⁸ Brak też w SXVI derywatów od formy *płytki*.

⁸⁹ K. Kleszczowa (2003: 96), pisze, że formacje z przyrostkiem *-isty* (*-ysty*) są związane genetycznie z formantem *-ity* (*-yty*), stąd takie pary jak np. *sowisty-sowity*. Leksem ten mógł więc być wariantem przymiotnika **plytŕ*, od którego prawdopodobnie pochodzi *płytki*. Derywaty z tym formantem nie grupowały się, zdaniem badaczki, wokół jednej wyrażonej funkcji. Miały one znaczenia bierne, charakterystyczne, mogły też wskazywać na przeznaczenie lub zdolność.

⁹⁰ Forma *plysty* mogła też powstać na skutek błędu kopisty zamiast poprawnej *plyty* będącej pierwotną formą przymiotnika *płytki*.

[ktoś] *miałkiego rozsądku* ('nierozsądny'). Brak natomiast danych, czy używano go wówczas w odniesieniu do „płytkich” przedmiotów – naczyń, łodzi itp.

Również w XVIII wieku dominacja leksemu *miałki* w znaczeniu ‘niegłęboki’ jest widoczna. W ND brak artykułu hasłowego wyrazu *plytki*. Jako określenia płytkiej wody wymienione są natomiast przymiotniki *miałki* i *plaski* (*plaska to rzeka* ND). W *Nowych Atenach* (1754-64) Benedykt Chmielowski do opisu niegłębokiej wody używa właśnie przymiotnika *miałki*⁹¹. Brak natomiast u tego autora podobnego zastosowania leksemu *plytki*. O tym, że przymiotnik *miałki* pozostawał najczęściej używanym leksemem opisującym to, co niegłębokie, świadczą zamieszczone w SL definicje takich formacji jak *miałcza* ‘miela, mielizna, miałkość, miałkie miejsce w wodzie’, *miel* ‘mielizna, odmiel, miałkie miejsce w wodzie, miałkość, płytczyzna’, *odmiel* ‘odbrzeźna miałkość’, *bezgruntowny* ‘nie na pewnym gruncie zasadzony, miałki, płytki’, czy *brodzisty* ‘bród mający, brodów pełny, mogący być przebrodzony, miałki, płytki’. Uwzględniają one na pierwszym miejscu jednostki należące do gniazda słowotwórczego leksemu *miałki*. Gniazdo to uległo zresztą w XVII-XVIII w. rozbudowaniu. Oprócz uznanej za przestarzałą jednostki *miałcza* (poświadczonej w SL pojedynczym cytatem z *Flisu* Klonowica) oraz notowanych od XVI w. rzeczowników: *miel* SXVI, Cn; *miałkość* ‘niegłębokość’ (rzeki, rozumu) SXVI i od XVII w.: *miałkomysłność* ‘brak głębokich myśli’, Linde rejestruje w swym słowniku także nowe formacje: *mielizna*, *odmiel* ‘odbrzeźna miałkość’ SL ('przybrzeźna mielizna'):

Gdy staw odmielu żadnego prawie nie miał; cały więc ciężar wody wspierał się na grobli. Dałem więc odmiel tym kształtem, iż od grobli piasek i muł spadkiem nieznaczny coraz w staw idzie. Kras. Pod. 1, 174

i *odmiel*, który to rzeczownik nie figuruje w SL jako oddzielne hasło, pojawia się jednak w kilku definicjach (*hak* na przykład to ‘odmiel, miela, mielizna’)⁹².

Wszystkie te jednostki poświadczone są u Lindego wyłącznie XVIII-wiecznymi cytatami. Jednak na podstawie SL i tekstów źródłowych (m.in. pism K. Kluka) można stwierdzić, że w II połowie XVIII w. przymiotnik *plytki*, którego zapewne wówczas zaczęto używać w nowych połączeniach (w odniesieniu do głębokości wody), zyskiwał

⁹¹ Por. np. *Żeby był port głęboki, bo na miałkim miejscu okręty wielkie i ładowne ulgnęły w piaskach by na dnie miałkim* Nowe Ateny, II, 9; *Cydnuś rzeka [...] jest miałka, brzęczy po kamykach.* Nowe Ateny, I, 459.

⁹² Rzeczownikowi temu odrębny artykuł hasłowy poświęcili autorzy SW.

coraz większą popularność. Linde wymienia wprawdzie znaczenie *miałki* ‘niegłęboki’ (objaśniając je przy pomocy przymiotnika *plytki*, co świadczy o ich częściowej przynajmniej synonimii) zaraz po ‘drobno zmełty’ oraz wyrażenie *rzeka miałka* ‘niegłęboka, taka że piaski widać, płytka’, jednak spośród czterech zamieszczonych przez niego cytatów, które ilustrują użycie leksemu *miałki* w XVIII w., aż trzy mają znaczenia przenośne: *miałka myśl* Węg. Marm. I, 105., [*być*] *mózgu miałkiego* Lib. Hor. 15; *miałko rzeczy brać* Przestr. 233⁹³. Ponadto we wszystkich podanych przez Lindego cytatach, w których *miałki* nie funkcjonuje w znaczeniu przenośnym, został on użyty jako określenie niegłębokiej wody (lub zbiornika wodnego). Podobnie jest w ND, który rejestruje wyrażenia *rzeka miałka*, *miałko tu*, *woda tylko do kolan* SW i u B. Chmielowskiego w *Nowych Atenach*. Choć autor ten często posługuje się przymiotnikiem *miałki*, jednak używa go wyłącznie w odniesieniu do niegłębokiej wody. Począwszy od XVIII, a nawet XVII, wieku można więc mówić o stopniowym zawężaniu się zakresu użycia leksemu *miałki* na korzyść leksemu *plytki*.

Słownik Lindego rejestruje pojedyncze użycia leksemu *plytki* w XVII wieku:

Wsiada w czołnik plytki. Pot. Syl. 197⁹⁴ (*czołnik* ‘czołmo’ SL);
miejsca dla łaki niskie, plytkie, niezbyt padołowate najlepsze. Haur. Ek. 51⁹⁵.

W innym cytacie uwzględnia także przysłówek *plytko*:

Studzienki plytko brane. Suszyc. Pieśń 3, x 2. (*brać* tu w znaczeniu ‘wykopać’ SL).

Brak natomiast danych o odniesieniu badanego leksemu w XVII wieku do niegłębokiej wody.

W SL pierwszym odnotowanym przez autora znaczeniem przymiotnika *plytki* jest ‘cienkopłaski’, które wydaje się korespondować z jednym z jego znaczeń wyodrębnionych w SXVI. Wiąże się z nim także rzeczownik *plyt* oznaczający ‘grot,

⁹³ Linde wymienia także formy *miały* i *mięły*, drugą z nich określając jako wyszlą z użycia

⁹⁴ Także J. K. Haur wspomina w wydanej w 1675 roku *Oekonomice Ziemiańskiej generalnej* (62) o statkach *plytko budowanych*.

⁹⁵ Na określenie płytkiej wody W. Potocki, z którego utworu pochodzi pierwszy z wymienionych tu cytatów, używa jednak leksemu *miałki* na oznaczenie płytkiej wody: *W miałkiej rzece zawsze ryba drobna*. Pot. Jow. 77, SL.

płaszczyk; ostrze płaskie cienkie' SL, pojawiający się w cytatach z dzieł XVII-wiecznych i XVIII-wiecznych (m.in. w połączeniu *bystry płyt* i w SWil bez podanej lokalizacji: *Wbita stal w ciało coraz głębiej w nie się płytem wrzyna*) oraz rzeczownik *płytkość* oznaczający m.in. 'niegrubość, cienką płaskość'⁹⁶. W takim znaczeniu przymiotnika *płytki* użył także B. Chmielowski w *Nowych Atenach* jako określenia stołu:

[...] *co sprawuje ziemi okrągłość, a gdyby była równa i płytka jako stół, eodem momento po całym Świecie, byłaby wspomnionemi Luminarzami oświecona.*
Nowe Ateny I, 171.

W innym fragmencie tego dzieła wspomina także o płytkim ('płaskim, cienkim') gontowym dachu (Nowe Ateny, III, 356). U Lindego znaczenie to dokumentują przykłady z XVIII-wiecznej poezji – Józefa Minasowicza, Ignacego Krasickiego oraz utworu zamieszczonego w wydany w 1773 roku zbiorze *Horacyusza pieśni, tłumaczenia różnych*:

Sierdzisty Mars stalą tnie, co potknie, płytką. Zab. 6, 146 Min, SL
Na kogo płytkiej dobywacie broni? Hor. 2, 335, SL
Żartko z płytkiej cięciwy strzałę wypuścił. Kras II Oss. II. a b, SL.

Według A. Bańkowskiego (SEBa) jednak, Linde błędnie odczytał znaczenie leksemu *płytki* w powyższych cytatach. Współczesny etymolog uważa bowiem, że *płytki* został w nich użyty jako poetycki epitet określający miecz czy szpadę (broń sieczną) jako 'gwałtownie, nagle, momentalnie uderzające'. W takim znaczeniu miałby go użyć po raz pierwszy J. E. Minasowicz w 1772 roku jako odpowiednik francuskiego *rapide*. Epitet ten był popularny wśród poetów przez kilkanaście lat, o czym świadczą między innymi przykłady z utworów Franciszka Zabłockiego i Franciszka Ksawerego Dmochowskiego:

Niebezpiecznie ... stawić się na ostrze płytkiej broni (1785) SEBa.
Płytkie zawsze u boku nosili pałasze (1788) SEBa.

⁹⁶ SWil i SW także rejestrują 'cienki, płaski' jako jedno ze znaczeń przymiotnika *płytki*.

Jednym z ostatnich, którzy użyli leksemu *plytki* w postulowanym przez Bańkowskiego znaczeniu, był I. Krasicki, który zastosował w 1793 r. ten epitet do opisu cięciwy łuku błyskawicznie wyrzucającej strzałę. W tym okresie przymiotnik *plytki* zaczął jednak, prawdopodobnie dzięki pracom K. Kluka, pojawiać się również w tekstach naukowych w znaczeniu ‘niegłęboki’. To, obok utraty poetyckiej świeżości, zdecydowało zapewne o jego stopniowym wycofaniu się z poezji.

Także znaczenie leksemu *plytki* w zamieszczonym w SL cytacie z dzieła Staszica *mruczenie plytkich strumyków* Stas. Num 2, 84 A. Bańkowski (SEBa) odczytuje jako odpowiednik francuskiego *rapide*. Taką interpretację potwierdza zresztą sam Linde, który *plytkość* także w zaczerpniętym ze Staszica cytacie: *Rzuca się w głębią rzeki i mimo jej plytkości na drugim brzegu stawa, rapidite*. Stas. Num. 236 objaśnia jako ‘bystrość, gwałtowność płynienia’. *Plytkość* rzeki oznacza więc tutaj jej bystrość (odczytanie *plytkości* jako cechy bycia niegłębokim sprawiłoby, że cytat straciłby sens). Obecność w polszczyźnie znaczenia *plytki* ‘szybki, gwałtowny’ mogłoby potwierdzać istnienie przysłowka *plytko*, którego jednym ze znaczeń – być może ograniczonym do tekstów poetyckich – było ‘szybko, gwałtownie’ lub, co wydaje się bardziej prawdopodobne: ‘ostro’. W takim znaczeniu funkcjonuje on w pochodzącym z 1785 roku cytacie z Zabłockiego: *Nie obwijaj w bawełnę, rąb prawdę, tnij plytko*. Zabł. Mężowie 30, SD oraz w SWiL, który zamieszcza znaczenie *plytko* ‘gładko, za jednym zamachem’ (*plytko ścięto mu głowę*). W przykładach tych przysłówek *plytko* opisuje wyłącznie czynność cięcia, jednak niewykluczone, że jego znaczenie było pierwotnie szersze.

Nie jest pewne, skąd u Staszica i, być może, Minasowicza pojawiło się owo utożsamienie leksemu *plytki* z francuskim *rapide*⁹⁷. Staszic jest odosobniony w określeniu bystrej wody jako *plytkiej*. Być może przejął on to znaczenie, jak chce Bańkowski (SEBa), podobnie jak wiele innych właściwych tylko sobie słów, z archaicznej gwary wiejskiej – najprawdopodobniej tej zachowanej wokół Piły, miasta gdzie się urodził, lub też zaczerpnął je od Minasowicza, rozszerzając zakres jego użycia na określenie rwącej wody. Nie wiadomo jednak także, skąd takie znaczenie u Minasowicza. Bańkowski uważa (SEBa), że mógł on przejąć je od jednego ze swoich służących „rodem spod Łomży albo Ostrołęki, bo stamtąd najwięcej wówczas ściągano do Warszawy skrajnie ubogiej szlachty chodaczkowej”. Możliwe jednak, że znaczenie ‘gwałtowny, szybki, ostry’ powstało na bazie częstego zestawiania przymiotnika *plytki*

⁹⁷ Nie jest też pewne, czy nie mamy tu do czynienia z jednostką homonimiczną wobec *plytki* ‘niegłęboki’.

(jako ‘cienki, płaski’, a stąd zapewne ‘łatwo przenikający’ SWil) z nazwą broni siecznej, wzmocnionego jeszcze funkcjonowaniem w polszczyźnie rzeczownika *plyt* ‘ostrze płaskie, cienkie’.

Leksem *plytki* mógł więc wydawać się najbardziej odpowiednim kandydatem na rodzimy epitet poetycki z kategorii stałych określeń opisujących broń sieczną – czy to w znaczeniu ‘płaski, cienki’, czy postulowanym przez Bańkowskiego ‘gwałtownie, momentalnie uderzający’ lub jako ‘ostrzy, łatwo przenikający’, które to znaczenie, najbardziej prawdopodobne i udokumentowane w SWil, mogło wynikać z poprzedniego ‘gwałtownie uderzający’. W SL odnaleźć można zestawienia przymiotnika *plytki* z takimi rodzajami broni jak *miecz*, *pałasz*, *dzida*, *szablica*, *strzałka*, *szarpak* (‘nóż, miecz do rozszarpywania’ SW), *grot*, *karwat* (‘gatunek szabli’ SW), ich hiperonimami: *broń*, *oręż*, poetyckim określeniem *stal* oraz z rzeczownikiem *byczak* oznaczającym ‘byczy korzeń, bykowiec; bicz rzemienny’ (*Osiel plytkim zacinały byczakiem, wzdycha... Zab. 15, 17, SL*) i z leksemem *cięciwa*. Ze względu na dwa ostatnie zastosowania trzeba chyba przyjąć, że przymiotnik *plytki* w odniesieniu do broni nie oznaczał tylko ‘cienki, płaski’, ale też ‘ostrzy’, ‘gwałtownie uderzający, rażący’⁹⁸. Hipotezę tę potwierdzałoby użycie przymiotnika *plytki* w takim znaczeniu przez Słowackiego i Sienkiewicza do opisu gwałtownego, ostrego *szachtu* (‘razu, cięcia szablą’ SW):

Dał szacht tak plytki koniowi nad głową, że mu z przyciętych uszu dwie czerwone trysły fontanny Słow, SW

Chwilami zwracał się w prawo lub lewo, dawał szacht plytki i nie patrzył więcej, aż za każdym razem biała kapuza obsuwała się na ziemię. Sienk, SW.

Być może poezja wykorzystywała tę złożoność semantyczną leksemu *plytki* – znaczenia ‘ostrzy’, ‘cienki’, ‘płaski’, ‘szybko, gwałtownie uderzający’ mogły się w niej swobodnie przenikać. Kolejne źródła leksykograficzne – od SWil i SAM po SD powtarzały jednak za Lindem tylko jego znaczenie ‘cienki i płaski’ (ewentualnie także ‘ostrzy’), nie wspominając o charakterystycznym dla poezji odcieniu semantycznym ‘gwałtownie uderzający’.

Postulowane przez Bańkowskiego znaczenie *plytki* ‘bystro płynący, gwałtowny,

⁹⁸ Przymiotnik *ostrzy* to dziś kolokwialnie także ‘gwałtowny’.

szybki (o nurcie rzeki)', które przeszło w 'ostrzy', a może także 'gwałtownie, nagle uderzający (o broni siecznej)', rzeczywiście pojawiło się na pewnym etapie rozwoju semantycznego tego leksemu, jego występowanie było jednak zapewne ograniczone pod względem terytorialnym lub stylistycznym. Możliwe, że sięgnięcie przez Minasowicza po to dotychczas jedynie dialektalne znaczenie leksemu *plytki* zaowocowało przyswojeniem go polszczyźnie – zapewne jednak tylko polszczyźnie literackiej i to na krótko, nim przez zbyt częste użycie nie straciło ono poetyckiej świeżości. Fakt, że Linde odczytał je błędnie, świadczyć może o tym, że znaczenie 'cienki, płaski' było silniej zakorzenione w świadomości jego i jemu współczesnych, zwłaszcza że powtarzają je także późniejsze słowniki (SWil, SW, SD).

Leksem *plytki* funkcjonował jednak w XVIII w., obok leksemu *miałki*, także w znaczeniu 'niegłęboki' – przy czym zakres jego użycia uległ rozszerzeniu w stosunku do stanu z XVI wieku. Przytoczony wyżej cytat ze Staszica, świadczy o tym, że autor nie używał leksemu *plytki* w dzisiejszym znaczeniu, ale jako 'bystro płynący, szybki'. Znaczenie 'niegłęboki' rejestruje SL (wyrażenie *rzeka miałka* jest tam objaśnione jako 'niegłęboka, taka że piaski widać, płytka') oraz teksty K. Kluka, Józefa Jakubowskiego czy Teodora Ostrowskiego. Wprawdzie w cytatach z tych autorów zamieszczonych w SL znaczenie 'niegłęboki' nie występuje bezpośrednio, jednak o jego istnieniu świadczą pojawiające się w nich formy pochodne słowotwórczo – przysłówek *plyciej: Plyciej leżą nasiona, gdy się na posianej roli tylko zabronują; głębiej, gdy się zaczną.* Kluk Rosl. 3, 197, przymiotnik *plytkawy* ('cienkopłaskawy' SL): *Naczynie plytkawe miedziane albo drewniane do chłodzenia ługu salitranego.* Jak Art. I oraz rzeczownik *plyteczna* ('miela, mielizna' SL): *W plytecznie ryby łacniejsze mogą mieć pożywienie z roślin.* Kluk Zw. 3, 199. Linde stosuje w definicjach przymiotnik *plytki* w odniesieniu do niegłębokiej wody, co świadczy o tym, że takie użycie nie było dla współczesnych mu zaskakujące. Przykładowo, rzeczownik *plytkość* definiuje on nie tylko jako 'cienka płaskość, niegrubość', ale też 'niegłębokość, miałkość' (*plytkość miecza, plytkość wody*), *skrzydlak* natomiast jako „gatunek wiewiórki z pobocznymi sieciami, które się rozwarło jak skrzydła na płytkiej wodzie kijami zatykają”.

W SL ślady takiego użycia leksemu *plytki* pojawiają się też w cytacie z dzieła *Przędziwa, len, konopi przyprawa* (właściwie: *Roboty około przędziwa albo uprawa lnu, konopi i innych roślin do przędzenia zdatnych. Wiadomość o chowie jedwabników, tudzież nauka o blichowaniu i maglowaniu płócien*) autorstwa Teodora Ostrowskiego

(1788)⁹⁹. W jednym z cytatów z tego dzieła przytoczonych w SL występuje forma pochodnego przysłówka *plytcej obok mialczej*:

Na siew lnu 3 albo 4 razy nowinę, coraz płytcej albo mialczej zorać. Przędziwa, 24.

Leksemy *miałki / miałko* w znaczeniu ‘niegłęboki / niegłęboko’ nie pojawiają się jednak nigdzie indziej w *Przędziwach*...Zamiast nich autor sięga po formy *plytki / plytko*: *grunt na len pod jesień ma być zwieziony gnojem owczym; a pod wiosnę do siewu plytko zorany* (30); *siew, dwoista oraczka poprzedza: pierwsza grubsza, druga plytsza* (102).

W przeciwieństwie do leksemu *miałki*, leksem *plytki* zachował także w XVIII wieku odniesienie do niegłębokiego naczynia. Linde podaje połączenie *naczynie plytkawe* poświadczone cytatem z XVIII-wiecznego dzieła Józefa Jakubowskiego *Nauka artylerii. Naczynie plytkie* pojawia się ponadto w definicji, jaką Linde przytacza za Magierem¹⁰⁰: „szafel, naczynie bednarskiej roboty plytkie, z jednym uchem, do kuchni itd.” oraz kilkakrotnie w *Nowych Atenach*.

Przymiotnik *plytki* był ponadto zapewne już w XVIII w. używany, podobnie jak *miałki*, przenośnie na oznaczenie cechy bycia bezrefleksyjnym lub mało pojętym. Może o tym świadczyć fakt, że podobną budowę jak rzeczownik *miałkomyślność* ‘brak głębokich myśli’ ma w SL forma przymiotnikowa *plytkomyślny* (w przytoczonym za Zabłockim wyrażeniu *plytkomyślna niewiadomość. Zab. 11, 369, ‘miałka, płocha’*).

4.11. Leksemy *miałki i plytki* w XIX wieku

Dalszych informacji na temat rozwoju semantycznego leksemów *plytki i miałki* dostarczają SWil i SAM. W SAM przymiotnik *plytki* pojawia się w trzech znaczeniach znanych ze SL. Pierwszym z nich jest ‘niegłęboki’ SAM, SWil – w takim sensie badany leksem funkcjonuje u Mickiewicza w połączeniu z rzeczownikiem *strumyk*:

⁹⁹ Pełny tytuł tego dzieła zatytułowanego w SL *Przędziwa, lnu, konopi przyprawa* wspomina Bibliografia K. Estreichera

¹⁰⁰ Por. w przedmowie słownika „A że nie mamy we wszystkich materiałach pism narodowych, założyłem wyżej za drugie źródło do czerpania szczegółów języka, mowę potoczną. Wielki brak w języku naszym książek o pojedynczych kunsztach i rzemiosłach, wskazywał mi potrzebę szukania ich po warsztatach; do czego gdy sam czasu nie miałem, wyręczył mi w tym sławny nasz Warszawski Mechanik J. P. Professor Magier; stąd imię jego często jest cytowane pod słowami rzemieślniczymi lub kunsztownemi (V)”.

Nieszczęsny był twój zamiar czerpać natchnienie albo treść z Segura; coż można z tak płytkiego strumyka wyczerpnąć? L1358, SAM.

Jest to zapewne najstarszy z cytatów zamieszczonych w polskich źródłach leksykograficznych, w którym przymiotnik *płytki* figuruje w połączeniu z leksemem oznaczającym wodę czy też rodzaj zbiornika wodnego. Słownik wileński podaje połączenia analizowanego przymiotnika z leksemami *talerz, woda, rzeka, uprawa roli, sianie, miejsce: Woda tutaj płytka; Rzeka ta jest płytka* oraz przysłówkę *płytko* oznaczający między innymi, 'niegłęboko, mało' (*W tem miejscu dość płytko t. j. mało wody, niegłęboko; płytko orać*). Drugie znaczenie badanego leksemu to według SAM i SWil 'płaski, cienki (o broni siecznej)' SAM, 'cienko płaski i ostry, łatwo przenikający' SWil:

U boków się skrzywiają płytkie ostrza miecza K141, SAM

Już z mieczem płytkim wznosił nad jej karkiem ramię Jag 1583, SAM.

odwrócił się i spuścił ostrze płytkiej stali PT IX 440, SAM

Dwa spośród tych cytatów pochodzą z wczesnych, nawiązujących do poezji XVIII-wiecznej utworów Mickiewicza: *Kartofla* (ukończona około 1821) i *Uwagi nad Jagiellonią* (1819), zapewne w związku z tym, że przymiotnik *płytki*, jak zostało wspomniane, był właśnie w poezji drugiej połowy XVIII w. popularnym epitetem określającym broń sieczną. Wydaje się, że w tych przykładach występuje on raczej, jak chcą autorzy SAM, w znaczeniu 'płaski, cienki', czy nawet 'ostry', zgodnie ze znaczeniem zamieszczonym w SWil, nie zaś w znaczeniu 'gwałtownie uderzający' postulowanym przez Bańkowskiego w odniesieniu do poezji Minasowicza i Dmochowskiego. Ponieważ SWil rejestruje także znaczenie 'cienki, płaski', dodając do niego 'ostry, łatwo przenikający' (*płytki stal, broń, żelazo*), które wiąże się z nim w sposób naturalny (i również pasuje do powyższych cytatów) można przypuszczać, że taki odcień semantyczny leksemu *płytki* funkcjonował w polszczyźnie XIX-wiecznej¹⁰¹. W cytacie z *Pana Tadeusza* zamieszczonym w SAM leksem *płytki* może jednak mieć także znaczenie 'gwałtownie uderzający'.

¹⁰¹ Por. także wspomniany wyżej rzeczownik *płytki* definiowany przez SWil jako 'ostrze płaskie i cienkie'

Wreszcie, jako ostatnie znaczenie leksemu *plytki* w SAM i SWil podano ‘powierzchnowy, niepoważny, miałki (o głowie, wiadomościach, nauce)’: *plytki umysł* SAM. Koresponduje z nim także nierejestrowane wcześniej wyrażenie *plytko [coś] brać* SWil oraz połączenie *plytko sądzić o czymś* SWil. W SAM i SWil brak nowych formacji pochodzących od badanego leksemu. Również znaczenia derywatów: *plytczyzna*, *plytkość* i *plytko* nie uległy zmianie w stosunku do stanu utrwalonego w SL. Jedno ze znaczeń przysłówka *plytko* podawanych przez SWil to ‘gładko, za jednym razem’: *plytko ścięto mu głowę*. Jak zostało wspomniane, jest ono prawdopodobnie kontynuacją znaczenia, w jakim przysłówek ten pojawia się w przytoczonym przez Bańkowskiego i w SD cytacie z Zabłockiego: *Nie obwijaj w bawelnę, rąb prawdę, tnij plytko*. (Zabł. Mężowie 30). *Ciąć plytko* oznacza najpewniej ‘ciąć szybko, gwałtownym uderzeniem, za jednym zamachem, ostro’. Możliwe, że przysłówek *plytko* występował w takim znaczeniu w II połowie XVIII i w XIX w. jedynie jako określenie czynności cięcia, być może ze względu na utrwalone odniesienia przymiotnika *plytki* do opisu broni siecznej. Nie rejestruje go już SW – zanikło ono zapewne wraz z jednym ze znaczeń przymiotnika *plytki*.

Materiał słownikowy pozwala stwierdzić, że semantyka przymiotnika *miałki* nie uległa w XIX w. znaczącym zmianom. Nadal używano go w odniesieniu do rozdrobnionej substancji (w znaczeniu ‘delikatny, cienki’ SWil, SW), jako ‘niegłęboki, płytki (*rzeka miałka; woda w rzece miałka* SWil; *obwiedziona miałkim przekopem*. Gom, SW; *Na wiosnę gruberowanie i miałka orka* SW) i przenieśniami – o powierzchniowym, ograniczonym rozumie, wiadomościach, myślach itp. SWil, SW. Na podstawie tych danych oraz znaczenia, w jakim funkcjonował przysłówek *plytko*, można więc stwierdzić, że leksemu *miałki* używano w XIX stuleciu w znaczeniu ‘płytki, niegłęboki’ jak dawniej w odniesieniu do wody (zbiornika wodnego), a także głębokości wykopu. W SWil brak informacji o zastosowaniu tego przymiotnika do opisu płytkiego naczynia. Wyrażenie *miałki talerz* odnaleźć można w cytacie z *Dziejów* Jędrzeja Moraczewskiego z 1851 roku zamieszczonym w SD:

Misy, talerze miałkie i głębokie. Moracz. Dzieje VI, 82

musiało być ono jednak już wówczas rzadkie, skoro SWil w ogóle go nie wspomina. Słownik warszawski opatruje znaczenie *miałki* ‘płaski’ kwalifikatorem *rzadko używany*. Ilustrujący je cytat odnosi się jednak nie do naczynia, ale do postawy jeźdźca,

„siedzącego na koniu stojącym prawie dęba” SW (*Jeździec trwa mocno w tej postawie miałkiej*). Formę *miałki talerz* SW uznaje natomiast za gwarową. Można więc przyjąć, że w XIX wieku, a zapewne i wcześniej, skoro Linde nie notuje takiego połączenia, leksemu *miałki* używano w odniesieniu do naczynia jedynie w niektórych gwarach.

Słownik wileński rejestruje formacje słowotwórcze powstałe na bazie przymiotnika *miałki*, które nie pojawiały się w słownikach opisujących wcześniejsze etapy rozwoju polszczyzny. Oprócz utrwalonych w tych źródłach rzeczowników *miel*, *miałcza*, *mielizna*, *miałkomyślność* oraz przysłowka *miałko*, których znaczenie nie uległo zmianie, pojawia się tu nowa formacja czasownikowa *miałczyć* ‘o wodzie: mniej głęboką się stawać przez opadanie’ i dwie formacje rzeczownikowe: *miałczenie* ‘o wodzie: opadanie, stawanie się mniej głęboką’) i *miałczyzna* – ‘miałcza, miałkie miejsce w wodzie’. Słownik warszawski zachowuje te nowe elementy gniazda słowotwórczego *miałkiego*, dodając nienotowaną wcześniej formę przymiotnikową *mielisty* ‘pełen mielizn, będący mielizną, płytki’.

W SWil odnotowane zostały nowe znaczenia leksemów pochodnych od przymiotnika *miałki*. Utrwalony w SL rzeczownik *odmiał* pojawia się w nim w dwóch znaczeniach – pierwszym, znanym ze SL ‘odbrzeźna mielizna, płytkie miejsce w rzece’ oraz drugim, bardziej specjalistycznym, ‘ława piaszczysta w morzu, niekiedy dość obszerna, którą wiatr dla lekkości piasku czasem unosi na ląd i wtedy takie piaski tworzą wydmy’. Formy deminutywne *mieluchny* i *mieluchno* zarejestrowane w SXVI z jednym tylko znaczeniem (‘sproszkowany, sypki’ i ‘drobno, na proch’) w SWil występują jako deminutiva odnoszące się zarówno do struktury substancji (‘delikatny, cieniuchny’ / ‘delikatnie, cieniuchno’ – *utrzyć na proszek mieluchno*), jak i cechy płytkości (‘bardzo miałki, płytki’ / ‘bardzo miałko, płytko’). Wszystkie te nowe formacje słowotwórcze oraz znaczenia leksemów zamieszcza także SW. Na podstawie danych słownikowych trudno jednak rozstrzygnąć, czy formę *mieluchny* (*mieluteńki*) definiowaną jako ‘bardzo, nadzwyczaj, zupełnie miałki’ autorzy SW odnosili wyłącznie do opisu stopnia rozdrobnienia substancji, na co wskazywałby cytat zamieszczony pod hasłem *mieluchno* (*Pieprz, cynamon, siarkę mieluchno zetrzyj. Sien.*), czy również jako określenie cechy płytkości.

Znaczenie leksemu *płytki* w SW to 1. ‘niegłęboki, miałki, płaski (*woda, rzeka, oranie, sianie, rana, cięcie*); przenośnie: powierzchniowy, niegruntowny: *głowa, nauka, wiadomości, umysł*’, 2. ‘rzadko używane: cienki i płaski a ostry’:

Na płytkim teraz mieczu losy świata waży. Niem, SW

Pod ciosami płytkiej stali na Saracenach srebrna luska pryska. Niem, SW

Pochodzące z utworów Juliana Ursyna Niemcewicza przykłady użycia leksemu *płytki* w drugim znaczeniu pokazują, że podobnie jak w SWil było ono ograniczone do poetyckich opisów broni siecznej. Słownik warszawski notuje także specjalistyczne wyrażenia z leksemem *płytki*: *staw płytki* ('staw wolny, przestronny (*arthrodia*)') oraz *polewa płytki* ('miękką, słabego ognia do stopienia się wymagająca'). Przysłówek *płytko* charakteryzuje w SW takie czasowniki jak *kopać*, *ranić*, *rzeźbić*, natomiast nienotowane wcześniej wyrażenie *płytko w głowie* oznacza 'pstro, płocho w głowie'. Nowymi elementami gniazda słowotwórczego przymiotnika *płytki* (obok notowanych już w SL leksemów *płytkawy* oraz *płyt* i *płytczyzna* z kwalifikatorem *staropolski* a także *płytkomyślny* określony jako *rzadko używany*) są w SW *płytkawo*, *płytcuchny*, *płytcuchno*, *płytcutki*, *płytcutko*, *płytcuteńki*, *płytcuteńko*, *płytkostawowy* ('do stawu płytkiego należący').

Wydaje się, że w II połowie XIX w. przymiotnik *płytki* zaczął wypierać leksem *miałki* w znaczeniu 'niegłęboki'. Słownik warszawski w swych definicjach, i to nie tylko tych dotyczących niegłębokich naczyń, wymienia przede wszystkim leksem *płytki*, a nie, jak jeszcze SWil, przymiotnik *miałki*. Wprawdzie *brodzisty* to w SW 'miałki, płytki', ale *niegłęboki* to 'nie płytki, nie miałki', a *mielisty*: 'pełen mielizną, będący mielizną, płytki'. *Umysł tępy* jest definiowany w SW jako 'niepojętny, płytki, ograniczony', *leb zakuty* natomiast jako 'ciasny, płytki, niepojętny, tępy'. Leksem *płytki* pojawia się w definicjach SW w połączeniu z takimi leksemami, jak *trzewik*, *pantofel*, *garnuszek*, *dół*, *szyb*, *kocień*. *Miałki* natomiast funkcjonuje w SW przede wszystkim w znaczeniu 'rozdrobiony'. Ponadto część formacji pochodnych słowotwórczo od przymiotnika *miałki* uchodziła już w II połowie XIX w. za przestarzałą. SW opatruje leksem *miel*, *miela*, *miałcza* kwalifikatorem *staropolskie*, natomiast złożenie *miałkomyślność* określa jako *rzadko używane*.

4.12. Leksemy *miałki* i *płytki* w XX wieku

Słownik Doroszewskiego uznaje znaczenie 'płytki, niegłęboki' leksemu *miałki* za przestarzałe i regionalne. Zamieszczony przez Doroszewskiego cytat ilustrujący jego odniesienie do płytkiej wody pochodzi z wydanej w 1910 roku książki Bernarda

Chrzanowskiego *Na kaszubskim brzegu*. Brak w SW późniejszych cytatów, w których *miałki* występowałby w takim właśnie znaczeniu. Przysłówek *miałko* w znaczeniu ‘niegłęboko (o wodzie)’ jest natomiast poświadczony w SW cytatem z XIX-wiecznego jeszcze dzieła *Obrazy Polski* Wincentego Pola (1869-1870). Wyrażenie *miałkość wody* oznaczające jej płytkość funkcjonowało jeszcze około 1917 roku – z tego okresu pochodzi bowiem *Ocean* Wacława Sieroszewskiego, w którym się pojawia. Podobnie rzeczownik *odmiał* – także zarejestrowany u Sieroszewskiego (wcześniej w *Obrazach Polski* Pola).

Kolejny cytat zamieszczony przez Doroszewskiego w artykule hasłowym *miałki* jest dużo starszy – pochodzi bowiem z 1851 roku. Występuje w nim wyrażenie *miałki talerz*, które już w SW uznano za regionalne. Najdłużej, jak się wydaje, pozostawało w użyciu znaczenie przenośne leksemu *miałki*: ‘powierzchnowy, ograniczony’. Pojawia się ono w cytacie z *Alchemii słowa* Parandowskiego z 1950 roku. Zamieszcza je także USJP. Należy przy tym zaznaczyć, że znaczenie *miałki* ‘drobno pokruszony, drobno rozarty’ zarejestrowane również przez SD pozostaje w użyciu nieprzerwanie od XV wieku.

Znacznemu zawężeniu uległo w przeciągu XIX i XX wieku gniazdo słowotwórcze leksemu *miałki*. Rzeczownik *miałczyzna* w SD jest opatrzony kwalifikatorem *dawny, dziś regionalny*. Ostatni cytat ilustrujący jego użycie pochodzi z *Opowiadań* Tadeusza Padalicy (1856). Za rzadki SD uznaje też czasownik *miałczyć* (podawany za SWil), za przestarzały – przymiotnik *mielisty*. Brak w SD takich notowanych jeszcze w SW leksemów jak *miałczenie, mieluchny, mieluchno, mieluteńki, odmiel*. Jediną formacją słowotwórczą pochodną od leksemu *miałki* w znaczeniu ‘niegłęboki’, używaną we współczesnej polszczyźnie na oznaczenie płytkiego miejsca w wodzie, pozostaje, jak zaświadcza USJP, rzeczownik *mielizna*¹⁰².

W SD *plytki* to jedyny przymiotnik używany powszechnie na określenie tego, co ma ‘małą głębokość, małą odległość od dna do przeciwległej powierzchni’ – m.in. w odniesieniu do wody, miejsca, przejścia, wybrzeża, kapelusza, kaloszy, talerza. Nowe konteksty, w jakich używano przenośnie tego przymiotnika, to w SD *głos* (1904)¹⁰³, *sen* (1945) i *oddech* (1886) – dwa ostatnie przetrwały we współczesnej polszczyźnie. *Płytki głos* to według tego słownika głos ‘niepiersiowy, nie mający dźwięcznego brzmienia’:

¹⁰² Na oznaczenie płytkiego miejsca w wodzie używa się też, choć rzadziej, rzeczownika *plyteczyna*.

¹⁰³ Cyfry w nawiasach oznaczają daty najwcześniejszych poświadczeń odnotowanych przez odpowiednie słowniki.

[...] *starający się nadać swemu płytkiemu głosowi dźwięczność i elastyczność.*
Tyg. Ilustr 37, 1904.

Płytki sen to z kolei sen słaby, stąd zwrot *spać płytko* oznaczający ‘spać, usnąć lekko, zapaść w półsen’ (1946). *Płytki oddech* oznacza natomiast w SD ‘słaby oddech’, przeciwieństwo głębokiego oddechu:

Oddychała cicho, ale płytko i nierówno. Płuca jej jak gdyby nie działały całą powierzchnią, jak gdyby nie mogły się otworzyć głębiej dla przyjęcia powietrza.
Święt. A. Obraz. I, 184.

Stąd też jedno ze znaczeń przysłówka *płytko*: *oddychać płytko*, czyli oddychać słabo, powierzchownie, nie wciągając powietrza głęboko do ust. Leksem ten zachował też swoje znaczenie przenośne ‘niemający skłonności do zastanawiania się, myślenia, niezdolny do poważnego traktowania spraw, ujmujący je powierzchownie’ – o człowieku, kobiecie, naturze (1889), a także ‘nieprzemyślany’ SD (*płytkie zarzuty, płytki sąd*). Do tego znaczenia nawiązuje, według SD, przysłówek *płytko* w cytacie:

Mówił długo, bezładnie, płytko, częstokroć naiwnie. Korzon Wewn. IV, 270.
(1897- 1898).

Bańkowski (SEBa) uważa, że może tu chodzić raczej o mówienie szybkie, co wskazywałoby na kontynuację dawnego znaczenia *płytko* ‘szybko’ (o cięciu).

SD notuje nowe formacje słowotwórcze powstałe na bazie przymiotnika *płytki*. Oprócz rejestrowanych wcześniej leksemów *plyciuteńki, plyciutko, plyciutki* (formy zdrobniałe o odcieniu intensywnym) są to: *plycieć, plycizna* ‘miejsce płytkie w morzu, rzece lub jeziorze’, przen. powierzchowność, brak istotnej treści’ oraz *płytkie* w użyciu rzeczownikowym (z kwalifikatorem *rzadki*): ‘płytką wodą’.

4.13. Pole pojęciowe PŁYTKI

Oprócz leksemów *miałki* i *płytki* pole pojęciowe PŁYTKI obejmowało od XVI w. także przymiotnik *niegłęboki*. W SXVI zarejestrowano jednak tylko jego odniesienie

do płytkiego naczynia i płytko osadzonego kopyta końskiego, poświadczając je zaledwie dwoma przykładami. Również jednym ze znaczeń leksemu *cienki* udokumentowanym w SXVI także pojedynczym przykładem użycia było ‘płytki (o wodzie)’: *Albowiem na cienkiej wodzie, łatwiej bronić*. Strum L2. Istnienie takiego znaczenia może potwierdzać semantyka przysłowka *cienko*, dla którego w SXVI odnotowano znaczenie ‘płytko’ również poświadczone pojedynczym przykładem użycia, zaczerpniętym zresztą z tego samego dzieła literackiego:

Ale kiedy będzie końcu Groblej, kędy woda cienko leży w Stawie, przerwieli się tedy nie tak wielkiej szkody uczyni. Strum L2.

Znaczenie to notowane jest jeszcze w XVII wieku, brak jednak jego późniejszych poświadczeń. Jedynie SWil rejestruje jeszcze rzeczownik *cienka* oznaczający płytką wodę.

Przymiotnika *mały* używano w XVI wieku, jak zaświadcza SXVI, jako synonimu wielu funkcjonujących dziś przymiotników odnoszących się do mierzalnych właściwości fizycznych (m.in. parametrycznych przymiotników wymiaru) – takich jak *krótki, ciasny, niski, cienki, lekki*. Zastępował on także przymiotniki *płytki* i *miałki* w znaczeniu ‘niegłęboki’, co SXVI dokumentuje trzema poświadczeniami:

Kiedy lecie Dunaj przesychał a małe wody były, tak że Niemcy przejechawszy Dunaj Rzymskie państwa wojowali, Krześcianie to niebożątka głową placili
BielKron 288v.

Odniesienie tego leksemu do płytkiej wody dokumentuje jeszcze SW, jednak w XX-wiecznej polszczyźnie ostatecznie zanikło.

W XVI-wiecznej polszczyźnie rzeczownik *bród* oznaczający ‘płytkie miejsce na wodzie, rzece itp.’ był także często używany, gdy mowa była o niegłębokiej wodzie’ (odnotowano go 73 razy w SXVI), jednak pochodny przymiotnik *brodzisty* pojawia się w SXVI, podobnie jak w SL, tylko z 1 poświadczeniem. Dokumentujący go cytat jest także wspólny dla obu publikacji leksykograficznych. Przymiotnik ten rejestruje jeszcze SW. Wyszedł z użycia w XX wieku.

Na oznaczenie płytkiego naczynia używano w XVI wieku także przymiotnika *plaski*: *plaski talerz, plaska misa* SXVI. W *Nowym dykcjonarzu* zakres jego użycia jest

inny – określa on bowiem płytką wodę. Przymiotnik *plaski* przyjmował także inne znaczenia antonimiczne względem leksemu *głęboki* (m.in. określenie zdolności umysłowych, smaku), jednak XX-wieczna polszczyzna nie zachowała jego znaczenia ‘niegłęboki’. Elementy pola pojęciowego PŁYTKI w okresie jego największego, jak się wydaje, rozbudowania, przedstawia tabela nr 12.

Tabela 12

Przymiotniki używane w XVI w znaczeniu 'niegłęboki'

l	‘płytki o wodzie’	‘płytki o naczyniu’	‘płytki o kopycie’	inne znaczenia	liczba poświadczeń znaczenia ‘płytki’ w SXVI
<i>mały</i>	+	–	–	‘m.in.niski, lekki,ubogi’	3
<i>miałki</i> / <i>miały</i>	+	+	+	‘sypki, rozdrobniony, sproszkowany’	18
<i>cienki</i>	+	–	–	‘m.in.chudy, rozwodniony’	1
<i>płytki</i>	–	+	+	‘cienki i płaski’	5
<i>niegłęboki</i>	–	+	+	–	2
<i>płysty</i>	+	–	–	–	1
<i>brodzisty</i>	+	–	–	–	1

Jak pokazuje tabela, przymiotnikiem, który mógł najlepiej zastąpić leksem *miałki* w znaczeniu ‘płytki, niegłęboki’ był już w XVI wieku *płytki*, który nie był tak wieloznaczny jak leksemy *mały* czy *cienki*.

Słownik Lindego rejestruje ponadto przymiotnik *bezgruntowny*, a SW leksem *mielisty* należący do gniazda słowotwórczego leksemu *miałki*. Jednostki te nie zachowały się w polszczyźnie XX-wiecznej.

4.14. Leksemy *miałki* i *płatki*: podsumowanie

W XIX w. zanikło znaczenie ‘cienki, płaski, ostry, gwałtownie uderzający’ leksemu *płatki*, skutkiem czego przymiotnik ten utracił swą dawną wieloznaczność. Jednocześnie już od XVI stulecia używano go na oznaczenie płytkiego naczynia, przedmiotu (czółna, wykopu – XVII w.), od XVIII w. (a być może już w XVI) także wody. Znaczenie leksemu *miałki* zawężyło się do opisu niegłębokiej wody i wykopu (prawdopodobnie już w XVII w.), a ostatecznie (w I połowie XX w.) do charakterystyki drobno zmielonej substancji, być może w wyniku działania tendencji do usunięcia niedostatków systemu językowego zmniejszających jego ekonomiczność lub dążności do precyzji¹⁰⁴. Skutkiem zachodzącego na przestrzeni wieków rozwoju semantycznego leksemów *płatki* i *miałki* utraciły one swą wieloznaczność, co zaowocowało, po przejściowym okresie synonimii, rozejściem się ich dróg.

4.15. Leksemy *głęboki*, *miałki*, *płatki*: podsumowanie

Jedynie trzy spośród znaczeń leksemów *głęboki*, *płatki*, *miałki* (‘mający dużą głębokość’ / ‘niegłęboki’, ‘cienki i płaski’ / ‘posiadający duże wgłębienie’ oraz ‘posiadający dużą wiedzę’ / ‘nieposiadający głębszej wiedzy’) są antonimiczne względem siebie¹⁰⁵. Leksemy *miałki* i *płatki* charakteryzowały się, w przeciwieństwie do leksemu *głęboki*, małym stopniem polisemiczności, a ich semantyka uległa zawężeniu zgodnie z obserwowaną w języku tendencją do redukcji polisemii (por. np. Doroszewski 1945: 356-358), jednak większość przyjmowanych przez nie znaczeń to właśnie antonimiczne odpowiedniki znaczeń przymiotnika *głęboki*.

¹⁰⁴ Tendencję do usunięcia elementów zmniejszających ekonomiczność języka wyróżnił F. Dornseiff jako jeden z przykładów bodźców negatywnych wywołujących zmiany językowe (Buttler, 1978:20). Ekonomiczności systemu językowego sprzeciwia się istnienie takich synonimów jak *miałki* ‘niegłęboki’ i *płatki* ‘niegłęboki’. Jeśli jednak przyjąć, że *miałki* ‘niegłęboki’ i *miałki* ‘drobno zmielony’ to homonimy, wówczas należałoby raczej mówić o dążności do precyzji, która wyklucza istnienie homonimów (Buttler 1978 :20).

¹⁰⁵ Również rejestrowane od niedawna odniesienie leksemu *płatki* do opisu głosu ma swój odpowiednik w jednym ze znaczeń leksemu *głęboki*.

Rozdział 5. Leksemy *gruby*, *mięszy*, *cienki*

Leksemami opisującymi „wymiar boczny niektórych przedmiotów, zwłaszcza walcowatych” (Grzegorzczkowska 1996:) są we współczesnej polszczyźnie przymiotniki *gruby* i *cienki*. Leksem *cienki* pełnił tę funkcję przez cały udokumentowany okres rozwój języka polskiego, natomiast jego antonimicznym odpowiednikiem był początkowo przymiotnik *mięszy* zastąpiony (po okresie rywalizacji) przez leksem *gruby*.

5.1. Etymologia leksemów *gruby* i *mięszy*

Na podstawie materiału wyegzemplifikowanego ze źródeł leksykograficznych i tekstów źródłowych można stwierdzić, że, przynajmniej do XVIII wieku, rolę parametrycznego przymiotnika wymiaru o znaczeniu 'niecienki' pełnił w języku polskim leksem *mięszy* / *mięszy*. Przymiotnik ten, notowany wyłącznie na gruncie polszczyzny¹⁰⁶, powstał zapewne, jak twierdzi Wiesław Boryś (SEBo), jako stopień wyższy (+*męz-js*) od niezachowanego psł. przymiotnika + *męzъ* wywodzącego się od pie. rzeczownika **memso*- 'mięso', na którego istnienie wskazuje słabo poświadczona wtórna postać **mezъk* z nawarstwionym przyrostkiem *-*k* (jak w leksemach *miękki*, *prędkie*, *słodki*)¹⁰⁷.

Leksem *gruby*, rywalizujący z leksemem *mięszy* o centralne miejsce w polu pojęciowym GRUBY, a od XVIII wieku pełniący funkcję parametrycznego przymiotnika wymiaru, pochodzi natomiast, według W. Borysia i F. Sławskiego, od prasłowiańskiego *grub* / *grqb-* (warianty ze starą obocznością rdzennych samogłosek **a* / **u*) oznaczającego 'surowy, nieobrobiony, szorstki, chropowaty; mający dużą objętość, znaczny przekrój poprzeczny, gruby, otyły' zapewne z wcześniejszego **grumb* – od praindoeuropejskiego **ghreu-bh-* 'trzeć, rozcierać'. Rozwój semantyczny przymiotnika *gruby* przebiegał, zgodnie z tą koncepcją, od pierwotnego znaczenia 'szorstki, chropowaty, nierówny', które przeszło w 'surowy, nieobrobiony, niezgrabny' (a przenośnie, o człowieku: 'prosty, nieokrzesany, niewychowany'), na bazie którego

¹⁰⁶ Być może dlatego nie został on uwzględniony w pracy Marioli Jakubowicz (2010).

¹⁰⁷ „Pewne problemy” – pisze K. Kleszczowa (2003: 100) – „sprawiają przymiotniki *mięszy* i *podtejszy*, wyglądają one jak comparativus, ale brak w staropolszczyźnie form, które można by traktować jako stopień równy”.

powstało znaczenie 'gruby, tłusty, tęgi, obszerny' (SEBo, SEJPS)¹⁰⁸. Leksem *gruby* notowany jest w polszczyźnie od II poł. XV w. Zastąpił on staropolską formę *grąby* / *gręby* ('prosty, nieokrzesany, niewykształcony; szorstki, chropowaty, nierówny, sztywny'), dziś szcążkowo zachowaną w gwarze, recesywną, zapewne o wąskim znaczeniu'. W XVI-XVII w. leksem *gruby* funkcjonował także sporadycznie w postaci *hruby*, *ruby*¹⁰⁹.

5.2. Semantyka leksemów *gruby* i *miąwszy*

Prawdopodobny rozwój semantyczny leksemów *gruby* i *miąwszy* przedstawiają tabele nr 13 i 14.

Tabela 13

Znaczenia leksemu *gruby* i ich możliwe przyporządkowanie chronologiczne

	XV w.	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	XIX w.	I poł. XX w.	II poł. XX w.
'gruby, o dużym obwodzie	+ ?	+	+	+	+	+	+
'mający określoną grubość'	–	+	+	+	+	+	+
'prostacki, nieokrzesany, bezwstydný'	+	+	+	+	+	+	–
'o spółgłosce: w terminologii gramatycznej twarda'	–	+	–	–	–	–	–
'o głosie: niski, donośny, nieprzyjemny'	–	+	+	+	+	+	+
'gęsty (o ciemności, mroku, nocy)'	–	–	+	+	+	+	+
'gęsty (o płynach)'	–	+	+	+	+	–	–
'gęsty (o substancjach lotnych)'	–	+	+	+	+	+	+
'prymitywny, niedoskonały, nieukształtowany'	–	+	–	–	–	–	–
'surowy, w pierwotnej postaci (nieobrobiony)'	–	+	+?	+	–	–	–
'ciężki, niewyszukany, powszechny', 'szorstki, niedelikatny' o odzieży, tkaninach	–	+	+	+	+	–	–
'przeznaczony dla pospólstwa (o pokarmach)'	–	+	+	+	–	–	–
'szpetny, prymitywny' (o wyglądzie zewnętrznym i budowie fizycznej)	–	+	–	–	–	–	–
'prostacki, pospolity, barbarzyński, nieokrzesany, niekulturalny, niewykształcony, głupi (i świadczący o tych cechach)'	–	+	+	+	–	–	–

¹⁰⁸ Według M. Jakubowicz (2010: 170) znaczenie etymologiczne badanego leksemu to 'nieobrobiony'.

¹⁰⁹ Formy *hrubyj* / *hruby* U. Sokólska klasyfikuje jako rutenizm. Funkcjonowała ona w XVII-wiecznej polszczyźnie kresów północno-wschodnich.

'mocnej budowy, wielki pod względem rozmiarów'	-	+	-	-	-	-	-
'złożony z dużych cząstek, gruboziarnisty'	-	+	+	+	+	+	+
'ciężkostrawny (o pokarmach)'	-	+	+?	+	-	-	-
'wielki, znaczący, intensywny (pod względem nasilenia lub trwania)'	-	+	+	+	+	+	+
'ciężarny'	-	-	-	-	+	-	-
'nieprecyzyjny'	-	+	+	+	+	+	+
'późny, głęboki'	-	-	-	-	+	-	-

Tabela 14

Znaczenia leksemu *mięszy* i ich możliwe przyporządkowanie chronologiczne

	XV w.	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	XIX w.	I poł. XX w.	II poł. XX w.
'gruby, tłusty, mięsisty' (m.in.o wargach, nosie, ogonie, szyi)'	+	+	+	+	+	-	-
'mający określoną grubość'	-	+	+	+	-	-	-
'tęgi, otyły (o człowieku)'	-	+	+	+	-	-	-
'pełen rozwagi, namysłu, niepowierzchny'	+	-	-	-	-	-	-
'szeroki'	+	-	-	-	-	-	-
'pozbawiony wykwintu, prostacki' włókien, tkaniny, odzieży, pożywienia'	-	+	-	-	-	-	-
'gęsty (o włosach, ciemności)'	+	+	+	+	-	-	-
'gęsty (o płynach)'	-	+	+	+ ?	-	-	-
'gęsty (o powietrzu)'	-	+	+	+	-	-	-
'mocny, silny (o pulsie)'	-	+	-	-	-	-	-
'niski (o głosie)'	-	+	+	+	+	-	-
'szumiący' (o głosce)	-	+	-	-	-	-	-
'odnoszący się do bryły'	-	-	-	+	- ?	-	-
'nieczuły'?	-	-	-	-	+	-	-
'ciężki, ograniczony, prostacki, ordynarny' (o dowcipie / rozumie)'	-	-	+	+	- ?	-	-

5.2. Leksemy *gruby* i *mięszy* w staropolszczyźnie

Leksem *mięszy* / *mięszy* pojawia się już w SStp w następujących znaczeniach: 1. 'gruby, tłusty, mięsisty (m.in.o wargach, nosie, ogonie, szyi)', 2. 'gęsty (o włosach, ciemnościach)', 3. 'pełen rozwagi, namysłu, niepowierzchowny' (np. *człowiek mięszej rady*, łac. *basso consilio*), 4. 'szeroki'. Dwa ostatnie, których nie dokumentuje żadne źródło leksykograficzne poświęcone słownictwu późniejszych epok, zdają się być unikatowe dla staropolszczyzny. *Słownik staropolski* rejestruje też formację pochodną słowotwórczo: *mięszość* / *mięszość* 'grubość; o barwie: stężenie, intensywność'.

Trzy znaczenia leksemu *gruby*: 'gruby, o dużym obwodzie, *vastus, amplius*', 'prostacki, nieokrzesany, bezwstydný' i 'o spółgłosce: w terminologii gramatycznej twarda'¹¹⁰ podaje *Słownik staropolski*. Notuje również połączenie *grube gardło* oznaczające 'gruby, donośny głos', na bazie którego powstało wyrażenie *gruby głos* funkcjonujące do dziś w polszczyźnie. Znaczenie etymologiczne leksemu *gruby* 'szorstki, chropowaty, nierówny' stało się punktem wyjścia dla rozwoju znaczenia 'surowy, nieobrobiony', które z kolei legło u podstaw metaforycznego przeniesienia 'nieoszlifowany, nieokrzesany' jako 'niekulturalny, niewykształcony' i, równolegle, znaczenia 'niecienki'. Obecność pierwiastka znaczeniowego 'nieobrobiony, nieoszlifowany, chropowaty' zadecydowała o wykształceniu się negatywnych konotacji tego leksemu ('brzydki, prostacki, niewykształcony, prymitywny'). Znaczenie 'niecienki' nie było, jak pokazuje SStp, ani jedynym, ani dominującym w najwcześniejszych etapach rozwoju tego leksemu.

Jednostkami derywowanymi od leksemu *gruby* w różnych jego znaczeniach są w SStp: *grubawy* 'dość gruby' (o szatach), 'niewyszukany, prosty, surowy', *grubie* 'brzydko, niegodnie', *grubieć* 'stawać się grubym; o spółgłosce: stawać się twardym', *grubość* 'prostactwo; brzydka, wstrętna postać', *grubszy*. Potwierdzają one negatywne konotacje tego leksemu ('brzydki, prostacki').

¹¹⁰ M. Jakubowicz uznaje znaczenie 'niecienki' za innowację powstałą niezależnie na obszarze polskim i serbsko chorwackim, nieobecną w języku rosyjskim, a w językach białoruskim i ukraińskim prawdopodobnie przejętą z polszczyzny (2010, 170). *Słownik staropolski* opiera je bowiem na jednym tylko przykładzie (*koń pleśniawy... grube kolanie* GórsJaz z 1471), którego interpretacja nie jest według autorki oczywista. Znaczenia tego nie poświadczają także odnotowane w SStp derywaty.

5.3. Leksemy *gruby* i *mięszy* w XVI wieku

W XVI wieku, a zapewne i wcześniej, leksem *mięszy* był najbardziej uniwersalnym przymiotnikiem określającym cechę bycia niecienkim. W SXVI ma on najwięcej, bo aż 166, poświadczeń wśród tego typu przymiotników. Funkcjonował w znaczeniu 'gruby' zarówno w ujęciu trójwymiarowym ('szeroki w przekroju') jak i dwuwymiarowym (stąd połączenie *punkt mięszy* oznaczające kropkę). Używano go również jako 'posiadający pewną grubość' oraz w połączeniu z określeniem wymiarów (np. *mięszy jakoby na palec*), co wskazuje, że funkcjonował jako parametryczny przymiotnik wymiaru. *Słownik polszczyzny XVI wieku* notuje frazeologizmy z leksemem *mięszy* w znaczeniu 'gruby': *mięszy pieniądz* 'grosz', *mięszy grosz* 'bogacz' oraz *mięszy koniec* 'eufemistyczne określenie zadu':

Insi opiwszy się, wczas sobie mięszym końcem czynią: on zaś pijąc, nic po sobie nie zostawił, ani sobie wracaniem, ani mięszym końcem nie pomógł. Kosz. Lor. 118, SL

Etymologia leksemu *mięszy* wskazuje na jedną z jego cech konotacyjnych, jaką jest mięsistość bądź też związek znaczeniowy z mięszem czy mięsem. Zadecydowała ona być może o tym, że przymiotnika tego używano w XVI w. także w odniesieniu do tego, co zawiera mięsz bądź może być konceptualizowane jako mięsiste: części ciała (*biodro, brzuch, noga, nos, pierś, pięta, ręka, plecy, łyst* 'łydka', *ucho, udo* itp.), owoców, a w XVIII wieku także brył, o czym świadczyć mogą takie odnotowane przez SL połączenia jak *stopa mięsza* 'stopa kubiczna' i *kąt mięszy* 'kąt bryłowy'. W odniesieniu do ciała lub jego części leksem ten oznaczał 'tęgi, otyły, krępy, mięsisty, umięśniony', w połączeniu z rzeczownikami *mięso, ciało*: 'tłusty' (*a gąszcz z cebule lepszy niżli z czego innego do tych mięszych i twardych ryb.* FalZioł IV 45 d,c, SXVI), o oczach: 'opuchły, zapuchły'. Używano go jednak także w odniesieniu do szeregu innych leksemów – m.in. *brożyna* 'część konstrukcji brogu' SXVI, *cyrkuł* 'coś okrągłego' SXVI, *deszczka* 'deseczka' SXVI, *drzewo, gałąź, grobla, gwóźdź, kij, korzeń, kość* (*kostka*), *krążek, lina, list* 'liść' SXVI, *łuska, nasienie, obręcz, pap(i)er, piasek, puszczalka, powróż, pręt, rzecz, rzeszoto, siano, włosy, zęby, sierć, sklep* 'sklepienie' SXVI, *warsta, skóra, tarcica, trzcina, ziemia, żłób, żelazo, żyła.*

W XVI wieku, zapewne na drodze analogii do jednego ze znaczeń leksemu

gruby, przymiotnik *mięszy* zaczęto także odnosić do opisu 'pozbawionych wykwintu, prostackich' włókien, tkaniny, odzieży, pożywienia:

Mięszsze, grube zgrzebne odzienie. Mącz 189d, SXVI.

Brak jednak śladów takiego odcienia semantycznego badanego leksemu w polszczyźnie późniejszych epok. Na bazie znaczenia 'gruby, tłusty' powstało notowane od XVI wieku znaczenie 'gęsty, zawieszisty' odnoszące się do właściwości fizycznych substancji w różnych stanach skupienia: lotnych (powietrza), ciekłych - krwi, uryny, wina:

Różność wina z wodności albo mięszkości, bowiem wino albo będzie subtelne a wodne albo gęste i mięszsze. Cresc. 369, SL

i stałych. Przenośnie używano go także do opisu ciemności i niskiego głosu:

Był król Jagiełło głosu mięszszego, mowy prędkiej... Biel. 305, SL.

W XVI-wiecznej terminologii medycznej leksem *mięszy* odnoszony był także do opisu uderzenia pulsu: *mięszy puls* to puls 'mocny, silny' (antonimiczne wobec *puls cienki*), w terminologii gramatycznej natomiast do cech fonetycznych głoski ('szumiący').

Gniazda słowotwórcze tworzone przez leksem *mięszy* w różnych jego znaczeniach obejmowały według SXVI derywaty nominalne: *mięszy*; *namięszy*; *niemięszy*; *przymięszy* / *przymięszy* 'nieco mięszy'; *mięszenie*; *milszo*; *mięszowzdęty* 'powodujący obrzmiałość'; *mięszkość* / *mięszczość* 'trzeci wymiar (w zestawieniu z długością i szerokością); grubość, szerokość w przekroju; znaczna grubość; otyłość; gęstość; zawiesina, osad; moc, siła (o uderzeniach pulsu)'; *mięsz* / *mięsz* / *mięsz* 'szerokość w przekroju'. Dwa ostatnie często występowały w określeniach miary:

mięszkość na półtora wielkiego palca Mącz. 17, c, 88 d, SXVI

Mięsz umywalni był na trzy wielkie palce. W. 3, Reg. 7, 26, SL;

Ławy z balek w mięsz na stopę były. Warg. Cez. 62, SL.

W miész albo na miész trzy, dwa palce, gruby trzy albo dwa palce. Włod., SL.

Kamień ów był wzdłuż trzynaście stóp, a w miész siedm. Sk. Dz. 1180, SL.

Naczynie to było wmiész na dłoń. Budn. 2, Chron. 4, 5, SL.

Do derywatów werbalnych należały leksemy: *miąszyć / miąszzyć / mięższyc* 'stawać się grubszym, tęższym, szerszym; stawać się gęstszym; stawać się niższym (o głosie)'; *namięszzyć; zmięszzyć* oraz, być może, *mięsić*¹¹¹. Gniazda te nie uległy rozbudowaniu w kolejnych epokach.

Leksem *gruby* ma w SXVI najwięcej, bo aż 312, poświadczeń w znaczeniu 'prymitywny, niedoskonały, nieukształtowany' (w odniesieniu do ludzi, przedmiotów, pojęć abstrakcyjnych). Jego podstawowe dziś znaczenie 'niecienki' plasuje się w tym słowniku na drugim miejscu. Według A. Bańkowskiego (SEBa) w poł. XVI w. leksem ten należał do najstarszych w literaturze polskiej słów pejoratywnych o bardzo szerokim zakresie znaczeń. W odniesieniu do materii oznaczał 'surowy, w pierwotnej postaci (nieobrobiony)', często metaforycznie wyrażając opozycję do właściwości ducha: *grube ciało* SXVI; *gruba materyja* SXVI; *grube powietrze* SXVI; *gruba ziemia* SXVI:

Niebo jako różne od tej grubej ziemi. KołakCath C3, SXVI.

A my owszem żywiemy żywot tym ważniejszy, czym nad to grube ciało duch jest ślachetniejszy. Tr 19, 28, SJK.

To, co niepoddane zostało obróbce (szerzej oddziaływaniu kultury), w związku z czym pozostawało nieukształtowane, uznawano za prymitywne, prostackie, brzydkie, wulgarne, pospolite. W odniesieniu do przedmiotów przeznaczonych do użytku (zazwyczaj, jak zaznacza SXVI, „dla pospólstwa”) używano leksemu *gruby*, jak zaświadcza SXVI, w znaczeniu 'prymitywny, nieukształtowany, niedoskonały' (m.in. w SXVI: *gruba farba; gruba glina; gruba stajnia; gruba glina; gruba jama; grube łożysko 'nora'* SXVI):

Zawždy mieszkasz w jamie grubej, a z królem w łożnicy cudnej. BierEz. N3, SXVI.

¹¹¹ Leksem *mięsić* notują Cn i SL.

Określając odzież, tkaniny, zwłaszcza te posiadające grubą strukturę przymiotnik ten znaczył 'ciężki, niewyszukany, powszechny (gruboziarnisty)', a także 'szorstki, niedelikatny' (*gruba koszula* SXVI; *gruby len* SXVI; *gruby obow* 'obuwie' SXVI; *grube odzienie* SXVI; *grube płaszczysko* SXVI; *gruby powroz* SXVI; *grube sukni(isk)o* SXVI; *grube sulejaty* SXVI; *gruba szata* SXVI; *gruba wełna* SXVI; *gruba włosiennica* SXVI; *gruby wór* SXVI), o pokarmach : 'niewyszukany, przeznaczony dla pospólstwa'¹¹² (*gruba karmia* 'pokarm' SXVI; *grube młoto* SXVI; *gruby pokarm* SXVI; *grube potrawy* SXVI; *gruby chleb* SXVI):

Jako kto po zdrowych i smacznych potrawach jeść grubych a kmiecych nie może.
SkarŻyw 581, SXVI.

Ubacz tu iż król nad królmi raczył ijdź w domek ubogiego zwolenika, a tam proste grube nieprzyprawne brać pokarmy. OpecŻyw. 44, SXVI.

Słownik polszczyzny XVI wieku notuje również frazeologizm *gruba robota* 'ciężka, niewykwalifikowana praca' oraz wyrażenie przyimkowe z *gruba* 'powierzchnie, szkicowo, niedokładnie' SPXVI (z *gruba* / z *grubsza* SL):

jako owo malarz z gruba na początku to co ma wymalować wolą narysuje.
GórnRozm. L2, SXVI.

W odniesieniu do wyglądu zewnętrznego i budowy fizycznej leksem *gruby* znaczył natomiast w XVI-wiecznej polszczyźnie, jak pokazuje SXVI, 'szpetny, prymitywny', tworząc, między innymi, połączenia *gruby mąż*, *gruba pleć*, *grube przyrodzenie*, *grube ręce*, *gruba składność*, *gruba twarz*, *gruby włos*, *grube włosiska*:

uźrzał niektórego człowieka imieniem Marcholta [...] na obliczu żadnego i grubego. March A2, SXVI.

W określeniach cech psychicznych i umysłowych (zazwyczaj związanych z warunkami

¹¹² *Chleb gruby* oznaczał gruboziarnisty chleb jedzony przez pospólstwo, w wyrażeniu tym krzyżowały się więc dwa znaczenia leksemu *gruby* – 'przeznaczony dla pospólstwa' i 'gruboziarnisty', podobnie było w przypadku połączeń *grube sukno*, *szata* itp.

życia społecznego) przyjmował znaczenie 'prostacki, pospolity, barbarzyński, nieokrzesany, niekulturalny, niewykształcony, głupi, niesubtelny, niewybredny (i świadczący o tych cechach)' SXVI:

Żaden naród tak gruby nie jest, któryby Boga nie wyznawał. Wr 2, SJK.

Niektóre narody, acz same grubemi były, sąsiady na uczone miały. Krom. 6, SXVI.

dla tego proste rybitwy a grubego rozumu na to obrał. OpecŻyw40, SXVI.

W odniesieniu do przeciwników religijnych znaczył wreszcie: 'powierzchnowy, nieprawidłowo rozumujący, opierający się na doświadczeniu zmysłowym'. Jego łączliwość w tych znaczeniach była w XVI-wiecznej polszczyźnie bardzo szeroka, określał bowiem szereg leksemów (między innymi, jak pokazuje SXVI: *bałwochwalstwo, barbar, chłop, chłopstwo, człowiek, dowcip, język, mniemanie, mowa, nauka, obyczaj, poganin, słowo, żart, gbur, kozica, król, lud, ludzie, łeb, łowiec 'łowca' SXVI, mąż, miłość, nabożeństwo, naród, nierozum, niestworność 'niezgoda' SXVI, nieuk, niewiasta, ofiara, pisanie, podobieństwo, pogaństwo, pospółstwo, rozum, rzecz, smak, tłumaczenie, trefność, wieśniak, wykład, wywody, zakon, żołnierz*).

O negatywnych konotacjach przymiotnika *gruby* świadczy także fakt, że, jak wskazuje SXVI, zestawiano go z takimi jak *chłopski, podły, szkaradny, sprośny, bydlęcy, cielęcy, dziki, nieuczony, niewstydlivy, niewyczosany 'prostacki, bez ogłady' SXVI, niewypolerowany, nikczemny, okrotny, prosty, surowy.* *Słownik polszczyzny XVI wieku* notuje ponadto frazeologizm *chłop hruby* 'prostak'.

Drugie (obok 'prymitywny, nieukształtowany') najczęstsze w polszczyźnie XVI-wiecznej znaczenie leksemu *gruby*, które ma jednak w SXVI mniej, bo 55 poświadczeń, to 'szeroki w przekroju, gruboziarnisty; tęgi, otyły, krępy, trójwymiarowy'. W tym znaczeniu zestawiano go często z leksemem *mięszy*, z którym rywalizował:

Nie czas tedy [...] o rzeczach mięszy albo hrubych jakoby miały być mierzane pisać niechęć. GrzepGeon N3, SXVI.

Leksemu *gruby* nie używano raczej w odniesieniu do nazw części ciała, z którymi w XVI wieku łączył się przymiotnik *mięszy*. Wyjątek stanowiły leksemy *skóra, paznochty, nozdrze, włosy, zęby*, więc te, których nie konceptualizowano raczej jako

mięsistych oraz leksem *noga*. Przymiotnik ten funkcjonował również według SXVI jako określenie takich, między innymi, rzeczowników jak *dębina, drewno, klofta* 'kawał drzewa, polano', *korzeń, łańcuch, luszczyna* 'strąk, łuska, łupina, skórka', *niecka* 'podłużne naczynie do wyrabiania ciasta' SXVI, *piasek, pierze, proch, rzeszoto, sito, sól*. O tym, że leksem *gruby* miał raczej negatywne konotacje, świadczy fakt, że w przeciwieństwie do leksemu *mięszy* używano go również w odniesieniu do leksemów związanych z chorobami (np. *krosty, otręby* 'łuski zboża; łupież' SXVI czy *świerzb*).

Przymiotnik *gruby* opisywał na przestrzeni wieków różne cechy fizyczne. Oprócz 'otyły, niecienki' w XVI wieku znaczył także: 'mocnej budowy, wielki pod względem rozmiarów' i 'złożony z dużych cząstek, gruboziarnisty' – *gruby piasek; gruby chleb* itp.:

Niedźwiedź jest zwierzę grube a srogie. FalZioł IV 13c, SXVI

Także od tego, który się obłoczy w szkarłat i nosi koronę, aż do tego który się obłoczy w gruby len. KochPs. 100, SXVI.

Funkcjonował także jako 'gęsty, ciężki, twardy; ciężkostrawny (niekiedy o pokarmach)' – m.in. o dymie, flegmie, krwi, powietrzu, chmurze, mięsie, pokarmie, wietrze, urynie¹¹³:

Mięso kogucie grubsze ku strawieniu niżli kokosze FalZioł IV 18d, SXVI,

a od czasów staropolskich używano go do opisu barwy głosu. XVI-wieczny *gruby głos* to głos 'niski albo głośny lub też nieprzyjemny w brzmieniu':

Osiel iż głosu grubego, mamy trębacza dobrego. BierEz S2, SXVI.

Na bazie jednego ze wspomnianych wyżej znaczeń leksemu *gruby* – 'wielki pod względem rozmiarów' – powstało już w XVI wieku znaczenie przenośne 'wielki, znaczący, intensywny (pod względem nasilenia lub trwania)' m.in.: *błąd gruby, bałwochwalstwo, blażeństwo, ciemności, godziny, grzech, kłam(stwo), nieszczęście, nieumiejętność, niewiadomość, niezgoda, omyłka, potwarz, sprośność, ślepotą, wina,*

¹¹³ SXVI notuje także wyrażenie *przepuszczenie grube* oznaczające 'stolec'.

wonność, wszeteczeństwo, złość, żaloba¹¹⁴:

Bowiem rzeczy które mocno woniąją zmieszawszy się z wilgotą ciała jeszcze grubszą wonność czynią. GłabGład 14, SXVI.

Co jako jest gruba wina [...] uważić każdy może. SkarKazSej 694 b, SXVI.

Badany przymiotnik pełnił więc od XVI wieku także rolę wykładnika intensywności, jednak, w przeciwieństwie na przykład do leksemu *głęboki*, określał przede wszystkim to, co waloryzowano negatywnie (w podanych wyżej przykładach ze SXVI jedynie połączenia *gruba wonność* i *grube godziny* nie mają takiego wydźwięku). Należy podkreślić, że leksem *mięszy* nie pełnił nigdy tej roli.

XVI-wieczne gniazda tworzone przez leksem *gruby* w różnych jego znaczeniach obejmowały łącznie nieco mniej jednostek niż analogiczne gniazda leksemu *mięszy*. Uległy jednak znaczącej rozbudowie w porównaniu ze stanem staropolskim (11 jednostek w SXVI w stosunku do 4 leksemów odnotowanych przez SStp), przy czym najwięcej derywatów motywowanych było przez znaczenie 'prymitywny, nieukształtowany': *grubszy* SXVI; *nagrubszy* SXVI; *grubie* 'prymitywnie, niedoskonale; po prostaku, niewybrednie, ordynarnie, bez kultury, głupio, na niskim poziomie' SXVI; *grubokrewny* 'mający gęstą krew' SXVI; *grubomowny* SXVI; *grubość* 'prymitywność; brak kultury' SXVI; *grubstwo* 'prostactwo, nieuctwo, brak kultury' SXVI; *grubala* 'człowiek nieokrzesany, prostak'; *grubomowność* SXVI¹¹⁵. Derywatów werbalnych było znacznie mniej (zaledwie 2): *grubieć* SXVI, *zgrubieć* SXVI:

Mieszkając w górach, zgrubiał był srodze, zarosłą brodę, suknię zdrapaną, ciało wyschłe mając. Skar. Żyw. I, 13, SXVI.

¹¹⁴ W niektórych z tych połączeń badany leksem może mieć także, jak wskazują autorzy SXVI, znaczenie 'pochodzący z głupoty, prostactwa, fałszywej interpretacji'.

¹¹⁵ Jednostki *grubijan* SXVI, SL; *grobijan* SXVI; *grobian* SL; *grubianin* SL, SWil uznają za SEBa za pożyczki z języka niemieckiego w znaczeniu 'człowiek głupi, niewykształcony' SXVI; 'grundychwał, parafianin, gbur, chłop, nieulizany, nieokrzesany' SL, podobnie jak pochodne: *grubianka* SL; *grubiański* SL; *grubiańsko* SL; *grubijaństwo* 'głupota, nieokrzesanie, brak kultury' SXVI; *grubiaństwo* SL.

5.4. Leksemy *gruby* i *mięszczy* w XVII wieku

Jeszcze w dziele *Officina ferraria* Walentego Roździeńskiego (1612) przymiotnik *mięszczy* pozostawał jedynym leksemem o znaczeniu ‘gruby, niecienki’:

Więc i koło niech będzie bierne, a mięszczy wał,
któryby wielki pochop i zawód wielki miał.

Helza mięszcza i mocna i buksze stalone
Mają też być [...]
Wiec i rytzel niech będzie mięszczy i niemały
I ramiona zarówno, aby młot dźwigały.
Trzeba mieć gładkie, całe, dobrze ustalone,
A w pień mięszczy, dębowy, dobrze usadzone.
(*Officina ferraria*, 69)

Leksem *gruby* używany był natomiast przez autora w znaczeniu ‘prostacki, ordynarny’:

Żelazo [...] zwycięża swą mocą, acz w grubym sposobie. *Officina ferraria*, 53.

Jednak przegląd XVII-wiecznych utworów poetyckich (Kaspra Miaskowskiego, Wespazjana Kochowskiego, Daniela Naborowskiego, Samuela Twardowskiego, Wacława Potockiego) oraz prozatorskich (*Pamiętniki Samuela Maskiewicza*) pozwala stwierdzić, że w XVII wieku do opisu tego, co niecienkie, używano zarówno przymiotnika *mięszczy*, jak i *gruby*, przy czym w przebadanych przeze mnie tekstach źródłowych (z wyłączeniem tekstów naukowych) częściej leksemu *mięszczy*. I tak w *Zbiorze rytmów* K. Miaskowskiego można odnaleźć połączenia *piasek mięszczy* (120)¹¹⁶, *mięszcze błoto* (289) oraz *mięszczy wąs sitarski* (16)¹¹⁷. Leksem *gruby* funkcjonuje tam przede wszystkim w znaczeniu ‘nieokrzesany, prostacki’ (m.in.: *Słowak* (36), *poganin* (290), *słowo* (218), *Moskwa* (268)), ‘niesubtelny’ (o ciele w przeciwieństwie do duszy: *grube ciało* (10, 42)) oraz ‘niewyszukany, surowy, niecienki’ (*cholewy* (86), *platy* (23,

¹¹⁶ Cyfry w nawiasach oznaczają numery stron w danej pozycji, na których odnaleźć można przytoczone połączenia.

¹¹⁷ *Mięszczy wąs* występuje także w *Goffredzie* Piotra Kochanowskiego i w wielu późniejszych utworach literackich, m.in. w *Opisie wezyra* S. Twardowskiego

27)) i 'intensywny' (*gruby upór* (154)). W. Kochowski używa przymiotnika *mięszy* w znaczeniu 'gruby' (*mięsze drzewo* (PWiP, 264), *palcat* (PWiP, 6 7) 'berło' SPXVI, *marmory* (PWiP, 22):

Jedno od Alpes wionie Auster skory, mięszych kolosów rozwali marmory. PWiP, 22.

Leksem *gruby* funkcjonuje w jego poezji w znaczeniu 'nieobrobiony, prostacki': *gruby głaz* (PWiP, 148), *naród* (PWiP, 240, 326, 17), *Bułgar* (PWiP, 135)):

Nie Praxytella dłutem wydrążony, ale głaz gruby wy wiecie sąmsiedzi, prostym natury kunsztem obrobiony. PWiP, 148

oraz jako wskaźnik intensywności (*gruby błąd* (PWiP, 106)). Także w opisach grubego człowieka i grubego muru używano w XVII wieku, jak wskazują teksty źródłowe, przymiotnika *mięszy*:

Duży, mięszy, brodaty, sądowy do tego. Na pana Zalewskiego.
[...] *mur mięszy* Pamiętniki, 45.

Leksem *mięszy* zyskał też w XVII wieku nowe znaczenie. Od tego czasu funkcjonowały bowiem w polszczyźnie połączenia *dowcip, rozum mięszy* oznaczające 'ciężki, ograniczony, prostacki, ordynarny dowcip, rozum', analogiczne do połączeń *gruby dowcip, rozum*:

Rozkosze pól niebieskich zmyślił Mahomet na przynęcenie ludzi prostych i mięszego dowcipu. Kłok. Turk. 167, SL.

Przymiotnik *gruby* funkcjonował natomiast w XVII wieku przede wszystkim w znaczeniu 'prostacki, prymitywny':

[...] *bo Moskwicin gruby do niczego pociągnąć się nie dał.* Pamiętniki, 59.

U Samuela Maskiewicza odnaleźć można połączenie *grube zastosowanie* (Pamiętniki, 4), w *Poezyjach* S. Twardowskiego m.in. *gruby poganin* (85, 156), *bisurmanin* (26), *gmin* (142), *pohaniec* (107), *cień* (68), *słowa* (73), *miechy* (165), *cienie* (11), *pogaństwo* (45), *Turcy* (.104), w *Argenidzie* W. Potockiego natomiast: *gruby błąd* (35, 238), *habit* (362), *error* (259), *plaszcz* (460), *naród* (326), *falsz* (237). SXVII podaje też przysłowie, w którym leksem *gruby* występuje w znaczeniu 'niecienki': *W grubej bai często się radość i pociecha tai*. PotSyloret 471 (*baja* 'gruba wełniana tkanina' SXVII). W przebadanym materiale brak połączeń *gruby mur*, *gruby człowiek* (w znaczeniu 'niecienki'), SXVII notuje natomiast jako ustabilizowane połączenia *chłopstwo grube*, *boty (chłopskie) grube* i *chłop gruby*:

Ślachcicem zwał się ale je[go] osoba chłopem grubym z urodzenia oznajmowała go. Trep. Nek. Lib. 83V, SXVII.

Niesłusznie Henryk Borek pisze w *Języku Adama Gdaciusa* (1962: 135) o leksemie *miąwszy*: „Linde cytuje z XVII w. P. Kochanowskiego i *Biblię gdańską*; chyba już wówczas forma rzadka, wypierana przez *gruby*”. W Cn odnaleźć można zarówno artykuł hasłowy poświęcony leksemowi *miąwszy* (z przykładem użycia: *Miąszsze drzewo na cztery sążnie*) jak i *gruby* (*grubo się chowa*, *grubo żyje*, *gruby człowiek grubijan*, *gruby jak kij*, *gruby jak pień*). Złożenie *grubowłosy* jest tam definiowane jako 'miąszszego włosa'.

Należy jednak zaznaczyć, że SPa nie notuje leksemu *miąwszy*, leksem *gruby* jest w nim za to rejestrowany z 7 poświadczeniami – m.in. *gruba żelazna krata*, *grube cholewy*, *gruba szyja*, *gruby cień*. Natomiast w wydanym w 1690 roku *Architeckie polskim* Stanisława Solkiego leksemy *gruby* i *miąwszy* funkcjonują wymiennie w znaczeniu 'niecienki' jako parametryczne przymiotniki wymiaru:

[...] z *forsztów dębowych szerokich na trzy ćwierci łokcia, grubych na cztery cale*. Architekt polski, 83

Kloc dębowy K, (Bibą zowią cieśle) gruby i długi na półtora łokcia. Architekt polski, 17

[...] *szeroką na calow dwa, miąszszą na półcala*. Architekt polski, 17.

Słownik Lindego pokazuje, że leksem *gruby* funkcjonował w XVII wieku nadal w znaczeniu ‘gęsty, ciężki’ (o mgłę, ciemności, cieniu). Nawiązuje do niego połączenie *grube niebo* ‘ciężkie niebo’ SL (z XVI-wieczną cytacją). Znaczenie tego leksemu uległo jednak w XVII w. rozszerzeniu. Zaczął on bowiem prawdopodobnie oznaczać ‘haniebny, sromotny, wstydný’, jak w odnotowanym w SL zwrocie *tył gruby podać: Czyli tył raz podawszy gruby i zelżywy, Obróć się?* Tward. Misc. 22.XVII, SL. Choć znaczenie to rejestruje także SL i SW, brak późniejszych cytacji poświadczających jego istnienie w kolejnych wiekach.

5.5. Leksemy *gruby* i *mięszy* w XVIII wieku

W *Architekcie polskim* leksem *gruby* funkcjonował obok leksemu *mięszy* jako parametryczny przymiotnik wymiaru. W *Nowych Atenach* Benedykta Chmielowskiego oraz SL i ND jest już jedynym leksemem pełniącym tę funkcję:

[...] *gruby na dłoń jedną* [...]. Nowe Ateny II, 613.

[...] *gruby na stop sześć*. Nowe Ateny IV, 609.

[...] *gruby in diametro na łokieć*. Nowe Ateny I, 655.

Mur jeden gruby. Nowe Ateny III, 8.

deska na trzy cale gruba SL.

bochen okrągły wielki jak kapelusz, gruby na dłoń, który łupką zowią Os. Rud. 690, SL

dyl krajny, z drzewa wytarty, z jednej strony z kory nieociosany, na trzy cale gruby SL.

Forszt dębowy, sosnowy, szeroki na trzy ćwierci łokcia, gruby na trzy cale Tr, SW.

W *Opisie obyczajów* Jędrzeja Kitowicza przymiotnik *mięszy* pojawia się już wyłącznie w odniesieniu do włosów: *Wąs mięszy jako garść konopi* (222), zgodnie z jednym z jego znaczeń zarejestrowanych już w SS^{tp} (‘gęsty – m.in. o włosach’) ¹¹⁸. W połączeniu z innymi rzeczownikami autor używa leksemu *gruby* ‘niecienki’, m.in.: *kij* (404), *palec* (64), *chleb* (77), *deszcz* (106), *koszula* (123, 121, 125), *noga* (27), *spodnie* (121). Podobnie jest w *Roślin potrzebnych, pożytecznych...* Krzysztofa Kluka, który nie używa

¹¹⁸ Trwałość tego połączenia można tłumaczyć jego obecnością w *Goffredzie* P. Kochanowskiego, którego wpływ na polszczyznę jest nieprzeceniony (por. Pollak 1973: 178-190).

przymiotnika *mięszy*, wielokrotnie natomiast sięga po leksem *gruby*, być może dlatego, że ten pierwszy w XVIII-wiecznych tekstach naukowych odnosił się raczej do dziedziny matematyki i fizyki.

Wydaje się, że choć w XVIII wieku leksem *mięszy* nadal funkcjonował w polszczyźnie, jednak jego frekwencja tekstowa była mniejsza, a znaczenie ulegało zmianie. Słownik Lindego podaje w definicji tego leksemu odnotowane wcześniej znaczenia 'gruby; gęsty; niski (o głosie)', Trotz rejestruje 'gruby; niski (o głosie)': *mięszka deska na trzy palce* ND, *mięszy alt*; *mięszy bas*, *mięszy dyszkant* ND. Jednak XVIII-wieczne połączenia *kąt mięszy*, *stopa mięszka* SL, wskazują także na jego nieodnotowany dotychczas związek z geometrią¹¹⁹. Świadczą o nim również odnotowane w SL znaczenia pochodnego rzeczownika *mięszość*: 'trzeci wymiar (w zestawieniu z długością i szerokością), grubość, gęstość' oraz, opatrzone kwalifikatorem *termin fachowy*: 'summa części materialnych, z których składa się ciało nazywa się mięszością, *masse*':

Ponieważ ciężary ciał jakichkolwiek zawsze są w stosunku mięszości, idzie ztąd, że z dwóch ciał jednakową objętość mających, jedno cięższe od drugiego, to też większą ma mięszość. Hub. Mech. 72, SL,

jak również zamieszczone w tymże słowniku definicje leksemów *bryłowy* ('do bryły należący, mięszy, pełny') i *bryłowaty* ('na kształt bryły, bryłę składający, mięszy'). Wyrażenie *punkt mięszy* oznacza w SL, podobnie jak w SXVI, kropkę.

Semantyka leksemu *gruby* nie uległa w XVIII wieku znaczącym zmianom. Funkcjonował jak wcześniej jako 'niecienki' oraz 'otyły':

Człowieczek gruby i pękaty, zarosły znacznie, i w brwiach przykosmaty. Past. Fid. 292, SL

Jakiś tam człowiek gruby i brzuchaty czeka Wc Pana. Boh. Kom. 4, 49, SL.

Okara. Gruby jak beczka. Rydel, SL.

¹¹⁹ Jak zauważa Jerzy Biniewicz (2010: 50-51) znaczący udział w pierwszych polskich tekstach arytmetycznych i geometrycznych miała leksyka rodzima (m.in. derywaty semantyczne oraz morfologiczne): „Autorzy wczesnych traktatów matematycznych czy geometrycznych (w partiach tekstu o charakterze praktycznym, instruktażowym) śmiało sięgali po leksykę zawodową (nazwy jednostek miar, figur, brył, operacji matematycznych), w której dominowały leksemy języka ogólnego, odwołujące się do potocznych skojarzeń [...], tym samym ułatwiające odbiór czytelnikowi, który niejednokrotnie nie był przygotowany do przyswojenia terminów obcojęzycznych [...]”.

Znaczenie 'dick, niecienki' figuruje na 1. miejscu w ND, poprzedzając 2. 'grob, nieokrzesany, niegrzeczny': *grube obyczaje, język, słowa*, 3. 'schlecht gearbeitet, niepoddany obróbce, prymitywny': *gruba mowa, malowanie, sukno* 4. 'grob, schlecht, grossier, prosty, niedelikatny': *Grubymi się żywili potrawami; gruby prowadzili żywot* oraz 5. 'grob, dick, epais, gęsty': *krę chorego była gruba, powietrze teraz grube*. O prymacie znaczenia 'niecienki' świadczy również artykuł hasłowy w ND poświęcony leksemowi *grubość* definiowanemu w pierwszej kolejności jako 'die Dicke': *Drzewo te grubości co troje chłopu ledwie rękoma obłapić mogli*, a następnie dopiero jako 'die Grobheit' oraz, analogicznie, artykuły dotyczące leksemów *grubieć* (1. *dick werden: Gdy wierzch drzewa zetną drzewo grubieje*; 2. *grob, unhoflich werden: W obyczajach coraz grubieje*) i *grubo* (1. *dick: chleb masłem grubo nasmarowany; grubo na palec*, 2. *grob: grubo się ze mną obchodził, grubo się chowa, żyje*). Także Linde podaje dopiero jako drugie znaczenie leksemu *gruby* 'prymitywny, prostacki' (odpowiedniki *grob, schlecht gearbeitet*), notując połączenia *gruby żart, gruby naród* (z XVIII-wiecznymi poświadczeniami), *grube słowa* (z XVII-wieczną cytacją), *gruba materia, gruby postęp* (*O! To gruba materia!* Teat. 21, 113) oraz *gruba mowa*, którą definiuje jako 'język nieforemny, niewykształcony, nieładki, nieozdobny, niewylizany, nieobyczajny, prostacki'. Jedną z definicji badanego leksemu jest też w SL 'nieładki, nieozdobny, niekrasny', a więc, po prostu, brzydki.

Linde rejestruje również połączenia *gruby piasek* 'gruboziarnisty' oraz *grube sukno* (zapewne w znaczeniu 'surowe, szorstkie'). Korespondują z nimi zwroty *grubo żyć* SL, ND, *grubo się chować* SL, ND 'żyć, chować się niemiękko, nierozkosznie' oraz opatrzone XVIII-wieczną cytacją wyrażenie *życie grube* 'niewytworne'. Również Jędrzej Kitowicz sięga w *Opisie obyczajów* kilkakrotnie po leksem *gruby* w tym właśnie znaczeniu:

chleb gruby a przed państwo pytlowany (77)

koszula gruba od roboty, cieńsza do Kościoła (123, 121, 125)

spodnie grube (121).

W ND odnotowano także znaczenie 'nieoczyszczony, surowy' nawiązujące do pierwotnego nieobrobiony i XVI-wiecznego 'prymitywny, nieukształtowany, także:

szorstki': *gruba wełna, złoto, grube żelazo*¹²⁰. Znaczenia tego nie rejestrują żadne późniejsze słowniki z wyjątkiem SW, który zamieszcza je z kwalifikatorem *rzadki*.

Kolejne odnotowane przez SL znaczenie badanego leksemu 'ciężkostrawny, nielekki, ciężki' (wymieniane już przez SXVI), funkcjonowało jeszcze w polszczyźnie XVIII-wiecznej. Odnaleźć je można na przykład u Kitowicza:

Wołowych pieczeńiów i innych potraw grubych nie dawano. Kto chciał mieć kolację z gorących potraw, miał ją zapłaciwszy od osoby po czerwonym złotym.
Opis obyczajów, 92.

Również połączenie *gruby głos* oznaczało w XVIII wieku nadal *głos niski*, o czym świadczy zamieszczony w SL cytat z XVIII-wiecznego tłumaczenia listów Seneki: *Kto zmiarkuje jak wiele chór ma głosów? Jest tam głos cienki, gruby i średni.* Pilch. Sen. list 2, 378 oraz nienotowane dotychczas wyrażenie *grube tony*, synonimiczne wobec *niskich, głębokich tonów*, a oznaczające 'niskie dźwięki'. W definicji dźwięcioła zamieszczonej w tymże słowniku można przeczytać, że ma on „głos gruby”, *głos fasolny* został natomiast zdefiniowany jako 'od słów muzycznych ut, re, mi, fa, sol albo też od fasolu, basowy, gruby'.

SL notuje połączenia *omyłka gruba, długi grube* świadczące o istnieniu znaczenia przenośnego 'mający duże rozmiary' także w XVIII-wiecznej polszczyźnie. Potwierdza to także fakt, że jednym z odcieni semantycznych przysłówka *grubo* pozostawało w XVIII wieku 'bardzo, dużo':

Jakże grubo błędzisz! Teat. 29, 25, SL

Mój pan nigdzie tak grubo nie łgał, jak tu. Teat. 26, 66, SL

Drogie to teraz pieniądze, można niemi sprawiedliwie a grubo zyskiwać. Teat. 55 e, 10, SL

Gniazda słowotwórcze z centralnym leksemem *gruby* uległy w XVII i XVIII w. dalszej rozbudowie. Obejmowały 25 jednostek w stosunku do 11 zarejestrowanych w SXVI: *grubieć* SXVI, SL, ND; *zgrubieć* SXVI, SL, ND; *grubić* SXVI, SL; *zgrubić* SXVI, SL i nominalne: *grubo* SXVI, SL, ND; *grubość* SXVI, SL, ND; *grubowatość* SL;

¹²⁰ Także jedna z definicji leksemu *grubość* w ND brzmi '*crudite d'une chose qui n'est pas bien travaillée*': *grubość jedwabiu, stal w wodzie warzona grubość swoją traci*

grubowaty 'nieco gruby' SL; *grubszy* SL; *przygrubszy* SL; *obgrubszy* SL; *grubszość* 'większy stopień grubości' SL; *grubomowność* / *grubomówność* SXVI, SL, ND; *grubomowny* / *grubomówny* SXVI, SL, ND; *gruboziaarnisty* SL; *grubobrzuchy* SL; *grubodziób* SL; *grubogęby* 'gęby grubej' SL; *grubokości* 'kości grubych' SL; *grubokrewny* 'gęstej krwi' SXVI, SL; *grubonogi* 'nóg grubych' SL; *grubowłosy* Cn; *grubsz* 'grubość' SL. Większość elementów tych gniazd stanowiły przymiotniki. Nowe formacje powstały przede wszystkim na bazie znaczenia 'niecienki' i miały przeważnie charakter nominalny. Aż 7 z nich to composita. Odnotowany w SL rzeczownik *grubsz* tworzył konstrukcje paralelne wobec *wmiążyć*, *wszerz*, *wzdłuż*:

Chmury w grubsz mogą być na sto stóp. Kluk. Rośl. 3, 88, SL.

5.6. Leksemy *gruby* i *miąwszy* w XIX i XX wieku

Jak pokazują źródła leksykograficzne, w okresie XVII-XIX w. zakres użycia leksemu *miąwszy* uległ znacznemu zawężeniu. *Słownik Jana Chryzostoma Paska* nie rejestruje go wcale, natomiast w SL większość przykładów jego użycia pochodzi z dzieł XVI-wiecznych. W XVIII w. przymiotnik *miąwszy* w podstawowym znaczeniu 'niecienki' został wyparty przez leksem *gruby*. Już Linde w większości swych definicji jako przymiotnika o znaczeniu 'niecienki' używa właśnie tego leksemu. W SWil znaczenie 'gruby' zostało opatrzone kwalifikatorem *nieużywane*. Umieszczenie pod nim połączeń *głos miąwszy*, *dowcip / rozum miąwszy*, *stopa miąwsza*, *koniec ciała miąwszy* świadczy o tym, że również one zostały uznane przez autorów słownika za nieużywane. Przetrwały natomiast wyrażenia *miąwsze powietrze* SL, SWil, *miąwszy bas* SW, *alt* SW, *dyszkant* SW (w SW poświadczane są one jedynie cytacją z Trotza, jednak jeszcze u Ł. Gołębiowskiego odnaleźć można zdanie *miąwszy tenor bliski basowi najcieńszemu* (Gry i zabawy, 146), *miąwszy pieniądz*¹²¹. Leksem *miąwszy* występował w XIX-wiecznej polszczyźnie wileńskiej, ale był już wówczas archaizmem leksykalnym (Sokólska 1999: 92). Halina Turska (1930: 70) podaje jeszcze przykład, w którym przymiotnik *miąwszy* występuje w cytacie zaczerpniętym z korespondencji literackiej Jana Chodźki: *znaleźć tajniki, jakie uchodzą miąwszym oczom naszym*. At. V 203. Zdaniem badaczki ma on tu znaczenie 'nieczuły', można jednak także zaklasyfikować to użycie jako funkcjonujące

¹²¹ To ostatnie połączenie rejestruje SW: *pieniądz miąwszy* 'filipki, pieniądze hiszpańskie z wizerunkiem Filipa'.

w XVII i XVIII w. ‘ograniczony, prostacki, barbarzyński’. Słownik warszawski rejestruje tylko podstawowe znaczenie przymiotnika *miąwszy* ('niecienki, gruby') bez kwalifikatora *przestarzały*. Wszystkie zamieszczone w nim cytacje z tym leksemem pochodzą z utworów XVI-wiecznych (Szymona Starowolskiego, Jędrzeja Trzycieskiego) i XVII-wiecznych poezji K. Miaskowskiego:

Stół srebrny, okrągły, mając na koło krańca dwa palce miąwszy. Star.

Szczepienie nie ma być jedno w pniak miąwszy, a który ma skórę miąszą, miażdżystą, jako jest figa, gruszka, jabłoń. Trzyc.

[...] *wsterczyć koniowi jeden koniec miąwszy w zadek, a drugi ku ogonowi przywiązać* [...] Trzyc.

Na schwał Mazurów, co im u gęby wisi miąwszy wąs sitarski. Miask.

Przymiotnik *miąwszy* wyszedł z użycia prawdopodobnie w początkach XX wieku. W SD widnieje on z kwalifikatorem *przestarzały*, brak też XX-wiecznej cytacji poświadczającej jego użycie. Do jego zaniku przyczyniły się zapewne, między innymi, względy fonetyczne oraz budowa słowotwórcza. Obecność przyrostka *-szy* sprawiała, że forma tego leksemu mogła być interpretowana jako *comparativus*. Świadczy o tym odnotowane jeszcze w SWil znaczenie *miąwszy* 'grubszy': *Kij od końca miąszszego* SWil. Słownik Lindego podaje, że forma stopnia wyższego badanego leksemu to *mięższy, miężczejszy*, jednak w jednym z poświadczających ją cytatów występuje także forma *miąwszy*, powtórzona przez SWil: *Co z miąszszego, tylko kamień obcinać.* P. Kchan. Orl. 1, 56¹²². Inny cytat (*Arcydzięgiel jest korzenia więszego, miężczejszego nad inne dzięgle.* Syr. 98. SL) został natomiast przytoczony w SWil w formie *Arcydzięgiel jest korzenia miąszszego nad inne dzięgle*. Świadczy to zapewne o nakładaniu się w XIX wieku znaczeń 'gruby' i 'grubszy' w interpretacji leksemu *miąwszy*.

Przez cały wiek XIX i XX leksem *gruby* pełnił rolę parametrycznego przymiotnika wymiaru o znaczeniu 'niecienki': *mały świeczek cal gruby, długi na trzy cale* SAM. Słownik warszawski notuje funkcjonujące do dziś porównanie *gruby jak beczka* 'bardzo gruby'¹²³. Z XIX-wiecznymi poświadczeniami NKPP rejestruje wyrażenia porównawcze: *gruby jak armata, gruby jak bania, gruby jak kufa, gruby jak*

¹²² Wyrażenie z *miąszszego* jest odpowiednikiem wyrażenia z *grubsza* i prawdopodobnie powstało pod jego wpływem

¹²³ Porównanie to rejestruje już SL.

kopa siana, gruby jak okara, gruby jak rzeźnik oraz przysłowia: *kto gruby ten luby; gruby można zestrugać, ale cienki grubym zrobić nie można* SWil. XX-wiecznej proveniencji są prawdopodobnie jednostki *gruby jak piec, gruby jak kielbasa, gruby jak baryła, gruby jak duca, gruby jak jęczmica, gruby jak nieć, gruby jak wół*. Ewa Straś (2008: 75), analizując różnice między polskimi i rosyjskimi wyrażeniami porównawczymi o funkcji intensyfikującej, podaje jeszcze wyrażenia *gruby jak wieprz* i *gruby jak groch*.

W XIX wieku trwały jeszcze w języku polskim takie połączenia jak *grube słowa* SWil, *grube obyczaje* SWil, *gruby żart* SWil, *gruby lud* SWil, *gruba mowa* SWil, jednak SW jest ostatnim, który rejestruje znaczenie 'dziki, nieokrzesany, ludowy, gminny' oraz 'niedelikatny' (*gruba robota, grube potrawy, gruba natura, grube nerwy*). Wydaje się, że od końca XVIII wieku wycofywało się ono z języka, by ostatecznie zaniknąć w XX wieku. Przymiotnik *gruby* stracił wówczas większość negatywnych konotacji. W SD i USJP jedynie znaczenia 'zwykły, pospolity, prostacki, ordynarny' SD, 'trywialny, pospolity' USJP mają wyraźne nacechowanie negatywne. Ich śladem są rzadkie dziś połączenia *grube żarty, grube dowcipy, gruba aluzja, gruba satyra* (Grzegorzczkowska 2003: 253). Do znaczenia 'brzydki, prymitywny', wycofującego się z języka już w XVII wieku, nawiązuje we współczesnej polszczyźnie wyrażenie *grube rysy* odnotowane po raz pierwszy przez SWil oraz jednostki leksykalne *grubo ciosany* / z *gruba ciosany* (druga postać nawiązująca do wyrażenia z *gruba*) 'niedokończony, nieukształtowany, prymitywny, toporny'.

Leksem *gruby* zachował w XIX i XX wieku znaczenie 'złożony z cząstek dużej wielkości': *gruby piasek* SL, SW; *gruby chleb* SL, SWil, SW; *gruba kasza* SL, SWil, SW; *gruby śrut* SW, SD, *gruba mąka* SW. W XIX-wiecznej i XX-wiecznej polszczyźnie przetrwały również pewne połączenia wykorzystujące cechy konotacyjne leksemu *gruby* 'ciężki, gęsty, nieprzejrzysty' (XIX w.: *gruba chmura* SW; *grube ciemności* SWil, SW; *gruby mrok* SW; *gruba noc* SAM, SW; *gruby woal* SW; *gruba zasłona* SW; *gruba mgła* SW, XX w.: *grube chmury, gruby mrok, gruba zasłona*). Jednak inne (*gruba krew, gruba uryna, grube powietrze*), w których badany leksem określa substancje w stanie ciekłym i lotnym, zostały zaklasyfikowane przez SW jako rzadkie. W XX w. rejestrowano nadal połączenie *gruby głos* oznaczające 'niski, głuchy, przytłumiony' głos.

W XIX wieku częste było odniesienie badanego leksemu do spraw finansowych. Słownik warszawski podaje połączenia *gruby interes, gruby zysk, grube*

straty, gruby awans, grube pieniądze, gruby dług obok grubej zniewagi, grubej żaloby, grubego żalu, grubego smutku i grubego błędu. Słownik Doroszewskiego rejestruje ponadto: *grube pieniądze*¹²⁴, *gruby dług, grube nieprzyjemności, gruba awantura, gruby błąd, gruba / grubsza robota / gra* ('podjęta na wielką skalę, ryzykowna' SD), w których leksem *gruby* pełni funkcję intensyfikującą, przyjmując znaczenie 'duży; 'większy niż można by się spodziewać'. Część z tych połączeń funkcjonuje we współczesnej polszczyźnie (m.in. *gruba pomyłka, pieniądze, interes, sprawa, skandal*, także: *gruba herezja, nietakt*). Leksem *gruby* ma w nich nacechowanie pejoratywne. Renata Grzegorzycowa (2003, 253) pisze, że „wykształcaniu się znaczenia 'duża wielkość' w odniesieniu do abstraktów mogły pomóc frazeologizmy typu *gruby zwierz*” SWil¹²⁵ czy *gruba ryba* SW oznaczające „przenośnie człowieka ważnego, bogatego, wysoko postawionego”. Jednak znaczenie to funkcjonuje w polszczyźnie znacznie dłużej niż wymienione przez badaczkę frazeologizmy odnotowane po raz pierwszy w SWil (*gruby zwierz*) i SW (*gruba ryba*). To etymologia i rozwój semantyczny leksemu *gruby* zadecydowały o tym, że miał on w historii polszczyzny wyraźnie negatywne konotacje¹²⁶.

W XIX w. leksem *gruby* rozszerzył swoje znaczenie. Zaczął funkcjonować jako 'ciężarny, płód noszący' SWil, SW i 'późny, głęboki': *gruba jesień* SW (XIX w.). Te nowe odcienie semantyczne zanikły jednak w XX wieku, podobnie jak wyrażenie *palec gruby* 'duży palec' SW, *grube litery* SD i w *grubych, grubszych zarysach* 'w przybliżeniu, nieściśle' SJPD, SW¹²⁷. Przetrwało natomiast wyrażenie przyimkowe z grubsza 'z dużą niedokładnością, powierzchownie' ISJP (w SW także w niezachowanym do dziś zwrocie *wyprać bieliznę z grubszego 'z pierwszego brudu'*). *Inny słownik języka polskiego* rejestruje nowe jednostki: *gruba czcionka; być grubej kości; szyte grubymi nićmi* 'nieumiejętnie maskowane' (w NKPP najstarsze poświadczenie z 1947); *oddzielić coś grubą kreską; przedstawić coś grubą kreską; z grubej rury* 'stanowczo, niedelikatnie, dosadnie'.

W XIX wieku gniazda z centralnym leksemem *gruby* uległy największemu w swojej historii rozbudowaniu. Obejmowały wówczas najwięcej leksemów (43 nowe elementy, łącznie 64 jednostki, ponad 2 razy więcej w porównaniu ze stanem

¹²⁴Grube pieniądze oznaczają zarówno 'dużą sumę pieniędzy' jak i 'pieniądze o dużych nominałach', przy czym drugie znaczenie nie jest nacechowane pejoratywnie.

¹²⁵*Gruby zwierz / gruba zwierzyna* 'łoś, żubr, jelen' SWil. Znaczenie notowane także w SW i SD.

¹²⁶Jednak w gwarach przymiotnik *gruby* jest wartościowany dodatnio. SW rejestruje gwarowe znaczenie leksemu *gruby* 'bogaty'.

¹²⁷SW notuje także opatrzone kwalifikatorem *flisacki* połączenie *gruba woda* oznaczające głęboką wodę'.

odnotowanym w SL). Nowe leksemy stanowiły przede wszystkim formacje nominalne – nazwy gatunków roślinnych i zwierzęcych (często o charakterze compositów) derywowane od leksemu *gruby* w znaczeniu 'niecienki': *grubokla* 'roślina, *Rhizobolus*' SWil, SW; *grubosz* 'roślina *Crassula*; roślina *Colosanthus*' SWil, SW; *gruboszka* 'zwierzę ssące, *Melacothrix*; owad skrzydlaty, *Lipara*' SWil; *grubja* 'grubosz' SWil; *grubokos* 'ptak z rzędu owadożernych, *Myiophoneus*' SWil; *grubo pletw* 'ryba, *Pimelepterus*' SWil; *gruborak* SW; *gruboskórzec* 'zwierzę gruboskórne, *Pachidermis*' SWil, SW; *grubowapień* 'wapień ziarnisty złożony z ziaren różnej wielkości i kształtu' SWil; *grubowarg* 'ryba *Labeo*' SWil; *gruboząb* 'rodzaj nieistniejących zwierząt ssących, *Caelodon*' SWil oraz bardzo liczne przymiotniki złożone: *grubonosy* SW; *grubokarczysty* SW; *grubokroplisty* SW; *grubolisty* / *gruboliściasty* SW; *grubotawicowy* SW; *grubopienny* SW; *grubopłaski* 'o koniu: zwięzłej budowy, tęgi na krótkich nogach, przysadzisty, krępy' SW; *gruboreki* SW; *gruborunny* 'grubowielnisty' SW; *grubowielnisty* SW; *gruboskórny* SW; *grubostyczny* 'anat., błona oka' SW; *grubościenny* SW; *gruboślepy* SW (rzadk.); *grubotomowy* 'obejmujący wiele tomów' SW; *grubowlóknisty* SW; *grubozłocisty* SW; *grubozłocony* SW; *grubożałobny* 'grubą żałobą naznaczony' SW; *grubożyły* SW. W skład gniazd wchodziły także złożenia znane z wcześniejszych okresów rozwoju polszczyzny: *grubodziób* 'ptak ziarnojad, *Loxica Coccothraustes*' SL, SWil; *grubobrzuchy* SL, SWil, SW; *gruboczłonki* SW; *grubodzioby* SW; *grubogęby* SL, SWil, SW; *grubogłowy* SWil; *grubokości* / *grubokościsty* SL, SWil, SW (rzadk.); *grubokrewny* SL, SW (rzadk.); *grubonogi* SL, SWil, SW; *gruboziarnisty* SL, SW i jeden derywat od leksemu *gruby* w znaczeniu 'prostacki': *grubomowny* / *grubomówny* SXVI, SL, SWil, SW (rzadk.). Formacje przymiotnikowe obejmowały ponadto jednostki: *grubszy* SL, SWil, SW; *grubawy* SStp, SWil, SW; *grubowaty* 'grubawy' SL, SWil, SW (rzadk.); *grubaszny* 'posp. grubawy' SWil, SW; *grubawy* SWil, SW; *grubokłowaty* SWil, SW; *gruboszowaty* SWil, SW; *przygrubszy* 'nieco grubszy; nieco grubiański' SWil; *obgrubszy* 'trochę gruby; trochę grubiański' SWil; *zgrubiały* SWil, SW. Mniej liczne były formacje rzeczownikowe: *grubinia* 'grubość' SWil, SW (gwar.); *grubowatość* SL, SW (rzadk.); *grubość*¹²⁸; *grubszość* SL, SWil; *grubsz* 'grubość' SL, SWil; *zgrubienie* SWil, SW; *zgrubnięcie* SW (stp.); *zgrubiałość* SW; *zgrubianie* SW; *zgrubiarka* SW; *gruboskórność* SW; *grubomowność* / *grubomówność* SXVI, SL, SWil, SW (rzadk.); *gruboziarnistość* SW i zaledwie dwie jednostki ekspresywne: *grubas*

¹²⁸Jednostkę tę rejestrują wszystkie słowniki od SStp do USJP.

SWil, SW; *grubula* 'kobieta gruba, otyła' SW (rzadk.). Tylko 9 jednostek to derywaty werbalne: *grubić* SW (rzadk.); *zgrubieć* SXVI, SL, SWil, SW; *grubieć* SStp, SL, SWil, SW; *zgrubnąć* SW (stp.) / *zhrubnąć* SW (stp.); *grubowacieć* SWil, SW (rzadk.); *zgrubić* 'zrobić grubszym, pogrubić' SW; *zgrubiać* 'rzem., sztauchować' SW; *pogrubić* SW; *pogrubiać* SW. Formacje przysłówkowe były także nieliczne: *grubo* SL, SWil, SW / *grubie* SStp, SXVI, SL, SW; *grubowato* SW (rzadk.); *grubawo* 'nieco grubo; po grubiańsku' SWil; z *grubsza* SL, SWil, SW; z *gruba* SW; *zgrubiale* SW; *zgrubiało* SW.

Choć XX-wieczne gniazdo badanego leksemu było mniej liczne, jednak aż 17 wchodzących w jego skład jednostek to nienotowane dotąd derywaty – przede wszystkim złożenia. Composita stanowią też większość odnotowanych formacji pochodnych. Należą do nich: *grubokościsty* SL, SWil, SW, SD, ISJP; *grubodziób* SL, SWil, SD; *grubozwojny* SD; *grubowłosy* SD; *grubowelnisty* SW, SD; *grubousty* SD; *grubościenny* SW, SD; *gruboskóry* / *gruboskórny* SW, SD, ISJP; *grubopienny* SW, SD; *grubonasienny* SD; *grubomury* SD; *grubopłaski* SW, SD; *grubokroplisty* SW, SD; *grubokrystaliczny* SD; *gruboskóry* / *gruboskórny* SW, SD, ISJP; *gruboskórność* SW. Formacje przymiotnikowe stanowiły najliczniejszą grupę derywatów, jednak przymiotników prostych było o połowę mniej niż złożonych (*grubszy*; *najgrubszy*, *zgrubiały* SW i intensiva: *grubachny* SD, ISJP; *grubaszny* ISJP; *grubaśny* SD, ISJP; *grubiutki* ISJP).

Formacje rzeczownikowe były mniej liczne: *grubość*; *grubizna* SD; *grubizm* SD; *zgrubienie* SWil, SW, *grubnięcie* SW (stp.); *zgrubiałość* SW; *zgrubianie* SW; *zgrubiarka* SW; *grubal* SD; *grubas* SWil, SW, SD, ISJP; *grubasek* ISJP. Tylko 3 z nich to ekspresywne określenia grubej osoby: *grubal*, *grubas*, *grubasek*. Do derywatów czasownikowych należało tylko 7 jednostek: *grubić się* SD; *grubieć* SStp, SL, SWil, SW, ISJP; *zgrubieć* SXVI, SL, SWil, SD; *pogrubić* SW; *pogrubiać* SW, *grubnąć* SD, ISJP; *zgrubnąć* SW (stp.), SD, ISJP. Najmniej liczne były formacje przysłówkowe: z *grubsza* SW; *zgrubiale* SW, *grubo* SStp, SXVI, ND, SL, SWil, SW, SD, ISJP.

5.7. Pole pojęciowe GRUBY

Oprócz leksemów *mięszy* i *gruby* oraz ich derywatów w skład pola pojęciowego GRUBY wchodził od czasów staropolskich przymiotnik *tlusty* 'dobrze wykarmiony, utuczony, zawierający dużo tłuszczu (o istotach żywych); zawierający

tłuszcz, m.in. o pokarmie':

Brzuch tłusty, leb ma pusty. Pot. Arg. 399, SL

Tłusty jak wieprz. Żegl. Ad. 254, SL

W bardzo tłustym ciele, nauki niewiele. Cn. Ad. 47, SL;

Ludzie tłusci. Kucz. Kat. 1, 231, SL

tłusty zając, tłusta kuropatwa, bekas SL

tłusty człowiek, tłusty koń, tłusty wół, tłusta dziewczka, tłusty brzuch, tłuste mięso,

tłusta polewka, tłusta kapusta, tłusta ziemia, tłusta rola, tłusta sosna ND

Notują go wszystkie pozycje leksykograficzne aż po ISJP. W znaczeniu 'utuczony, gruby' odnosił się on jednak wyłącznie do istot żywych, nie był więc tak uniwersalny jak leksemy *gruby* czy *mięszczy*.

To, co grube konceptualizowano jako zawierające dużo tłuszczu, mięsa, ciała. Świadczy o tym odnotowany w SXVI leksem *tłusty*, ale też przymiotniki: *mięszczy* 'o ciele i jego częściach: zawierający dużo mięsa, umięśniony, gruby, tłusty', *cielisty* 'mający dużo ciała, mięszczy' z 9 poświadczeniami w SXVI i *ciałowity* 'mający dużo ciała, tęgi' z 1 poświadczeniem w SXVI. Słownik Lindego zamieszcza leksemy *cielisty* 'mający dużo ciała, mięszczy' (z XVI-wiecznymi i XVII-wiecznymi cytacjami) oraz *mięszczy* 'umięśniony, tłusty, zawierający dużo mięsa' (cytacje z XVII i XVIII w). W SWil i leksem *mięszczy* ma znaczenie 'umięśniony; miękki, soczysty (o owocu); gruby i miękki (o tkaninie)', natomiast *ciałowity* i *cielisty*: 'gruby, otyły'. Słownik warszawski powtarza te znaczenia leksemu *mięszczy*, zamieszcza też przymiotnik *cielisty* w powyższym znaczeniu, jednak opatruje je kwalifikatorem *rzadki* i poświadcza XVI-wiecznymi cytacjami. W XX w. leksem *cielisty* zachował jedynie znaczenie 'mający barwę ciała'.

Etymologia dwóch innych przymiotników z badanego pola odnotowanych przez SXVI – *pękaty* 'zaokrąglony, szerszy pośrodku, gruby; napęczniały; ciężarny; otyły, brzuchaty'¹²⁹ (z 6 poświadczeniami w SXVI) SXVI, SL, SWil oraz *opukały* 'pękaty, wydęty' (z 2 poświadczeniami w SXVI) wiąże się z czasownikami *pękać*, *pukać*. Przymiotnik *opukały* rejestruje także ND (*gruszka opukała*), SL, SWil i SW (z kwalifikatorem *staropolski*). *Opukały* w SL to 'mięszczy, tłusty', *pękaty* 'zaokrąglony,

¹²⁹W SXVI i SL odnotowano frazeologizmy *garniec pękaty* 'gruby mężczyzna' oraz *niewiasta pękata* 'brzemienna'.

szerszy pośrodku, gruby; napęczniały; ciężarny'. Leksem *pękaty* jest notowany do czasów współczesnych. Słownik warszawski zamieszcza cytacje pozwalające stwierdzić, że w XIX w. (i wcześniej) używano go w odniesieniu do owoców, naczyń, zwierząt i ludzi:

Gruszka pęka. Troc, SW

Hej! Na całą młodość świata starczyć musi kadź pękata! Kon, SW

Byłem go ujrzał, tak wzrostu średniego ma być człowieczek gruby i pękaty.
Lubom, SW.

Oślice pękate. Trzyc, SW.

W XX w. nabrał żartobliwego odcienia w odniesieniu do człowieka, używano go także nadal jako określenie naczyń. Podobną etymologię wydaje się mieć leksem *odukały* 'spasiony, tuczny' odnotowany przez Cn i w SW z kwalifikatorem *staropolski*. Słownik warszawski wywodzi go od czasownika *hukać*.

Do czynności tycia nawiązują natomiast leksemy *otyły* 'tęgi, pełny, tłusty, który utył': *brzuch otyły, wilcy otyli, człowiek otyły* (9 poświadczeń w SXVI) oraz leksemy *tuszysty* SWil, *tyły* ND, SL i *tyłowity / tałowisty* 'tłusty, siadły, mięsisty' 'tłusty, otyły'¹³⁰:

Rzymianie ludziom ożartym, tłustym a tałowistym konie odejmowali, że się tak wielkiem obciążeniem ciała, ku temu, co na koniu czynić przystoi, zgodzić nie mogli. Kosz. Lor 120, SXVI.

Leksem *otyły* pozostał trwałym elementem pola pojęciowego GRUBY w znaczeniu 'gruby' (pierwotnie o zwierzętach, ludziach, także roślinach: *otyle kłosy Ceres.* Gaw, SW, w XX wyłącznie o ludziach i niektórych zwierzętach domowych). Słownik Lindego rejestruje przymiotnik *tyłowity* (z formami wariantywnymi *tułowity / tałowity / tałowisty*) w znaczeniu 'tłusty, cielisty, otyły' z XVI-wiecznymi i XVII-wiecznymi cytacjami:

Thusty i tułowity. Pot. Arg. 2, 245

Chińczykowie nadmorscy są wysocy, miernie tułowici. Wyrw. Geogr. 171

¹³⁰ Przymiotniki *tyły, tułowity, tałowisty* wywodzą się prawdopodobnie od pie. rdzenia o znaczeniu 'nabrzmiwać, obrzmiwać, puchnąć' (SEBo), podobnie jak leksemy *tułów, tyć, tył*.

Jeszcze SWil rejestruje przymiotnik *tułowity* 'cielisty, tłusty, mający gruby tułów' z XVI-wieczną cytacją, natomiast *talwisty*, *talowity* z odnośnikiem do artykułu hasłowego poświęconego leksemowi *tułowity*. Już jednak w SW nie zostały one odnotowane.

Innym leksemem tworzącym pole pojęciowe GRUBY był w XVI wieku *syty* objaśniany przez Lindego jako 'karmny, tłusty, cielisty (o ludziach oraz zwierzętach)' i poświadczony XVI-wiecznymi cytacjami:

Zygmunt August Katarzynę oddalił, winy innej do niej nie mając, jeno że syta była, a potomstwa nie miała. Biel. 558, SL

Ludzie sytego a pełnego ciała mogą nieco ciemierzycy używać. Syr. 1465, SL

Syciuchne kurczęta. W. Post. W. 3, 76. SL.

Znaczenie 'karmny, tłusty, cielisty' powtarza prawdopodobnie za Lindem SWil, brak jednak jego późniejszych niż XVI-wieczne poświadczeń¹³¹. Leksem ten należał do grupy przymiotników, które pokazują, że to, co grube, konceptualizowano jako najedzone, dobrze nakarmione, utuczone.

SXVI notuje derywat od leksemu *tuczyć*: *utuczony* (funkcjonujący w tym znaczeniu do końca XX wieku) oraz *karmić*: *karmny* (notowany także przez ND, SL, SWil i SW). Słownik Lindego, SWil i SW podają jeszcze więcej formacji derywowanych od leksemów *tuczyć* (oraz *tusza*), *karmić* i *paść*: *tuszysty* 'tuczny, tyłowity, otyły' SL, SWil; *tuczny* 'tłusty, karmny' SL (XVIII w.), SWil, SW; *spasły* SL, SWil / *wypasły* SL, SWil, SW; *spasiony* SWil, SW / *spasny* SW; *opasły* 'dobrze utuczony, tłusty, otyły' SWil, SW / *upasiony* SW. Odnoszono je prymarnie do zwierząt poddanych tuczeniu, jednak przykłady użycia pokazują, że także do ludzi oraz, w przypadku leksemu *tuczny*, przyrody nieożywionej:

Zły miesiąc nazbyt tuczny, gdy po nim rok pości. Kras. List. 2, 131, SL

Opasłej figury siedzi szwajcar filozof. Kras, SW

Ciała ich karmne i wypasłe [...] Pilch, SW.

Baba była tęga, spasiona czerwona jak burak. Przybor, SW.

¹³¹ W SW figuruje z kwalifikatorem *staropolski*.

Prawdopodobnie używano ich już przed końcem XVIII wieku. W II połowie XX wieku funkcjonowały leksemy *tuczny*, *spasiony*, *upasiony* (o zwierzętach) oraz *opasły* (o książce, tomie).

Między XVI a XIX wiekiem poświadczony jest przymiotnik *sążenisty* / *sążnisty* 'gruby, pleczysty, duży' SL :

Mnie z ramion sążeniste skrzydła wyrastają. J. Kchan. Dz. 254, SL

Osi karety uginały się pod ciężarem sążenistych hajduków. Kras. Doś. 55, SL

Sążeniste ramiona. Stas. Num. 1, 122, SL

Jego etymologia jest wywodzona przez badaczy (SEBo, SEBa) od leksemu *sążeń* będącego jednostką miary. Słownik wileński przytacza znaczenie 'gruby, pleczysty, duży, długi' i XVIII-wieczną cytację. Używano go prawdopodobnie do XIX wieku jako określenia ludzi, zwierząt i przedmiotów charakteryzujących się dużą grubością i rozłożystością.

Przymiotnik *bachurowaty* (być może derywowany od *bachur* 'nieślubne dziecko' SW) został odnotowany przez SL z XVII-wieczną cytacją. SW objaśnia go natomiast jako 'pękaty, baniasty'. Brak poświadczeń wskazujących na jego funkcjonowanie przed XVII wiekiem lub później. Również występowanie leksemu *nabierany* 'mięsisty' ND wydaje się być ograniczone do XVIII wieku.

Kilka leksemów notowanych od XVI wieku w znaczeniu 'gruby' to przymiotniki derywowane od nazw części ciała: *brzuchaty* 'mający duży, wydatny brzuch; tłusty, otyły' SXVI, SL, SWil, SW (głównie o ludziach, lecz także, jak pokazuje SW, o zwierzętach: *zaba brzuchata* i przenieśniewnie o rzeczach: *kotlety brzuchate*), *pucelowaty* SXVI, SL, SWil, SW / *pucelowaty* SL 'o twarzy i policzkach: okrągły, pełny; o człowieku: mający okrągłą, pełną twarz, wydatne policzki, pyzaty'¹³² z 4 poświadczeniami w SXVI (*pucek* 'policzek' SXVI), *boczasty* 'wielkoboki' SWil¹³³, *pyzaty* (pyzy 'tłuste, okrągłe policzki od pie. rdzenia *- *peu-* / *pou-* 'puchnąć, nadymać się') SXVI, SAM, SWil, SW, SD, USJP. Zakres ich użycia ograniczał się zapewne do ludzi, wydaje się, że były raczej pozytywnie nacechowane.

¹³² A. Bańkowski (SEBa) uważa, że leksem ten został stworzony przez Mączyńskiego jako tłumaczenie łacińskiego przymiotnika *bucculentus*.

¹³³ *Słownik polszczyzny XVI wieku* notuje także wyrażenie w bokach *cały*, jednak z zaledwie 1 poświadczeniem oraz przymiotnik *czworogranny* – również z zaledwie 1 poświadczeniem. .

Słownik staropolski rejestruje także leksem *pełny* 'zaokrąglony, okrągły', który, jak się wydaje, był eufemistycznym określeniem:

Ale była jego szyja prosta, pełna a nadobna. Rozm 153. SStp.

W SXVI figuruje on w znaczeniu 'niechudy, niekościsty' z 8 poświadczeniami:

Usta twoje koralowe. A zęby szczere perłowe. Szyja pełna, okazała. KochSob 68, SXVI.

Jeśli kto pełny, krasny, rumiany nadzwyczaj, krasać taka szkodna. SienLek 18, 139v.

Słownik wileński podaje połączenia *twarz pełna*, SW: *pełny na twarzy, człowiek pełny w sobie* oraz cytację:

Postaw jakiegoś słabego i wynędzniałego człowieka przeciw mocnemu i pełnemu barbarzyńcowi. Świt, SW.

W XX wieku łączliwość tego leksemu uległa ograniczeniu. Używano go w odniesieniu do niektórych części ciała – twarzy, ust. Do XX wieku przetrwały połączenia *pełne usta, pełne piersi, pełna twarz*.

Równie pozytywnie nacechowany leksem *gładki* przyjmował w XVI-wiecznej polszczyźnie znaczenie 'utuczony, tłusty, dobrze wyglądający' (o człowieku i zwierzętach), które powstało, jak twierdzi M. Jakubowicz (2010: 172), wskutek wyabstrahowania jednego z jego elementów znaczeniowych: 'krępy'. W SXVI odnotowano go z 4 poświadczeniami. Słownik Lindego zamieszcza go wraz z formą wariantywną *gładek* i XVI-wieczną cytacją:

Thuste kapłuny naśmiewały się z jednego iż nie był taki gładek jako one. Ezop. 101.

Brak poświadczeń tego znaczenia w polszczyźnie późniejszych epok.

Od XVIII w. leksem pulchny *pulchny / puchlny* 'miękki a delikatny w dotykaniu, nie kościsty, nie chudy (pierwotnie o ziemi, cieście itp.)' funkcjonował jako

eufemistyczne określenie grubszych ludzi i części ich ciała:

Gdy chce różany uszczknąć kwiatuszek, zdraśnię pulchny cierniem paluszek.

Zab. 8, 358. Kniaź. SL

Nasze mędrki rubaszne, i pulchne i hoże. Kras. W. 52. SL

Kochana rączka, miluchna, pulchniuteńka. Teat. 2 b. 117. SL

Nowy Dykcjonarz notuje ponadto leksem *zażywny* 'tęgi, korpulentny'. Pierwotnie odnoszono go do zwierząt i ludzi:

Gęś jest w sobie sytna a zażywna. Troc, SW.

Nie był otyły, ale dość zażywny. Sienk, SW.

Zażywni, cieliści ludzie. Perz., SW

kobieta zażywna Gaw.

W XIX-wiecznej polszczyźnie miał on zapewne charakter eufemistyczny. W XX w. funkcjonował wyłącznie w odniesieniu do ludzi, nabrał też odcienia żartobliwego.

Znaczeniem etymologicznym leksemu *tęgi*, pierwotnie oznaczającego 'silny', było 'naciągnięty, napięty, dobrze zbudowany'. Znaczenie 'gruby' powstało, według M. Jakubowicz (2010: 170), jako eufemistyczne określenie, gdy pojęcie gruby zyskało negatywne nacechowanie. Jeszcze w SWil przymiotnik ten ma znaczenie 'surowy (np. o zimie), gęsty, silny, mocny, dzielny, ostry', brak jego odniesień do tuszy. Dopiero SW zamieszcza jego odniesienie do tuszy. Eufemistycznym określeniem grubego człowieka były także notowane od XIX wieku przymiotniki *korpulentny* SW (od łac. *corpulentus* 'gruby, tęgi') i *przysadzisty / przysadkowaty* SWil, SW (pochodzące od gwarowej formy *przysada* 'dodatek' SEBa) oraz XX-wieczne *okragły* i *puszysty*.

Oddzielną grupę tworzyły antonimy: *niechudy* 'dosyć gruby, tłusty' (z 2 poświadczeniami w SXVI), SStp, *niecienki* (1 poświadczenie w SXVI), *niesuchy* SXVI.

Na obrzeżach pola pojęciowego GRUBY sytuują się leksemy, w których semantyce łączą się elementy 'niski, mocny i gruby'. Są to odnotowany w SWil *zsiadły* 'krępy, ścisły, mocny w sobie dla niewielkiej wysokości' (*Człowiek zsiadły. Piast był wzrostu zsiadłego* SWil), *siadły* 'krępy, karłowaty, zawiązały' wymieniany przez SXVI i SL oraz *krępy*, którego znaczenie 'niski i otyły, gruby, tłusty' rejestruje dopiero ND ('kurz und dick'):

Koń zwiężły i krępy; Lapończyk małego wzrostu, krępy SWil.

Przymiotniki te odnoszone były zarówno do ludzi jak i zwierząt, brak natomiast poświadczeń, że używano ich w odniesieniu do rzeczy.

Na zasadzie uchwyconego podobieństwa tego, co grube, do kształtu przedmiotów tworzone takie przymiotniki jak *beczkowaty SW* czy *baniasty SW*.

Wszystkie opisane wyżej leksemy miały jednak mniejszą frekwencję tekstową niż *gruby* i *mięszy* lub też odnoszone były tylko do części niecieńkich desygnatów, w związku z czym żaden z nich nie pełnił funkcji parametrycznego przymiotnika wymiaru.

5. 8. Leksemy *gruby* i *mięszy*: podsumowanie

Od najwcześniejszych udokumentowanych poświadczeń leksemu *gruby* w jego semantyce obecne były negatywne konotacje ('nieobrobiony, surowy, prostacki') związane z pejoratywnym wartościowaniem tego, co nie zostało poddane wpływowi kultury. Pozostaje to w zgodzie z metaforą pojęciową 'kultura to szlifowanie, polerowanie, wygładzanie', która utrwalona została w etymologii pewnych leksemów oznaczających człowieka wykształconego lub jego przeciwieństwo (*gładki, niepolerowany, nieokrzesany, niewylizany*). Nawet w znaczeniu 'wielki, znaczący, intensywny' przymiotnik ten łączył się z rzeczownikami wartościowanymi negatywnie (m.in. *błąd, grzech, dług*) bądź też nadawał leksemom, z którymi się łączył, negatywne nacechowanie (por. *gruby awans, grube pieniądze*). Od XVI wieku jego łączliwość w tym znaczeniu ulegała systematycznemu ograniczeniu, jednak do dziś zachował „pewne nacechowanie pejoratywne” (Grzegorzczkowska 2003: 253). Leksem ten używany był w odniesieniu do sfery cielesnej, materialnej, do świata natury (jako przeciwieństwa kultury), co zadecydowało też o ekspresywności niektórych jego derywatów. Określał właściwości ciała, odzieży, pokarmu oraz negatywne cechy umysłowe i zachowania świadczące o braku kultury. Jego centrum semantycznym pozostawało znaczenie 'niecieńki, złożony z dużych części'. Opisywał jednak także inne doznania sensoryczne związane z percepcją słuchową i wzrokową (najtrwalsze połączenia to: *gruby głos, gruba ciemność, gruby mrok*), dotykową ('szorstki, gęsty: o płynach, substancjach lotnych i stałych'). Był również wykładnikiem intensywności,

jednak o ograniczonej łączliwości w porównaniu z leksemem *wielki* czy *wysoki*. Zakres znaczeniowy przymiotnika *gruby* od początku jego udokumentowanej historii aż po wiek XX ulegał rozszerzeniu

Leksem *gruby*, w przeciwieństwie do leksemu *mięszczy*, spełnia prawie wszystkie określone przez Krystynę Kleszczową (2004) warunki gwarantujące stabilność leksemu (jest jednostką zleksykalizowaną, należąca do martwego typu słowotwórczego, stoi w centrum rozbudowanego gniazda słowotwórczego, ma wysoką frekwencję tekstową i rozmyty zakres znaczeniowy, odnosi się do dziedzin niepodatnych na przemiany cywilizacyjne).

Już w okresie XVII-XIX w. zakres użycia leksemu *mięszczy* uległ znacznemu zawężeniu. W XVIII w. przymiotnik ten w podstawowym znaczeniu ‘niecienki’ został wyparty przez leksem *gruby*. W początkach XIX w. funkcjonowały w polszczyźnie jeszcze pojedyncze połączenia z leksemem *mięszczy*: *mięszcze powietrze*, *mięszczy głos*, *mięszczy dowcip*, *mięszczy rozum*, *mięszcza stopa*, *kąt mięszczy*, *mięszczy pieniądz*). Jednak już w początkach XX wieku wyszedł on z użycia. Wydaje się, że znaczenie etymologiczne leksemu *mięszczy* ‘mięśisty’ nie było tak dobrą bazą do tworzenia nowych znaczeń jak ‘chropowaty, surowy’. Również gniazda słowotwórcze zbudowane wokół leksemu *mięszczy* obejmowały nieliczne jednostki (11), w porównaniu z analogicznymi gniazdami leksemu *gruby* (59). Przymiotnik ten nie pełnił też nigdy funkcji intensyfikującej. Przyczyny wycofania się z języka leksemu *mięszczy* można też dopatrywać się w jego budowie słowotwórczej (przyrostek *-szy* może być interpretowany jako wyznacznik stopnia wyższego).

5. 9. Leksem *cienki*

Przymiotnik *cienki* jest członem negatywnym pary przymiotników wymiaru opisujących „wymiar boczny niektórych przedmiotów, zwłaszcza walcowatych” (Grzegorzycowa 1996: 220). Funkcjonował on w tym znaczeniu w całej udokumentowanej historii polszczyzny.

5.10. Etymologia leksemu *cienki*

Antonimicznym wobec leksemów *mięszy* / *gruby* parametrycznym przymiotnikiem wymiaru o znaczeniu 'niegruby' pozostawał od staropolszczyzny leksem *cienki* – prasłowiańskie **tǫnъkъ*. Według W. Borysia (SEBo) jego pierwotna postać *tǫnъ*, na którą nałożony został przyrostek **-kъ*, powstała na bazie praindoeuropejskiego **tenu* opartego na pierwiastku/rdzeniu **tenъ* 'ciągnąć, wydłużać', podobnie jak leksemy *ciągnąć*, *tęgi*, *ciężki*, *ciężar* czy *tęcza*. Znaczeniem etymologicznym badanego przymiotnika byłoby więc 'wyciągnięty, wydłużony'. Również w innych językach słowiańskich przymiotniki parametryczne opisujące małą wartość wymiaru bocznego pochodzą od psł. **tǫnъkъ* (por. Grzegorzczkova 1996).

5.11. Semantyka leksemu *cienki*

Prawdopodobny rozwój semantyczny leksemu *cienki* ilustruje tabela nr 15.

Tabela 15

Znaczenia leksemu *cienki* ich możliwe przyporządkowanie chronologiczne

	XV w.	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	I poł. XIX w.	II poł. XIX w.	I poł. XX w.	II poł. XX w.
'mający niewielki przekrój poprzeczny'	+	+	+	+	+	+	+	+
'mający określony niewielki przekrój poprzeczy'	-	-	+	-	-	-	-	-
'chudy (o człowieku, zwierzętach)'	- ?	+	+	+	+	-	-	-
'rzadki, wodnisty'	-	+	+	+	+	+	+	+
'wysoki (o głosie)'	-	+	+	+	+	+	+	+
'wczesny'?	-	-	+	-	-	-	-	-
'słaby (o pulsie, rozumie, człowieku)'	-	+	+	-	-	-	-	+

'delikatny (o węchu lub smaku)'	-	-	-	+	+	-	-	-
'niewielki, mały, liche (o finansach)'	-	-	+	+	-	-	-	-
płytki (o wodzie)	-	+	+	-	-	-	-	-
'miękki, delikatny (o tkaninie)'	-	+	+	+	+	+	+	+
'drobny, miałki'	-	-	-	-	-	-	+	-
'delikatny (o człowieku)	+	?	+	-	-	-	-	-
'subtelny (o ironii, aluzji)'	-	-	-	-	-	-	+	-

5.11.1. Znaczenie przestrzenne leksemu *cienki*: 'niegruby'

Słownik staropolski odnotowuje jako pierwsze znaczenie leksemu *cienki*: 'cienki, *tenuis*' (przede wszystkim o częściach ciała: *cienkie brwi*, *cienki nos*, *cienkie policzki*, *cienka szyja*). W tym znaczeniu był on antonimem leksemów *mięszy* i *tłusty*, a jego łączliwość była nieco inna niż obecnie - np. *cienkie policzki*, dziś: *chude policzki*):

policzki jego nie były tłuste a także nie cienkie. Rozm. 150, SStp.

Słownik polszczyzny XVI wieku notuje jako podstawowe znaczenie badanego leksemu 'mający niewielki przekrój poprzeczny, niegruby, szczupły, chudy, także: wąski, wysmukły, drobny, płaski, wydłużony, delikatny'. Dokumentujące je przykłady użycia potwierdzają, że do konotacji tego przymiotnika należało zarówno 'bycie wydłużonym, wysmukłym' (zgodnie ze zrekonstruowanym znaczeniem etymologicznym), jak i 'bycie drobnym; delikatnym' (ostatnie było jednym ze znaczeń staropolskich). Słownik ten poświadcza, że leksemu *cienki* używano często w połączeniu z rzeczownikiem *nić* (m.in.. we frazeologizmie *na cienkiej nici (na cienkim włosie) zawieszony / zawiesić*

'niepewny, nietrwały / być niepewnym nietrwałym') i leksemami oznaczającymi różne rodzaje tkanin, jako antonimu leksemu *gruby* (m.in.: *koszula cienka, cienka szata, len cienki, płótno cienkie*). W połączeniach tych znaczył on w XVI wieku zarówno 'niegruby' jak i 'delikatny', dzięki czemu tak dobrze spełniał rolę antonimu leksemu *gruby* oznaczającego nie tylko 'mający duży przekrój', ale i 'szorstki (o tkaninie)'. Linde pokazuje jednak, że w późniejszych wiekach leksem *cienki* w odniesieniu do tkanin mógł mieć zarówno wydźwięk pozytywny jak i negatywny. Zgodnie z definicją zamieszczoną w SL przymiotnik ten znaczył „o materiałach na pochwałę lub naganę, cienka, przednia materia lub też cienka, licha, niedychtowna”:

Płótno cienkie obacz bisior, kment. SL

Umyślnie robią bławaty rzadkie, cienkie, niedychtowne, a za dobry towar sprzedają. Grod. Dis. D. 3, SL.

Połączenie *materia niedychtowna* oznaczało rzadką tkaninę. Leksem *dychtowny* jest definiowany w tym słowniku jako 'gęsty, ściśle spojony, szczelny'. Inne wyrażenie – *cienkie miejsce skóry* oznaczało natomiast 'wytarte miejsce'. Leksem *cienki* łączono także w XVI-wiecznej polszczyźnie z rzeczownikiem *kłos* (w znaczeniu 'chudy, nieurodzajny').

W *Architekcie polskim* można odnaleźć cytacje wskazujące, że pod koniec XVII wieku badany leksem występował także w określeniach miary (*cienki na*), przyjmował więc być może znaczenie nominatywne:

[...] *których ma 60, cienkich na cal jeden, i także wzajemnie od siebie odległe. Architekt polski, 90.*

Brak jednak poświadczeń wskazujących na występowanie tego typu konstrukcji we wcześniejszej lub późniejszej polszczyźnie, zapewne dlatego, że częściej w tym znaczeniu używano członu pozytywnego antonimicznej pary przymiotników wymiaru (*gruby, duży, wielki, głęboki na ...*).

W XVI-wiecznej polszczyźnie badany przymiotnik odnoszono nie tylko, jak wcześniej, do opisu części ciała (m.in. *cienki brzuch, cienkie gardło, cienki goleń, cienkie nogi, cienki ogon, cienkie palce, cienkie piersi, cienka pleć, cienkie ramiona, cienka ręka, cienka skóra, cienka szyja, cienkie włosy, cienki żywot*, także w

zestawieniu: *cienkie jelito*), ale i samych ludzi i zwierząt jako 'chudy, szczupły, wysmukły, wiotki, delikatny':

Inaczej stąd nie wynidziesz, aże zasię cienka będziesz. BierEz I2, SXVI.

W tym znaczeniu ma on w SXVI 58 poświadczeń. Zakres jego użycia był w XVI wieku szerszy niż obecnie (por. nienotowane dziś: *cienka pleć, cienki człowiek*). Także Knapski, Linde i Trotz notują znaczenie 'niegruby' – również w odniesieniu do człowieka:

Jeleń ma nogi cienkie jak badyle. Zab. 13, 271, SL

Szczury, cienki, glista, konop Cn. Ad 1138, SL

Człowiek cienki, niegruby, nietłusty, niebrzuchaty SL

Cienki (szczupły) ma stan ND.

Do opisu szczupłych ludzi używano od staropolszczyzny również leksemu *chudy*. Zapewne pod koniec XVIII wieku leksem *cienki* występował rzadko w tym znaczeniu, nie pojawia się bowiem w definicjach przymiotnika *chudy* czy leksemów pochodnych słowotwórczo.

Słownik warszawski i SWil powtarzają większość znaczeń leksemu *cienki* wraz z przykładami za SL, jednak nie podają już znaczenia 'chudy (o człowieku lub zwierzęciu)'. SW rejestruje jedynie obecność takiego odcienia semantycznego w odniesieniu do zwierzyny w języku myśliwych (*cienki 'chudy': cienkie zwierzę*). Znaczenie 'prosty, cienki (o ludziach)' rejestruje natomiast SAM:

widzi mamę, całą w bieliźnie, długą, wysmukłą, cienką. PT VIII 425.

Ponadto leksem *cienki* w tym znaczeniu pojawia się w kilku definicjach zamieszczonych w SW: *dylaga* 'człowiek cienki a wysoki', *gidja* 'człowiek wielki a cienki', *gizaja* 'człowiek cienki, wysoki, niezgrabny' – może więc to znaczenie utrzymało się w języku dłużej. Wskazywałby na to także cytat z powieści Józefa Kraszewskiego zamieszczony w SD w artykule hasłowym 'cienki':

Wysmukły, cienki, niezmiernie zręczny i giętki, ruchy miał pełne szlachetności i

wdzięku niemal dziewczęcego, nogi kształtne, ręce foremne i delikatne. Krasz. Jabł. I, 49.

Odniesienie leksemu *cienki* do opisu człowieka i wyższych zwierząt zanikło w XX-wiecznej polszczyźnie, przetrwało natomiast jego podstawowe znaczenie 'mający mały przekrój poprzeczny' (np. w SD: *cienki mur, cienkie ręce, cienki papier, cienkie płótno*). Znaczenie to było podstawą zestawień tworzących terminologię medyczną: *cienkie jelito SXVI / jelito cienkie SW, SD, ISJP; cienki mięsień SW; mięsień tydkowy cienki SW* (dwa ostatnie z kwalifikatorem *staropolski*).

Frazeologia zbudowana wokół leksemu *cienki* w znaczeniu 'niegruby' nie była tak rozbudowana jak w przypadku leksemów *mały* czy *wielki*. *Słownik polszczyzny XVI wieku* zamieszcza zwrot *od cienkiego końca począć* oznaczający 'wykonywać coś powoli, stopniowo'. Frazeologizm ten odnotowany został również przez SL, w którym jego synonimami są zwroty *od chudego końca począć, od szarego końca począć*. Zamieszczają go ponadto SWil i SW. Brak natomiast poświadczeń jego obecności w XX-wiecznej polszczyźnie. SWil rejestruje przysłowie *gruby można zastrugać, ale cienki grubym zrobić nie można* w znaczeniu 'są rzeczy, które raz zrobiwszy, nie można cofnąć', SD: zwrot *mieć cienką skórę* oznaczający być wrażliwym, delikatnym'. Liczniejsze są zleksykalizowane wyrażenia porównawcze. *Słownik Lindego* notował jedynie jednostkę *cienki jak badył* (XVIII w.), KSXVII: *jak konop cienka dama* Cn II, ale SW i NKPP I 317 podają ich aż 15: *cienki jak tyczka* SW, NKPP; *cienki jak trzcina* NKPP; *cienki jak konop* NKPP; *cienki jak glista* NKPP; *cienki jak kiszka* NKPP; *cienki jak nitka* SW, NKPP; *cienki jak deska* NKPP; *cienki jak struna* NKPP; *cienki jak smycek* NKPP; *cienki jak szparag* SW, NKPP; *cienki jak świeczka* NKPP; *cienki jak włos* NKPP oraz trzy wyrażenia notowane od XX wieku: *cienki jak żerdka, cienki jak papier, cienki jak skowronek na trzeci dzień po świętej Agnieszce*. Porównania te pokazują, że obiekty prototypowo cienkie charakteryzuje często oprócz małego przekroju poprzecznego bycie wydłużonym. Ewa Straś (2008: 79) przytacza jeszcze za *Słownikiem porównań* M. Bańki jednostki *cienki jak patyk / patyczek, cienki w pasie / w talii jak osa, cienki jak pergamin, cienki jak opłatek, cienki jak atlas, cienki jak jedwab, cienki jak pajęczyna, cienki jak mgła / mgielka*.

5.11.2. 'Rzadki, wodnisty, słaby (o płynach); niepożywny (o jedzeniu)'

Od XVI wieku notowane jest odniesienie leksemu *cienki* do płynów i substancji półpłynnych w znaczeniu 'rzadki, wodnisty'. *Słownik polszczyzny XVI wieku* podaje, między innymi, połączenia *cienka maść*, *cienka uryna*, *cienka wilkość*, *cienka wodność*. W tym znaczeniu jego antonimem były w XVI-wiecznej polszczyźnie leksemy *gruby*, *mięszy*, *gęsty*. W definicji Lindego tego odcienia semantycznego badanego przymiotnika pojawia się, obok 'rzadki, niegęsty', element 'słaby, nietęgi'. Linde odnosi to znaczenie wyłącznie do cieczy i napojów, m.in.: *cienka kawa*, *cienkie piwo*, ale jeszcze KSXVII zamieszcza jego XVIII-wieczne odniesienia do moczu (uryny), ropy i kleiku: *cienka uryna*, *ropa cienka*, *kleik jęczmienny cienki*. Na bazie znaczenia 'rzadki, wodnisty' (o płynach) powstało zarejestrowane przez SW 'niepożywny, skromny, liche (o posiłkach lub potrawach)': *cienki rosół* SW, *cienki obiadek* SW. Oba odcienie semantyczne notują XX-wieczne pozycje leksykograficzne. Słownik Doroszewskiego rejestruje połączenia *cienka kawa*, *cienka strawa*, *cienkie wino* oraz cytację:

Po cienkim barszczyku w kopenhaskich filiżankach (...) przywędrowały na stół siekane kotlety ze starych bułek z niewielką domieszką mięsa. Perz. Las. 121.

Łączliwość leksemu *cienki* w znaczeniu 'rzadki, rozwodniony' uległa zmianom od XVI wieku. Wydaje się, że pierwotnie odnosiło się ono przede wszystkim do terminologii medycznej, następnie do napojów, wreszcie, w XIX wieku uległo rozszerzeniu, obejmując nazwy niektórych posiłków i potraw.

5.11.3. 'Wysoki (o głosie)'

Od XVI wieku rejestrowane jest znaczenie 'wysoki (o głosie)', antonimiczne wobec znaczenia 'niski' przyjmowanego przez leksemy *mięszy* i *gruby*. W XVI-wiecznej polszczyźnie zestawiano go w tym znaczeniu z przymiotnikiem *subtelny*:

albo też w wymawianiu słów, jedne ledwie na tchu człowieczym, drugie na samym bądź cienkim i subtelnym bądź mięszym i grubym głosie. Jan Nkar F 4v, E3, SXVI.

SL notuje frazeologizm powstały na bazie znaczenia 'wysoko (o głosie)' pochodnego przysłówka *cienko: cienko śpiewać* 'spuszczać z tonu; tracić pewność siebie':

Dam ja ci, wnet ty tu cienie będziesz śpiewał. Oss. Wyr, SL ('utrę ci nosa; upokorzę cię' SL).

Wydaje się, że już w XIX w. coraz ważniejszym elementem opisywanego tu znaczenia leksemu *cienki* stawało się 'bycie piskliwym'. W SW i SD jedna z definicji badanego przymiotnika brzmi właśnie 'wysoki, piskliwy (o głosie)':

Porucznik, nie unosząc nosa znad listy bateryjnych wrzeszczał cienkim głosem.
Rudn. A. Żołn. 144, SD.

Taki głos jest zwykle waloryzowany negatywnie. Podobnie zresztą jak w przypadku antonimicznego względem leksemu *cienki* leksemu *gruby*, który w odniesieniu do głosu mógł niekiedy oznaczać 'nieprzyjemny, ochrypły'. Słownik Doroszewskiego notuje zwrot *śpiewać cienkim głosem* (z XIX-wiecznym poświadczeniem) oznaczający 'być w biedzie, kłopotach materialnych; spokojnie złagodnieć' nawiązujące zapewne do odnotowanego przez SL *cienko śpiewać* 'spuszczać z tonu, tracić pewność siebie'. W tych frazeologizmach wyzyskujących konotacje 'liczy, marny, słaby, mały' leksemu *cienki* cienki głos, i cienki śpiew są synonimami biedy lub braku pewności siebie.

Bardziej neutralna znaczeniowo antonimiczna para leksemów opisujących wysokość głosu to w XIX i XX w. *wysoki* – *niski*. Można więc mówić o zaszłej około połowy XIX wieku degradacji tego znaczenia badanego leksemu.

5.11.4. 'Delikatny (o człowieku, tkaninie, smaku, powonieniu)'

Słownik staropolski podaje jako odrębne znaczenie leksemu *cienki* 'delikatny, tener':

Cianka żona i rozkoszna (tener mulier et delicata). Z. Deut 28, 56, SSStp.

Nie rejestrują go ani SXVI, ani SXVII, ani też żadne inne źródło leksykograficzne, ale odnaleźć je można w zamieszczonym w KSXVII cytacie z *Sielanek* Józefa Bartłomieja Zimorowica:

*Zaniósł mię [sc.Amor] do seraju,
gdzie cienka podwika
Nauczyła mię swego miękkiego języka....*
Sielanki, s. 113, KSXVII

Zapewne, jak wskazuje SStp, było ono odpowiednikiem jednego ze znaczeń łacińskiego przymiotnika *tener* oznaczającego 'delikatny, miękki'. Znaczenie to towarzyszyło często podstawowemu 'niegruby', gdyż to, co cienkie, bywa zazwyczaj delikatne i miękkie. Tak było np. w przypadku połączenia *cienka tkanina*, które w XVI wieku oznaczało cienki i delikatny materiał. SXVI podaje jako jedno ze znaczeń przysłówka *cienko* 'wytwornie, delikatnie (tu: o czynności jedzenia)' jednak z zaledwie jednym poświadczeniem. Odniesienie leksemu *cienki* w tym znaczeniu do ludzi przetrwało zapewne do XVII wieku.

Słownik Lindego rejestruje natomiast powstałe na drodze synestezji odniesienie badanego przymiotnika do opisu zmysłu smaku i powonienia jako 'delikatny, ostry, bystry' SL. Linde podaje zwroty *cienki ma węch / smak / nos*. Znaczenie to wyszło z użycia w XIX wieku. Słownik wileński zamieszcza je z kwalifikatorem *nieużywany*, a SW – *rzadki*.

5.11.5. 'Niewielki, marny (o finansach)'

To, co cienkie, może być konceptualizowane jako 'małe, niewielkie, liche, marne'. Kartoteka SXVII zamieszcza cytat pozwalający przypuszczać, że w XVII w. przymiotnika *cienki* używano w znaczeniu 'mały, nieduży':

(przywodzą się sami...) cienkie z urodzenia abo żadne fortuny pyszno wystawiając, Jurgientnikami ich będąc [...] J. Lub. Manifest r. 1666, s. 109.

Podobne znaczenie, również odnoszące się do finansów, odnaleźć można w *Opisie*

obyczajów J. Kitowicza:

W innych [...] sprawach najczęściej wyznaczali do słuchania inkwizycji subdelegatów, którymi zazwyczaj bywali młodzi ludzie, cienkie dochody mający.
Opis obyczajów, 230.

Prawdopodobnie więc, leksemu *cienki* używano między XVII a XVIII w. jako 'mały, niewielki, marny, lichy' w odniesieniu do kwestii finansowych (*cienka fortuna, cienkie dochody*). Świadczyłoby o tym także jedno ze znaczeń przysłowka *cienko* odnotowanych w SPa: 'mizernie, lichy':

Trzeba was i z Panami Posłami cienko chować. 775, SPa.

Podobnie negatywne konotacje leksemu *cienko* wykorzystują odnotowane przez Lindego frazeologizmy *cienko prząść* (z XVII-wieczną cytacją), *cienko koło niego* (objaśniane przez Lindego jako 'chudo, skąpo wokół niego', zapewne w znaczeniu 'jest ubogi') oraz *gdzie cienko, tam się rwie*. Fr. Ad. 57, SL.

5.11.6. 'Słaby, marny'

O występowaniu znaczenia 'słaby, marny' leksemu *cienki* może świadczyć cytacja odnotowana w KSXVII:

[...] który daleko cieńszy i słabszy rozum ma. Poprawa F. c. 1625, s. 61, KSXVII.

Wiąże się ono, podobnie jak opisane wyżej znaczenie, z konceptualizowaniem tego, co *cienkie*, jako małe i słabe. Znaczenia takiego nie rejestrują inne pozycje leksykograficzne, może więc było to okazjonalne użycie leksemu, wykorzystujące jego negatywne konotacje. Konotacje te legły zapewne także u podstaw zamieszczonego w USJP wyrażenia *cienki boleć* 'mięczak' oraz potocznego znaczenia 'słaby, marny' w XX-wiecznej polszczyźnie i derywatu *cieniarz*.

5.11.7. Znaczenia marginalne: 'miałki, drobny'; 'płytki (o wodzie)'; 'słaby (o pulsie)'; miękki, palatalny (o głosce)'; subtelny (o ironii, aluzji)'

Znaczenie 'miałki, drobny' notowane jest wyłącznie w XX-wiecznej polszczyźnie w odniesieniu do nielicznych leksemów (*cienki śrut* SD; *cienki kapuśniaczek* SD). Antonimem leksemu *gruby* w znaczeniu 'odznaczający się dużą wielkością cząsteczek' jest raczej leksem *drobny* (Grzegorzczkowska 2003: 252).

. W SXVI odnotowano połączenie *cienka woda* oznaczające 'płytką wodę' oraz przysłówek *cienko* w znaczeniu 'płytko':

[...] *kędy woda cienko leży w stawie*. Strum L2, SXVI.

Mają one tylko jedno poświadczenie w SXVI. Jednak jeszcze w *Architekcie polskim* i KSXVII odnaleźć można cytacje świadczące o żywotności tego znaczenia w XVII-wiecznej polszczyźnie:

Woda cienka jak papier zniesie tyle ciężaru jako i najgłębsza. Architekt polski, 136

Woda która bieży, ..., cieńsza jest Tylkowski W., *Uczone*, s. 62, KSXVII.

Brak poświadczeń tego znaczenia w XVIII i XIX wieku, ale SWil notuje rzeczownik *cienka* oznaczający płytką wodę.

W opisie pulsu badany leksem przyjmował w XVI wieku znaczenie 'słaby' (antonimiczne wobec jednego ze znaczeń przymiotnika *mięszy*: 'mocny (o pulsie)'). *Słownik polszczyzny XVI wieku* jest jedynym źródłem leksykograficznym, które je odnotowuje. Podobnie znaczenie 'miękki, palatalny' odnoszące się do cech fonetycznych głosek jest unikatowe dla SXVI.

W XX-wiecznej polszczyźnie pojawiała się jeszcze jedno znaczenie przymiotnika *cienki*, nawiązujące do konotowanej przez ten leksem cechy delikatności: 'subtelny (o ironii, aluzji)'. Zostało ono opatrzone w SD kwalifikatorem *potoczny*. Prawdopodobnie jest to kalka z języka rosyjskiego.

5.11.8. Znaczenia niepewne: 'wczesny'; 'mało ważny, nikły'

Żadne źródło leksykograficzne nie notuje znaczenia 'wczesny (o porze dnia)' badanego leksemu. Połączenie *cienkie zaranie* oznaczający 'wczesny świt' odnaleźć można w XVII-wiecznym utworze Jana Gawińskiego:

Ty jaskółko niecnotliwa,
Pobudko domu wrzaskliwa,
[...]
Bo co pod zaraniem cienkiem
Śmiesz świegotać pod okienkiem
Kędy wdzięczna Anna moja,
Swego zażywa pokoja:
[...]
Śmiesz ją budzić w rannym blasku?
Z Anakreonta, 244.

Być może było to połączenie okazjonalne lub regionalizm. Co ciekawe, leksem *cienki* pozostaje tu antonimem leksemu *gruby*, który w XIX wieku występował w połączeniach *gruba jesień* 'późna' SW czy *gruba noc*.

W XVII-wiecznej poezji odnaleźć można też przykłady, w których przymiotnik *cienki* przyjmuje znaczenie 'mało ważny, nikły', będące, być może, kalką jednego ze znaczeń łacińskiego leksemu *tenius*:

A ja z synem tedy się Latony zabawiam,
I swe przy nim rozprawy, choćże cienkie, stawiam.
Acz się obawiam, żebym wstydu stąd nie zażył,
Żem się otrzeć o przednie rymopisy ważył,
Którzy z tej cienkiej prace znacznej dostawali
pochwały i sławnymi na wieki zostali. [...]
Cienką tę pracę zowie, ale Maronowy
wysoki duch nie zniży się moimi słowy.
Sielanki, 4-5.

Brak jednak poświadczeń tego znaczenia w innych przebadanych źródłach

5.12. Gniazda słowotwórcze leksemu *cienki*

Gniazda słowotwórcze zbudowane wokół różnych znaczeń leksemu *cienki* zawierały łącznie najwięcej derywatów przymiotnikowych, w tym przede wszystkim liczne ekspresiva i composita: *cieniachny* SXVI; *cieniuchny* SXVI, SL (XVIII w.), SWil, SW, USJP; *cieniuczki* SXVI, SL (XVI-XVII w.), SW (rzadki), *cieniuški* SXVI, SL, SWil, SW, SD, USJP; *cieniusieńki* SL (XVII-XVIII w.), SWil, SW, SD, USJP; *cieniuteńki* SL, SWil, SW, SD, USJP; *cieniutki* SL (XVI w.), SWil, SW, SD, USJP; *cieniusienieczki* SL, SWil, SW, SD, USJP; *cieniutenieczki* SL, SWil, SW, Sd, USJP; *cieniusi* SD, USJP, *cienkonogi* SXVI, SL (XVI w.), SW, SD; *cienkopłaski* 'w szerz cienki, cienki i płaski' SXVI, SL, SXVII, SW; *cienkowłosy* SXVI, SL; *cienkogłosy* / *cienkogłosny* 'cienkiego głosu; wydający wysoki dźwięk' SL (XVII w.), SW, SD (rzadki); *cienkomglisty* SXVII; *cienkoobły* SXVII; *cienkomowny* 'mówiaczy cienko' SL, SW; *cienkodziób* SW; *cienkorunny* SW, SD; *cienkowelnisty* SW, SD, USJP; *cienkościenny* SD, USJP; *cienkowlóknisty* SD, USJP; *cienkogarstwowy* USJP; *cienkopis* USJP; *cienkoprzędny* SD, *niecienki* SXVI, *cieńszy* SXVI / *cieńszy* SXVI, SL, SW, SD, USJP / *cienczejszy* SXVI, *najcieńszy* SXVI, SL, SWil, SW, SD, USJP; *przycieńszy* SL, SWil.

Intensiva okazały się stosunkowo trwałym elementem polskiej leksyki. Derywaty czasownikowe były mniej liczne, stanowiły też mniej trwały element zasobu polszczyzny. Źródła leksykograficzne notują jednostki: *cienczeć* SXVI / *cieńczeć* SXVI, SL, SWil, SW / *cieńszeć* SL / *cienieć* SL, SWil, SW, USJP 'stawać się cieńszym; chudnąć, usychać, zmniejszać się; SL także: subtelnieć'; *cieńczyć* SXVI, SL, SWil / *cieńszyc* SL 'wychudzać; powodować zanik opuchnięcia; SL: niszczyć, ubożyć'; *cieńczyć się* 'odchudzać się; SL: stawać się cieńszym' SXVI, SL (XVII w.), SWil; *ścieńczeć* SXVI; *ścieńczać* SXVI; *ścieńczyć* SXVI; *wycieńczać* SXVI, SWil, SW, USJP; *wycieńczyć* SL, SWil, SW, USJP; *przecieńczać* 'czynić cieńszym' SXVI; *przycieńczyć* SL, SWil; *docieńczyć* SL; *zacieńczyć* SL; *zacieńczać* 'ostro ostrugiwać, ścieńczać, cienko zakończyć' SWil; *rozcieńczać* SWil, USJP; *rozcieńczyć* SWil, USJP; *rozcieńać* 'czynić bardzo cienkim, rozrzedzać, rozprowadzać' SWil; *wycieńczyć się* USJP; *wycieńczać się* USJP; *rozcieńczyć się* USJP; *rozcieńczać się* USJP; *cienieć* SD, USJP.

Ujął mnie szczupluchną, lecz silną prawicą. Zab. 16, 300, SL.

Opisywał też takie leksemy jak *trzoda* w znaczeniu 'niewielki'. Słownik warszawski rejestruje jego połączenia z leksemami oznaczającymi rośliny: [...] *kłosa szczupłe. Wuj, drzewko szczupłe*. W XX-wiecznej polszczyźnie zakres jego użycia zawężił się do ludzi.

Przymiotnik *drobny* (derywowany od czasownika *drobić*) notowany od staropolszczyzny niósł w sobie informację o małej wielkości, niskim wzroście oraz szczupłości opisywanego desygnatu (ludzi, zwierząt i innych obiektów):

Lepszy był twój drobny koń, niż nasz zbyt wyniosły 17 Alb. n. W. 13, SL
drobne dziatki, drobna postać SWil.

bądź też o dużym stopniu rozdrobnienia tworzących go cząstek.

Przymiotnik *szczury* 'subtelny, niegruby' pojawia się w SL z poświadczeniami z XVI i XVII wieku, m.in.:

Rycerz młody, szczury jednak i szczupły, na trzy piędzi przeciwnika wzrostu nie dopędził. Pot. Arg. 591, SL

Powtarzają je za Lindem także SWil i SW.

Na oznaczenie tego, co chude, a więc pozbawione tłuszczu, używano ponadto leksemów nawiązujących do czynności schnięcia i wędnięcia. Przymiotnik *suchy* został odnotowany w SL w znaczeniu 'niegruby (o częściach ciała człowieka lub zwierzęcia)', z cytacjami z XVI i XVII w.:

sucha noga, sucha głowa SL

Koń nogi suchej, sudannej, wszystkich gładki, smukły. Pot. Pocz. 145, SL.

Znaczenie to podaje również SWil wraz ze zleksykalizowanymi porównaniami: *suchy jak śledź, suchy jak szczapa*. W SW, który przytacza je prawdopodobnie za Lindem, jest poświadczone jedynie XVII-wiecznymi cytacjami. W XX przymiotnik *suchy* 'chudy' łączył się już jedynie z leksemem człowiek. *Słownik polszczyzny XVI wieku* i SL przywołują także leksem *wyschły* derywowany od *wyschnąć* w znaczeniu 'schudnąć (o

ludziach, zwierzętach)' : *Wyschłego ciała* Cresc. oraz *wywiędły* 'wyschnięty ze starości'. W SWil zostały one zarejestrowane w znaczeniu 'chudy ze starości' (*Wyschła ręka w potrzebie starą szablą błysnie* SWil).

W polu pojęciowym CIENKI funkcjonowały również przymiotniki, w których semantyce był obecny element znaczeniowy 'biedny, ubogi, nędzny, lichy': *mizerny* SXVI, SWil (*twarz mizerna, postać mizerna*) oraz *nędzny* 'wychudły, bardzo mizerny' SWil. Pozytywne konotacje miał natomiast leksem *subtelny* 'niegruby, cienki, delikatny (prawdopodobnie wyłącznie o tkaninach, niciach)' i jego derywaty odnotowane w tym znaczeniu przez SL (z XVI-wiecznymi i XVII-wiecznymi poświadczeniami) i SWil:

Przędła subtelniuchne nici. Sk. Żyw. 2, 108, SL

Subtelniuczka skóra. Tward. Daf. 4, SL

Ręk swych roboty i subtelne tkania za upominki oddają, SWil.

Podobnie jak w przypadku innych przymiotników wymiaru leksem *cienki* miał też swoje odpowiedniki w postaci przymiotników antonimicznych, m.in.: *niechudy, niemięszczy, niegruby, niepleny* SXVI.

Na obrzeżach pola leksykalnego CIENKI sytuują się leksemy łączące cechę chudości z wysokim wzrostem: *smukły* oraz *wysmukły / wycmukły* objaśniane przez Lindego jako 'smagły, niegruby; wymuskany, wygładzony' a derywowane od czasownika *smukać się* 'smykać się, wymykać się' (*Mara za drzewem cieńczyła, lecz na to miejsce coraz się wyżej smukała.* Ossol. Str. 2, SL):

Patrz, jak niesie pod obłoki, jodła smukła wierzch wysoki. Dar. Lot. C, SL

Różne i Wysmukłe chłopcy lektykę niosący. Pilch. Sen. list. 4, 51, SL.

Ludzie wycmukli. Perz. Lek. 198, SL

wysmukła jak lipina, wysmukła twarz, wysmukła nożka SL.

5.14. Leksem *cienki*: podsumowanie

Rdzeń semantyczny leksemu *cienki* pozostawał niezmienny w całym udokumentowanym okresie rozwoju polszczyzny. Funkcjonował on jako parametryczny przymiotnik wymiaru w znaczeniu 'mający niewielki przekrój poprzeczny',

antonimiczny wobec leksemów *mięszy* i *gruby*. Znaczenia przerośne tego leksemu powstały przede wszystkim w nawiązaniu do konotowanej przez niego cechy małej ilości. Odniesienie do substancji płynnych i półpłynnych ('rozwodniony') okazało się trwałym elementem jego semantyki. Pozostałe znaczenia wydają się mało stabilne, jednak być może fakt ten wynika ze szczupłości dostępnego materiału. Negatywne antonimy (*niski*, *krótki*, *cienki*) występują bowiem, jak zauważa Jadwiga Linde-Usiekniewicz (2010: 95), rzadziej niż antonimy pozytywne (*wysoki*, *długi*, *gruby*). Leksem *cienki* niósł w sobie zarówno pozytywne jak i negatywne konotacje. Pozytywne wartościowanie widoczne było zwłaszcza w znaczeniach jakie przyjmował do XVIII wieku: 'delikatny (o tkaninie, człowieku, smaku, węchu); miękki; o głosie: wysoki i subtelny'. Od XVI wieku rejestrowane są też znaczenia wartościowane negatywnie: 'słaby, rozwodniony (o napojach); nieznaczny, mały (o dochodach), słaby (o pulsie, rozumie, człowieku); piskliwy (o głosie)'. Pokazuje to, że w polszczyźnie to, co *cienkie* jest może być konceptualizowane zarówno jako 'delikatne, miękkie, subtelne', jak też 'słabe i małe'. Od XIX wieku w semantyce leksemu *cienki* przeważają negatywne konotacje.

Przymiotnik *cienki* ma, jak się wydaje, zapewnione trwale miejsce w zasobie leksykalnym polszczyzny jako jedyny parametryczny przymiotnik wymiaru antonimiczny wobec leksemu *gruby*. Stoi w centrum rozbudowanego gniazda słowotwórczego, ma także szeroki zakres znaczeniowy związany z wielością znaczeń przerośnych, jakie przyjmuje.

5.15. Leksemy *gruby*, *mięszy* i *cienki*: podsumowanie

Porównanie semantyki leksemów *gruby*, *mięszy* i *cienki* przedstawia tabela 16.

Tabela 16

Porównanie znaczeń leksemów *gruby*, *mięszy* i *cienki*

	<i>Gruby</i>	<i>Mięszy</i>	<i>Cienki</i>
'mający duży' / 'niewielki przekrój poprzeczny'	+	+	+
'mający określony przekrój poprzeczny'	+	+	- ?
'gruby' / 'szczupły, chudy (o człowieku lub zwierzęciu)'	+	+	+ XVI-XIX w.
'gęsty' / 'rzadki, wodnisty'	+	+	+

'niski' / 'wysoki (o głosie)'	+	+	+
'mocny' / 'słaby (o pulsie)'	-	+ XVI w.	+ XVI w.
'niewrażliwy' / 'delikatny (o węchu, smaku)'	+	-	+ XVIII w.
'intensywny' / 'niewielki'	+	-	+ XVII-XVIII w.
'głęboki' / 'płytki (o wodzie)'	-	-	+ XVI-XVII w.
'prymitywny' / 'subtelny (o aluzji)'	+	+	+ XX w.
'niewykształcony' / 'wykształcony'	+	-	-
'pełen rozwagi, namysłu' / 'lekkomyślny'	-	+	-
'brzydki' / 'delikatny, subtelny'	+	-	+
'szorstki' / 'miękki'	+	-	+
'nieobrobiony, surowy'	+	-	-
'niedelikatny' / 'delikatny (o człowieku)'	+	-	+ XVI-XVII w.
'gruboziarnisty' / 'drobny'	+	-	+ XX w.
'ciężkostrawny'	+	-	-
'ciężarny'	+	-	-
'późny' / 'wczesny'	+ XIX w.	-	+ XVII w. ?
'mocny' / 'słaby'	-	-	+ XVII w. ?, XIX w.

Spośród trzech opisanych tu leksemów najbardziej rozbudowaną semantykę miał leksem *gruby*, dla jego antonimu *cienki* nie odnaleziono antonimicznych odpowiedników znaczeń 'gruboziarnisty; niewykształcony; surowy, nieobrobiony; ciężkostrawny' oraz, co zrozumiałe, 'ciężarny'. Część tych znaczeń powstała w oparciu o specyficzne konotacje przymiotnika *gruby* związane z jego etymologią. Leksem *cienki* przyjmował natomiast znaczenia 'płytki (o wodzie)' oraz 'słaby' niemające odpowiedników wśród znaczeń przymiotników *gruby* i *mięszy*. Leksem *mięszy* nie wykształcił tak wielu odcieni semantycznych jak *gruby* i *cienki*, jednak większość jego znaczeń pozostaje w stosunku antonimii do znaczeń przymiotnika *cienki*.

Rozdział 6. Parametryczne przymiotniki wymiaru w historii polszczyzny: próba syntezy

Zgromadzony materiał leksykalny pokazuje, że część funkcjonujących dziś parametrycznych przymiotników wymiaru miała na pewnym etapie rozwoju polszczyzny rywalizujący ze sobą odpowiednik, który wyszedł z użycia (leksem *mięszy*), zawęził znaczenie (leksem *miałki*, *duży*) lub je wyspecjalizował (leksem *wielki*). Zjawiska te można wyjaśnić jako przejaw samoregulacji systemu językowego, która wyraża się między innymi w redukcji synonimów niedostatecznie zróżnicowanych pod względem funkcjonalnym (Buttler 1978: 250). Obecny system parametrycznych przymiotników wymiaru ukształtował się prawdopodobnie na początku XIX wieku, kiedy leksem *miałki* stracił dominację, *mięszy* wycofywał się z użycia, a *duży* stracił swoje podstawowe niegdyś znaczenie ‘mocny, krzepki’.

Opisane w rozprawie parametryczne przymiotniki wymiaru są (z wyjątkiem leksemu *mięszy*) pochodzenia prasłowiańskiego, należą więc do najstarszego zasobu leksykalnego polszczyzny. Już w okresie staropolskim były one w większości jednostkami zleksykalizowanymi. Wyjątek stanowią leksemy *mięszy* i, być może, *miałki*. Pierwszy zachował silny związek ze swoją podstawą słowotwórczą w związku z trwaniem w języku rzeczownika *mięsz*. Etymologia drugiego pozostaje wprawdzie niepewna, jednak mogło dojść do reinterpretacji semantycznej (Pastuchowa 2008: 127-128) i uznania za jego podstawę słowotwórczą rzeczownika *miał*. Leksem *mięszy* wyszedł z użycia w XX wieku, natomiast przymiotnik *miałki* zawęził swoje znaczenie do ‘pokruszony’. Można więc przyjąć, że ostatecznie rolę przymiotników wymiaru pełniły leksemy zleksykalizowane, o zatartej budowie słowotwórczej, a więc, w pewnym sensie, nieprzejrzyste semantycznie. Analiza pól pojęciowych nazw cech przestrzennych, w centrum których stały badane jednostki pokazuje, że pozostałe tworzące je przymiotniki nie były, przynajmniej w początkowym okresie zleksykalizowane, miały węższe znaczenie lub małą frekwencję tekstową – nie mogły więc pełnić funkcji parametrycznych przymiotników wymiaru.

Porównanie gniazd słowotwórczych zbudowanych wokół różnych znaczeń badanych przymiotników pozwala stwierdzić, że wszystkie z wyjątkiem gniazd leksemów *mięszy* i *miałki* ulegały systematycznemu rozrostowi. Były bardzo rozbudowane, a większość tworzących je jednostek stanowiły formacje rzeczownikowe i przymiotnikowe – przede wszystkim intensiva o funkcji ekspresywnej oraz composita

nazywające właściwości budowy fizycznej i cechy charakteru¹³⁵. W XX wieku wiele z tych ostatnich zanikło, jednak pojawiły się też nowe, m. in. odnoszące się do sfery techniki i produkcji przemysłowej. Potwierdza to tezę Krystyny Kleszczowej (2004), że szansę na przetrwanie mają zwłaszcza wyrazy zleksykalizowane, stojące w centrum rozbudowanego gniazda słowotwórczego, mające wysoką frekwencję tekstową, odnoszące się do dziedzin niepodatnych na przemiany cywilizacyjne oraz posiadające wysoki stopień polisemiczności i szeroki (rozmyty) zakres znaczeniowy. Wyjątkowo na tym tle przedstawia się leksem *duży*, który nie tworzył początkowo rozbudowanego gniazda słowotwórczego, nie miał też tak dużej frekwencji tekstowej jak leksem *wielki*, jednak o jego przetrwaniu zadecydowała potrzeba systemu językowego, w którym, wraz ze zmianą znaczenia przymiotnika *wielki*, zabrakło neutralnego wykładnika znaczenia ‘mający duży rozmiar’.

Analizowane tu przymiotniki wymiaru stały zasadniczo w centrum pól semantycznych nazywających cechy przestrzenne odpowiadające opisywanym przez siebie wymiarom, choć leksemy *duży*, *miałki* i *plytki* pełniły tę funkcję nieco krócej. Wszystkie były jednostkami polisemicznymi w całym udokumentowanym okresie rozwoju polszczyzny, co potwierdza tezę, że parametryczne przymiotniki wymiaru stanowią dobrą bazę do tworzenia znaczeń przenośnych (Piętkowa 1991). Podstawowym ich znaczeniem było nazywanie określonego przez siebie wymiaru, przy czym pozytywne antonimy, nazywające dużą wartość danej cechy, przyjmowały także znaczenie odległościowe. Niektóre (*wysoki*, *gruby*, *głęboki*) występowały również, jak obecnie, w połączeniu z jednostkami miary. Odnotowano również pojedyncze niefunkcjonujące dziś połączenia tego typu z leksemami *duży*, *mały*, *wielki*, *cienki*, co może świadczyć o ich dopuszczalności we wcześniejszych etapach rozwoju polszczyzny.

Porównanie znaczeń przyjmowanych przez opisane w niniejszej pracy leksemy pozwala stwierdzić, że ich polisemia organizowała się wokół podobnych grup znaczeniowych, a znaczenia były często paralelne. Zjawisko, określane przez Borisa Hlebca (1986) jako „shared polysemy” i opisane przez tego badacza na gruncie języka angielskiego¹³⁶ w odniesieniu do grupy przymiotników przestrzennych znajduje także

¹³⁵ Zarejestrowano natomiast nieliczne derywaty rzeczownikowe będące ekspresywnymi nazwami osób, co potwierdza obserwacje A. Rejtera (2006: 112)

¹³⁶ B. Hlebec (1986: 221), wyjaśniając to zjawisko pisze, przytaczając słowa A. Lehrera: „If there is a set of words that have semantic relations in a semantic field... and if one or more items pattern in another semantic field, then the other items in the first field are available for extension to the second

potwierdzenie w przypadku polskich przymiotników wymiaru.

Wszystkich opisanych w niniejszej rozprawie przymiotników wymiaru używano także w odniesieniu do innych niż podstawowe dla nich parametry przestrzenne. Zaobserwowaną płynność charakteryzującą nazewnictwo cech przestrzennych przedstawia tabela nr 17.

Tabela 17

Odniesienie badanych przymiotników do parametrów przestrzennych

	<i>duży</i>	<i>wielki</i>	<i>mały</i>	<i>wysoki</i>	<i>niski</i>	<i>głęboki</i>	<i>plytki</i>	<i>miałki</i>	<i>gruby</i>	<i>mięszczy</i>	<i>cienki</i>
‘duży’	+	+		+					+		
‘mały’			+		+						+
‘wysoki’	+	+		+							
‘niski’			+		+						
‘gruby’	+								+	+	
‘cienki’			+				+				+
‘głęboki’	+	+		+		+					
‘plytki’			+				+	+			+
‘długi’		+									
‘krótki’			+								
‘gęsty’									+	+	
‘rzadki’											+
‘miałki’								+			+

Znaczenia te stanowiły dość stabilną część semantyki badanych przymiotników, jedynie odniesienie leksemu *cienki* do opisu poziomego wody i przymiotnika *plytki* do cechy bycia cienkim okazało się nietrwałe. Zgromadzony materiał pokazuje, że najczęściej znaczeń odnoszących się do parametrów przestrzennych przyjmowały leksemu *duży*, *mały* i *wysoki*, natomiast cechą konceptualizowaną w najbardziej różnorodny sposób była głębokość wody, która mogła być opisywana jako *duża*, *wysoka*, *głęboka*, *cienka*, *mała* lub *plytka*.

Badane przymiotniki informowały również o innych cechach fizycznych

semantic field”.

niezwiązanych z parametrami przestrzennymi, przyjmując znaczenie ‘słaby’ (leksem *cienki*), ‘silny’ (leksem *duży*), ‘zdrowy’ (leksem *duży*), ‘delikatny’ (leksem *cienki*), ‘nieobrobiony’ (leksem *gruby*), ‘brzydki’ (leksem *gruby*), ‘miękki’ (leksem *cienki*), ‘ostry’ (leksem *plytki*). Wykazywały one pod tym względem dużą różnorodność warunkowaną przede wszystkim, etymologią, która w przypadku takich leksemów jak *gruby*, *cienki* czy *duży* zwiększała ich potencjał konotacyjny.

Parametryczne przymiotniki wymiaru przyjmowały także znaczenia przenośne odnoszące się do opisu czasu oraz relacji czasowych (por. tabela nr 18). Te odcienie semantyczne, w przeciwieństwie do opisanych wyżej, były jednak niestabilne lub zanikły do końca XIX wieku. Wyjątkiem jest wyrażenie *najwyższy czas*, prawdopodobnie przejęte z języka niemieckiego (Achterberg 2000: 163), które funkcjonuje do dzisiaj (analogiczne *wielki czas* wyszło z użycia).

Tabela 18

Odniesienie badanych przymiotników do opisu czasu

	‘wczesny’	‘wcześniejszy, dawny’	‘późny’	‘późniejszy’	‘długi’	‘krótki’	‘naglący’	ważny
<i>wielki</i>					+		+	
<i>mały</i>	+			+		+		
<i>gruby</i>			+					
<i>cienki</i>	+?							
<i>wysoki</i>							+	+
<i>głęboki</i>		+	+					

Niemal wszystkie przeanalizowane leksemy tworzyły nowe znaczenia odnoszące się do percepcji zmysłowej w oparciu o zjawisko synestezji. Odnoszono je do opisu głosu (leksemy: *duży*, *wielki*, *wysoki*, *niski*, *gruby*, *cienki*, *mięszy*, *plytki*, *głęboki*) i koloru (leksemy *wysoki* i *głęboki*), a także smaku (leksem *głęboki*). Pozostaje to w zgodzie z obserwacjami Williama (Kleparski 1999: 86), który ustalił, że leksem związany pierwotnie ze sferą przestrzeni może być odnoszony do sfery koloru lub dźwięku (jedynie opis percepcji smakowej w przypadku leksemu *głęboki* odbiega od tego schematu). Odniesienia te okazały się trwałym elementem semantyki tych jednostek. Wyjątkiem było znaczenie ‘jasny (o kolorze)’ przyjmowane przez leksem *wysoki*, a rejestrowane między XVIII a XIX wiekiem.

Metafory przestrzenne (Piętkowa 1991: 189), służące do „mówienia o czymś

innym w kategoriach przestrzennych”, wiążą się często z oceną. Potwierdzają to kolejne sfery leksyki, do których na zasadzie metaforycznego przeniesienia odnoszone były wszystkie leksemy będące przedmiotem tej pracy z wyjątkiem przymiotnika *duży*. Charakteryzując właściwości ludzkiego umysłu i czynności mentalne, parametryczne przymiotniki wymiaru mogły przyjmować znaczenie pozytywne ('pełen rozwagi, namysłu, nieprzeciętny pod względem umysłowym') lub negatywne ('głupi, prostacki'), co przedstawia tabela nr 19.

Tabela 19

Odniesienie badanych leksemów do charakterystyki cech umysłowych

	'głupi, pozbawiony większej wiedzy'	'mądry'
<i>gruby</i>	<i>gruba analiza</i> 'głupi, prostacki, barbarzyński, nieprecyzyjny'	–
<i>mięszczy</i>	'ciężki, ograniczony (dowcip)'	'pełen rozwagi, namysłu'
<i>cienki</i>	<i>cienkiego rozumu</i> 'słabego rozumu'	–
<i>wysoki</i>	–	<i>wysoki umysł, wysoka inteligencja</i> 'wyróżniający się, nieprzeciętny'
<i>niski</i>	–	–
<i>wielki</i>	–	<i>wielki umysł</i> SWil, SW, <i>wielki rozum</i> SWil 'niepospolity'
<i>duży</i>	–	–
<i>mały</i>	'przeciętny, niewyróżniający się'	–
<i>głęboki</i>	–	<i>głęboka myśl, głęboki człowiek, głęboki myśliciel</i> 'mądry, trudny do pojęcia; bystry, przenikliwy'
<i> płytki</i>	'nieposiadający głębszej wiedzy'	–
<i>miałki</i>	'nieposiadający głębszej wiedzy'	–

Większość leksemów miała w tym znaczeniu jedynie pozytywny (w przypadku członów neutralnych antonimicznych par przymiotników wymiaru) lub negatywny wydźwięk. Wyjątkiem jest leksem *mięszczy*, dla którego SS_{tp} podaje, między innymi, znaczenie

'pełen rozwagi, namysłu'. Odcień semantyczny 'ciężki, ograniczony (o dowcipie)' poświadczony dla XVII i XVIII w. mógł powstać pod wpływem oddziaływania semantyki leksemu *gruby*. Odniesienia do sfery mentalnej okazały się stabilnym elementem semantyki jedynie w przypadku leksemów *głęboki* i *plytki*, inne przymiotniki zachowały je w ograniczonym zakresie. To wymiar głębokości, jak pokazuje R. Grzegorzczkowska (2005: 34-35), jest obecnie podstawowym wymiarem służącym do opisu czynności mentalnych oraz ludzkiej psychiki. Leksem *mały* stracił zupełnie takie odniesienie. Leksem *duży* nie wykształcił podobnego prawdopodobnie dlatego, że zaczął funkcjonować jako parametryczny przymiotnik wymiaru stosunkowo późno (jego prymarnym znaczeniem pozostawało wcześniej 'mocny, zdrowy'), w związku z czym jego rozwój semantyczny odbiegał od ewolucji innych opisanych tu przymiotników wymiaru. Leksem *niski* nie pełnił natomiast roli określenia walorów umysłowych, ponieważ połączenie *niski umysł* odnosiło się do określonych właściwości charakteru (*niski umysł* to u Mączyńskiego określenie kogoś nieśmiałego, Trozt notuje natomiast szereg *niski i podłomyślny umysł* ND). Zastosowane do opisu charakteru badane leksemy przyjmowały znaczenie o pozytywnym lub negatywnym wydźwięku: 'wspaniałomyślny, odznaczający się szczególnymi cnotami, pokorny' lub: 'tchórzliwy, małoduszny, niegodny szacunku, zły, pozbawiony cnót, nieszczerzy'). Znaczenia te ilustruje tabela nr 20.

Tabela 20

Odniesienie badanych leksemów do opisu charakteru i postępowania

Leksem	Znaczenie pozytywne	Znaczenie negatywne
<i>wielki</i>	<i>wielka dusza, wielkie ma serce</i> 'wspaniałomyślny'	–
<i>duży</i>	–	–
<i>mały</i>	'pokorny, uniżony'	<i>małego serca, małej duszy,</i> <i>człowiek to mały</i> 'bojaźliwy; małoduszny; mało wart, zły, niezlachetny, pozbawiony cnót'
<i>wysoki</i>	<i>wysoki animusz</i> 'wzniosły, wspaniały'	'wyniosły, pyszny'
<i>niski</i>	'pokorny, uniżony'	<i>niski umysł, niski animusz</i> 'zły, przyziemny'
<i>gruby</i>	–	'prostacki, barbarzyński'
<i>mięszczy</i>	–	–

<i>cienki</i>	—	—
<i>głęboki</i>	_____	'skryty, nieszczerzy'

Przymiotnik *głęboki* był waloryzowany pozytywnie, gdy określał wszechstronność, bogactwo myśli, czy nauki. Mógł mieć też jednak wydźwięk negatywny, gdyż w symbolicznym podziale przestrzeni temu, co znajduje się na dole, przypisuje się zwykle wartość negatywną. *Słownik polszczyzny XVI wieku* pokazuje, że leksem *głęboki* w połączeniu z takimi rzeczownikami jak *bloto, dół, jezioro, piekło, przepaść, woda* mógł w pewnych kontekstach oznaczać metaforycznie 'szkodliwy dla zbawienia, niebezpieczny, groźny'. W tym znaczeniu występował w zwrocie *zabrnąć w głęboki bród* SXVI. Negatywne zabarwienie badanego leksemu w pewnych kontekstach potwierdza fakt, że przysłówka *głęboko* używano w XVI wieku, i później, w odniesieniu do stanu grzechu, potępienia i w opisie nieszczęścia (w połączeniu z takimi czasownikami jak *upaść, leżeć, pływać*).

Leksemy *mały* i *niski* miały zarówno pozytywne, jak i negatywne konotacje ze względu na dwojakie wartościowanie tego, co jest małe i niskie (jako 'pokorne, uniżone' lub 'przyziemne, mające małą wartość'). Podobnie było w przypadku leksemu *wysoki* oznaczającego 'wspaniały, odznaczający się cnotami, wzniosły', ale i 'dumny, pyszny'. Znaczenia związane z cechami charakteru okazały się jeszcze bardziej nietrwałym elementem semantyki parametrycznych przymiotników wymiaru niż znaczenia odnoszące się do właściwości umysłu. Większość z nich zanikła przed końcem XIX wieku.

Cytowany przez R. Piętkową (1991: 188) Eleazar Mioletinski przedstawiając swój model aksjologizacji przestrzeni, stwierdza, że „stosunkowo proste przeciwstawienie góry i dołu, konkretyzuje się w kontraście górnej i dolnej części ciała, nieba / ziemi i niższych / wyższych w hierarchii rodzinnej lub społecznej itp., przy czym góra przeważnie ulega sakralizacji”. Orientacja przestrzenna człowieka związana z jego wyprostowaną postawą przekłada się na uporządkowanie mikrokosmosu Ja, sferę makrokosmosu fizycznego wszechświata oraz poziom mitologii. Znajduje to odbicie zwłaszcza w semantyce przymiotników *wysoki* i *niski* odnoszącej się zarówno do wzajemnego ułożenia części ciała i jego organów jak i organizacji struktury społeczeństwa i wszechświata. Siatka znaczeń przyjmowanych przez te leksemy potwierdza, że na gruncie polszczyzny funkcjonowały wyodrębnione przez George’a Lakoffa i Marka Johnsona (1988: 40-42) metafory orientacyjne WŁADZA TO GÓRA ,

STATUS TO GÓRA, RZECZYWISTOŚĆ ZIEMSKA TO DÓŁ. Również przymiotniki *wielki* i *mały* odnosiły się do hierarchii społecznej jako ‘zajmujący wysokie (leksem *wielki*) lub niskie (leksem *mały*) miejsce w porządku społecznym; szlachetnie lub nisko urodzony’. Opisane tu kompleksy znaczeniowe, choć wydawały się stabilnym elementem semantyki, zanikły jednak niemal zupełnie w XX wieku wraz z przemianami realiów społecznych i zmieniającym się obrazem świata. Ich śladem są dziś pojedyncze połączenia.

Analizując językowe przejawy aksjologizacji przestrzeni, R. Piętkowa (1991:189) zauważa, że przymiotniki parametryczne funkcjonujące w polu wartości wyrażają ocenę, a „proces derywacji semantycznej sprawia, że przymiotnik jest miejscem manifestacji różnych pól pojęciowych. Przymiotniki użyte w znaczeniu wykładników oceny zachowują ogólny schemat relacji semantycznych, które istnieją w polu parametrycznych przymiotników. [...] występuje tu zjawisko regularnej polisemii – przeniesienia całych kompleksów znaczeniowych z jednego pola pojęciowego do innego”. Analiza materiału historycznego pokazała, że teza ta jest zasadniczo prawdziwa także w odniesieniu do polszczyzny minionych epok, choć niektóre leksemy (jak *mały*, *niski*, *wysoki*) mogły wyrażać na pewnym etapie rozwoju zarówno pozytywną, jak i negatywną ocenę. Leksemy *wielki*, *wysoki*, *głęboki*, *duży* miały w historii języka polskiego raczej pozytywne konotacje, natomiast *mały*, *niski*, *płytki*, *miałki* i *gruby*: negatywne. Znaczenia zaburzające ten zasadniczy kierunek wartościowania okazały się nietrwałym elementem ich semantyki (por. np. ‘pokorny’ w przypadku leksemu *mały*, ‘niebezpieczny, groźny, szkodliwy dla zbawienia’ leksemu *głęboki*, ‘wyniosły’ w przypadku *wysoki*). Zostały one wyrugowane z języka zgodnie z ogólną tendencją systemu językowego zaobserwowaną między innymi przez A. Janowską (2007) czy W. Doroszewskiego (1949) do usuwania znaczeń przeciwstawnych. Wiele leksemów staropolskich było jednostkami „o dużej rozpiętości semantycznej”, w ich semantyce kryły się liczne pierwiastki sprzeczne względem siebie (Janowska 2007: 42). W późniejszych epokach sprzeczności te były usuwane. Tłumaczy to, dlaczego zanikły takie znaczenia, jak ‘wyniosły, pyszny’ w przypadku leksemu *wysoki*, ‘pokorny, uniżony’ w przypadku leksemów *mały* i *niski* czy ‘pełen namysłu, rozważli’ przyjmowane przez leksem *miąwszy*. Najczęściej, choć nie zawsze, były to znaczenia funkcjonujące wyłącznie w staropolszczyźnie. W przypadku przymiotnika *cienki*, który był początkowo pozytywnie waloryzowany, z czasem nabral jednak negatywnego wydźwięku, doszło do całkowitego przewartościowania semantycznego.

Konotacje badanych leksemów i związane z nimi wartościowanie przedstawia tabela nr 21.

Tabela 21

Pozytywnie i negatywnie wartościujące znaczenia badanych leksemów

Leksem	Ocena pozytywna	Ocena negatywna
<i>wielki</i>	‘wybitny, górujący nad innymi; doniosły; najwyższy w hierarchii; szlachetnie urodzony, możny’	–
<i>duży</i>	‘mocny, silny’	–
<i>mały</i>	‘pokorny’ SXVI	‘pozbawiony cnót, zły, nieszlachetny; biedny’
<i>wysoki</i>	‘wspaniały, wzniosły, wyróżniający się, wielki’ wysokie dążenia, wysokie aspiracje, wysoka inteligencja, wysokie mniemanie, wysoki umysł	‘wyniosły, pyszny’ SStp
<i>niski</i>	‘pokorny, uniżony’	‘podziemny, piekielny, słaby, kruchy, mający niewielką wartość, podporządkowany, zajmujący niskie miejsce w hierarchii, zły, przyziemny’
<i>głęboki</i>	‘mądry, przenikliwy; płynący z wnętrza, szczerzy’, głęboka myśl, głęboki człowiek, głęboka rozmowa	‘skryty, nieszczerzy; niebezpieczny, groźny’ SXVI
<i>plytki</i>	–	‘powierzchnowy, nieposiadający głębszej wiedzy’

<i>miałki</i>	–	‘powierzchnowy, nieposiadający głębszej wiedzy’
<i>gruby</i>	–	‘głupi, prostacki, nieokrzęsany, nieprecyzyjny, niewyszukany, brzydki’ grube żarty, gruba analiza
<i>mięszczy</i>	‘pełen rozwagi, namysłu’ SStp	‘prostacki, ordynarny’
<i>cienki</i>	‘delikatny, subtelny, miękki’	‘słaby’

Cechą wspólną większości badanych leksemów, oprócz opisywania właściwości fizycznych oraz wyrażania oceny, jest również zdolność do wyrażania intensywności¹³⁷. Wszystkie badane przymiotniki z wyjątkiem leksemu *mięszczy* mogły informować o małej (leksemy *mały*, *cienki*, *niski*) lub dużej (leksemy *wielki*, *duży*, *głęboki*, *gruby*) intensywności danej cechy bądź też o małej lub dużej wielkości czegoś. Największą łączliwość miały w tym znaczeniu leksemy *wielki* i *mały* (od XX wieku także *duży*) o najbardziej rozmytym zakresie znaczeniowym. Znaczenie pozostałych leksemów było bardziej wyspecjalizowane. Leksem *duży* występuje w funkcji intensyfikującej dopiero od XIX wieku, a jego łączliwość w tym znaczeniu pozostaje ograniczona. Elżbieta Janus pisała w 1975 roku, że rzadko pełni on rolę określenia uczuć, przeżyć, stanów emocjonalnych czy też łączy się z nazwami oceniającymi (takimi jak *rola*, *zaleta*, *znaczenie*). Badaczka wskazuje, że leksem ten łączy się też z niektórymi wyrażeniami oznaczającymi doznania fizyczne i wrażenia zmysłowe” (Janus 1975: 151). Leksem *głęboki* opisywał przede wszystkim uczucia i stany, łączył się także z takimi między innymi leksemami jak *uczucie*, *wrażenie*, *waśń*. Zakres jego łączliwości uległ jednak na przestrzeni wieków pewnym zmianom. Obecnie, jak pokazuje Renata Grzegorzczkova (2005: 35-36), występuje on przede wszystkim jako określenie części uczuć, pragnień, niektórych stanów mentalnych i wolitywno-mentalnych. Również leksem *wysoki* pełnił funkcję intensyfikującą i choć początkowo odnoszono go do niewielkiej grupy

¹³⁷ Por. też Bałabaniak (2014).

leksemów związanych z kwestiami materialnymi, w XX-wiecznej polszczyźnie rozszerzył swoją łączliwość. Współcześnie opisuje zjawiska fizyczne bądź abstrakcyjne, a połączenie *wysoki stopień* ma bardzo szeroką łączliwość (Grzegorzczkova 2003: 241). Wykładnikiem intensywności jest ponadto przymiotnik *gruby*. Jego zakres łączliwości był pierwotnie szerszy, jednak obejmował niemal wyłącznie leksemy negatywnie waloryzowane (SXVI podaje na przykład *grzech, nieszczęście, niezgoda*). Obecnie leksem *gruby* ma w tym znaczeniu nacechowanie pejoratywne i ograniczoną łączliwość (Grzegorzczkova 2003: 253). Dla negatywnych antonimów *cienki, mały, niski* odnotowano znaczenia ilościowe ‘charakteryzujący się małą intensywnością lub niewielki’, przy czym przymiotnik *mały* miał na przestrzeni wieków największą łączliwość. Leksem *niski* odnosił się pierwotnie do wartości fizycznie wymiernych, z czasem rozszerzył zakres swej łączliwości na abstracta, natomiast *cienki* przyjmował opisane tu znaczenie ilościowe jedynie w stosunku do ograniczonej grupy leksemów. Przymiotniki *miałki* i *płytki* nie wykształciły w ogóle tego typu znaczeń.

Analiza semantyki antonimicznych par przymiotników wymiaru pokazuje, że większość przyjmowanych przez nie znaczeń ma charakter antonimiczny, nawet wówczas, gdzie na pewnym etapie rozwoju nie wykazywały tego typu odpowiedniości. W przypadku leksemów *wysoki – niski* jedynie marginalne znaczenia o ograniczonym zasięgu czasowym odnoszące się do czasu, koloru i odzieży nie mają swoich przeciwstawnych odpowiedników. Podobnie para *wielki – mały* nie wykazuje zgodności tylko jeśli chodzi o znaczenia odnoszące się do głosu, czasu (‘późniejszy’ - znaczenie notowane jedynie przez SS_{tp}) i, być może, także wieku. Leksem *gruby* miał bardziej rozbudowaną semantykę niż leksem *cienki*, dla którego w przebadanym materiale nie odnaleziono antonimicznych odpowiedników znaczeń ‘gruboziarnisty; niewykształcony; surowy, nieobrobiony; ciężkostrawny’ oraz, co zrozumiałe, ‘ciężarny’. Różnice te mogą częściowo wynikać ze specyficznych konotacji przymiotnika *gruby* związanych z jego etymologią. Leksem *cienki* przyjmował natomiast znaczenia ‘płytki (o wodzie)’ oraz ‘słaby’ niemające odpowiedników wśród znaczeń przymiotnika *gruby*. Pozostałe znaczenia tych jednostek układają się biegunowo. Leksem *miałszy* nie wykształcił tak wielu odcieni semantycznych jak opisane wyżej leksemy, jednak niemal wszystkie jego znaczenia pozostają w stosunku antonimii do znaczeń przyjmowanych przez przymiotnik *cienki*. Wyjątek na tym tle stanowią przymiotniki odnoszące się do wymiaru głębokości, gdyż jedynie trzy spośród ich znaczeń (‘mający dużą głębokość’ / ‘niegłęboki’, ‘cienki i płaski’ / ‘posiadający duże

wgłębienie' oraz posiadający dużą wiedzę / nieposiadający głębszej wiedzy') są antonimiczne¹³⁸. Leksemy *miałki* i *plytki* charakteryzowały się małym stopniem polisemantyczności, jednak należy podkreślić, że większość ich znaczeń to antonimiczne odpowiedniki leksemu *głęboki*.

Spośród przebadanych parametrycznych przymiotników wymiaru najbardziej rozbudowaną semantykę miały na przestrzeni wieków leksemy *głęboki*, *mały* a także *wielki* i *wysoki*, najmniej odcieni semantycznych wykształciły natomiast: *miałki*, *plytki* i *duży*. Analiza znaczeń przyjmowanych przez przymiotniki wymiaru pokazuje, że polisemantyczność tych jednostek uległa na przestrzeni wieków redukcji. Niektóre z odnotowanych znaczeń (np. związanych ze statusem społecznym czy obrazem wszechświata) wycofały się z powodów przemian kulturowo-społecznych. Zgromadzony materiał dostarcza jednak dowodów na to, że zawężenie znaczeń mogło być powodowane swoistą samoregulacją systemu językowego wskutek której, jak pisze D. Buttler (1978: 250) „Z jednej [...] strony podlega ograniczeniom liczba elementów niedostatecznie zróżnicowanych pod względem funkcjonalnym, redundantnych [...], dubletów [...] synonimów pozbawionych dostatecznie wyrazistych cech dyferencyjnych [...]. Z drugiej następuje redukcja środków wielofunkcyjnych zagrażających precyzji porozumienia. Wyraża się ona w procesie dehomonimizacji (...) i upraszczaniu zbyt rozbudowanych struktur polisemantycznych”. Dowodzi tego porównanie znaczeń powstałych na gruncie synestezji ze znaczeniami odnoszącymi się do cech umysłu i charakteru. Pierwsza grupa okazała się stabilnym elementem polszczyzny. Takie na przykład leksemy jak *niski* i *gruby* odnoszone do charakterystyki głosu nie są w pełni synonimiczne, opisują bowiem nieco inne jego właściwości ('mający niską częstotliwość' w przypadku leksemu *niski*, 'gruby, nieprzyjemny' w przypadku leksemu *gruby*). Nie mają też wielu synonimów w tym znaczeniu. Charakterystyka umysłu i charakteru odbywa się natomiast przy udziale wielu leksemów, wśród których parametryczne przymiotniki wymiaru stanowią tylko jedną grupę. Zestawienie znaczeń, które uległy redukcji i które przetrwały do XX wieku przedstawia tabela nr 22.

Tabela 22

Stabilność semantyki badanych leksemów

¹³⁸ Również wyrażenie *głęboki sen* ma odpowiednik w postaci *plytkiego snu*.

	Znaczenia utracone	Znaczenia zachowane
<i>wielki</i>	‘potężny, posiadający władzę; długi (o czasie); szlachetnie urodzony’	‘mający duże rozmiary; mający określony duży rozmiar; duży pod względem ilości, siły; doniosły; podniosły, uroczysty; wybitny, górujący nad innymi; nagły (o czasie); głośny (o głosie); najwyższy w hierarchii’
<i>duży</i>	‘silny, krzepki’	‘dużych rozmiarów; dorosły; intensywny’
<i>mały</i>	‘mniejszy niż pełna miara; miniaturowy; płytki; krótki (o czasie); krótki (o tekście); niskiego pochodzenia, ubogi; pozbawiony cnót; zajmujący niską pozycję w hierarchii; błahy, niepozorny (o człowieku)’	‘niski; niewielki, nieduży (pod względem ilości, intensywności); krótki; młody; zły, niegodny szacunku’
<i>wysoki</i>	‘potężny; wyniosły, pyszny; jasny (o kolorze); ważny (o czasie); długi (o włosiu); wyżej wymieniony’	‘mający dużą wysokość; mający określoną wysokość; położony wysoko; nadrzędny, stojący wysoko w hierarchii; wyróżniający się, wspaniały, wielki; intensywny; cienki (o głosie); ostateczny (o czasie)’
<i>niski</i>	‘wymieniony poniżej;	‘niewysoki; położony

	podziemny, piekielny; słaby, kruchy; położony nisko w stosunku do innej części ciała; pokorny, uniżony; skłonny ku czemuś, podatny na; spodni (o odzieży); krótki (o włosiu)'	niewysoko; zły, przyziemny; o niewielkim nasileniu, intensywności; o niskiej częstotliwości (o głosie)'
<i>gruby</i>	'prostacki, barbarzyński; prymitywny; głupi; nieobrobiony; nieukształtowany; przeznaczony dla pospólstwa; twardy (o spółgłosce); gęsty (o płynie); ciężkostrawny; mocnej budowy, wielki; ciężarny' późny, głęboki (o porze roku)'	'mający duży obwód; mający określoną grubość; niski' (o głosie); gesty (o ciemności, substancjach lotnych); ciężki, szorstki, niewyszukany (o tkaninie); gruboziarnisty; intensywny'.
<i>cienki</i>	'chudy; delikatny (o człowieku, smaku, węchu); płytki (o wodzie); wczesny?; mały, niewielki'	'mający niewielką grubość; mający określoną niewielką grubość; rzadki, rozwodniony (o płynach); słaby'
<i>plytki</i>	'płaski i cienki; gwałtowny, szybki; ostry'	'niegłęboki, nieposiadający głębszej wiedzy'
<i>miałki</i>	'płytki'	'rozdrobiony, nieposiadający głębszej wiedzy'

Analiza rozwoju semantycznego przymiotnika *gruby* pokazuje, że utracił on przede wszystkim odcienie semantyczne, które nawiązywały najbardziej bezpośrednio do jego etymologii 'nieobrobiony; nieukształtowany' oraz motywowane przez nie znaczenia związane z pejoratywnymi określeniami poziomu umysłowego i kulturalnego bądź też

przynależnością do niższych sfer społecznych ‘przeznaczony dla pospólstwa’. Zanikły także odniesienia do czasu, rozmiarów fizycznych i cięży, prawdopodobnie dlatego, że leksem *gruby* pozostawał w tych znaczeniach redundantny względem innych leksemów, a w przypadku cięży mógł być postrzegany jako zbyt negatywnie nacechowany. Elementy, które okazały się stabilne, to podstawowe znaczenia przestrzenne (również to związane z grubością cząstek) oraz część znaczeń powstałych na gruncie synestezji (odniesienie do głosu, substancji o różnym stanie skupienia, z wyjątkiem płynów), czyli te, które, jak można przyjąć, skupiają się zasadniczo wokół podstawowego znaczenia tego przymiotnika ‘mający duży przekrój poprzeczny’. Leksem ten nie utracił także funkcji intensyfikującej. Jego antonim – *cienki* zachował podstawowe znaczenie przestrzenne oraz jego metaforyczne przeniesienie na stopień gęstości substancji, a także stylistycznie nacechowane znaczenie ‘słaby, marny’ (o człowieku). Znaczenie ‘delikatny’, nieodpowiadające negatywnym konotacjom tego przymiotnika, zostało usunięte z języka jako element sprzeczny. Znaczenie ‘chudy (o człowieku)’ leksem ten utracił na rzecz bardziej ekspansywnego przymiotnika *chudy*. Również znaczenie ilościowe odnoszące się wyłącznie do sfery materialnej i notowane dopiero od XVII w. zanikło już w wieku XVIII. Pozytywne antonimy *wielki* i *wysoki* cechowała duża stabilność znaczeniowa w przeciwieństwie do ich odpowiedników *mały*, *niski*, które utraciły większość znaczeń. Przymiotnik *wysoki* i *wielki* zawęziły swoje znaczenie o elementy ‘potężny, posiadający władzę, szlacheckiego pochodzenia’ odnoszące się do sfery sprawowania władzy. zanikło także znaczenie ‘pyszny’ leksemu *wysoki*, które nie odpowiadało jego pozytywnym konotacjom oraz ‘jasny’ o kolorze, którego związek z centrum semantycznym ‘mający dużą wysokość’ zatarł się. Nie zachowały się też znaczenia marginalne ‘leżący w górnej partii tekstu oraz ‘długi (o włosiu)’. Przymiotniki *mały* i *niski* zawęziły swoją semantykę o elementy związane z obrazem struktury społeczeństwa i wszechświata, cechami charakteru oraz szereg znaczeń marginalnych o ograniczonym zasięgu czasowym. Leksem *płytki* utracił takie odcienie semantyczne, jak ‘płaski i cienki’ (w znaczeniu tym funkcjonował leksem *płaski*, usunięty więc został zbędny synonim) i ‘ostrzy, gwałtowny’, które funkcjonowało przede wszystkim w poezji, a jego związek z etymologią był prawdopodobnie mało czytelny. Leksem *miałki* przestał pełnić funkcję parametrycznego przymiotnika wymiaru w znaczeniu ‘niegłęboki’ (zredukowana została zbędna synonimia) i zmienił swoją dominantę semantyczną. Przetrwały natomiast odniesienia tych dwóch leksemów do sfery umysłowej w znaczeniu ‘pozbawiony głębszej wiedzy’ (zwłaszcza mocno obecne

w semantyce leksemu *plytki*, który zachował znaczenie ‘niegłęboki’, więc jego metaforyczne znaczenie oparte na obrazie pojemnika pozostaje czytelne). Reasumując, stabilnymi elementami semantyki parametrycznych przymiotników wymiaru okazały się znaczenia przestrzenne, znaczenia powstałe na gruncie synestezji oraz niektóre odcienie o charakterze wartościującym.

Zaobserwowana w niniejszej pracy redukcja polisemii pozostaje także w zgodzie z obserwacjami Witolda Doroszewskiego, który za jeden z głównych typów zmiany semantycznej uważa krystalizowanie się dominanty znaczeniowej, które prowadzi do „wykształcenia się polisemii na bazie jednej podstawowej treści” i eliminacji sprzeczności znaczeniowych, elementów najbardziej odległych od znaczenia centralnego (Janowska 2007: 137). Wieloznaczność jest więc zdaniem badacza jedynie przejściowym „stadium skłócenia” poprzedzającym „eliminację funkcji pobocznych” (Doroszewski 1949 356-358). Tłumaczy to, dlaczego doszło do zaniku pewnych marginalnych znaczeń badanej grupy przymiotników oraz wspomnianych wcześniej elementów sprzecznych. Współcześnie polisemia organizuje się zasadniczo w układzie radialnym wokół jednego centralnego znaczenia, elementy nie pasujące są usuwane (Janowska 2007: 46), choć niekiedy, jak pokazuje historia poszczególnych leksemów, mogą przetrwać w postaci pewnych zleksykalizowanych połączeń. Nawet jednak dziś leksemy wieloznaczne kryją niekiedy elementy wymykające się owemu układowi.

Rozwój semantyczny badanej gałęzi leksyki uzmysławia, że język nieustannie podejmuje próby odnalezienia odpowiednich środków do wyrażenia danej treści – stąd ta obfitość wspomnianych przez Buttler synonimów i dubletów. W przypadku określeń wymiarów i cech fizycznych taka synonimiczność charakteryzowała przymiotniki wymiaru zwłaszcza w XVI wieku, podczas gdy funkcjonujący współcześnie system przymiotników nie był jeszcze w pełni ukształtowany. Jednak pojawiała się także w późniejszych wiekach. Z drugiej strony podstawowym procesem rządzącym rozwojem semantycznym wyrazów wydaje się być zjawisko dehomonimizacji wyrażające się w redukcji synonimii i polisemii leksemów (Bajerowa 2002: 244). Tendencje takie można zaobserwować na przykładzie parametrycznych przymiotników wymiaru, których znaczenie na przestrzeni wieków zawężało się, choć, co należy mocno podkreślić, pozostają one jednostkami polisemicznymi.

Analiza zebranego materiału pokazuje, że o semantyce danego leksemu decydują relacje w obrębie pól pojęciowych, które on współtworzy i semantyka jego antonimów (a więc inne jednostki językowe), ponadto jego etymologia oraz związane z

nią konotacje (czyli właściwości samego leksemu), a także sposoby konceptualizowania rzeczywistości przez ludzki umysł (zjawisko synestezji, funkcjonujące metafory pojęciowe, aksjologizacja przestrzeni) i realia społeczno-kulturowe, wreszcie oddziaływanie innych języków oraz wewnętrzne mechanizmy regulacji języka.

Zakończenie

Analiza rozwoju semantycznego przymiotników wymiaru w polszczyźnie pozwoliła wskazać czynniki decydujące o stabilności leksemu w systemie językowym oraz złożoność uwarunkowań zmian semantycznych. Pokazała jednak także pewne prawidłowości w ujmowaniu rzeczywistości przez ludzki umysł. Metafory pojęciowe stojące u podstaw kolejnych znaczeń leksemów, ich etymologia odzwierciedlająca sposoby konceptualizowania świata mogą stać się, jak postuluje Krystyna Waszakowa (2009), przedmiotem badań komparatystycznych, które wykażą stopień ich uniwersalności bądź też zależności od czynników kulturowych. Systemy parametrycznych przymiotników wymiaru obecne we wszystkich językach indoeuropejskich stanowią, jak się wydaje, szczególnie obiecujący materiał do tego typu analiz. W języku angielskim na przykład funkcjonują obecnie dwa główne parametryczne przymiotniki o znaczeniu ‘mający duże rozmiary’ *big* i *great*, ale leksem *big*, podobnie jak polski *duży* funkcjonował pierwotnie w znaczeniu ‘potężny, silny także: gruby’, jego odniesienie do rozmiarów jest natomiast późniejsze (pierwsze poświadczenie około 1386 r.)¹³⁹. Znaczenia przenośne leksemów *big* i *great* zrekonstruowane na podstawie materiału historycznego pokrywają się częściowo ze znaczeniami przymiotników *duży* i *wielki*, przy czym semantyka leksemu *big* wykazuje więcej podobieństw do semantyki przymiotnika *duży*, a semantyka leksemu *great* do semantyki przymiotnika *wielki*. Niektóre znaczenia nie wykazują jednak analogii (por. np. odcienie semantyczne leksemu *big* ‘ciężarny, napuchnięty, wyniosły’). Badania porównawcze, do których drogę otwiera analiza ewolucji semantycznej tych leksemów na gruncie poszczególnych języków, mogą pomóc w odpowiedzi na pytanie o przyczyny takiego stanu rzeczy.

Grupy znaczeń i poszczególne odcienie semantyczne przyjmowane przez opisywane w niniejszej rozprawie przymiotniki wymiaru pokrywają się w większości z wyodrębnionymi przez Borisa Hlebeca (1986: 209-213) na podstawie analizy materiału języka angielskiego. Obejmują one m.in. relacje czasowe, pozycję społeczną, kategorię pychy i pokory, określenia pulsu, kategorię intensywności, określenia głosu, ilości, wielkości, gęstości, charakterystykę sposobu wyrażania się, właściwości umysłu. Polskie przymiotniki nazywające określony wymiar i ich angielskie odpowiedniki często przyjmowały podobne znaczenia (np. ang. *shallow* / *deep*, pol. *płytki* / *głęboki*

¹³⁹ Informacje na podstawie OED i ODE.

jako określenie kwalifikacji umysłowych, znaczenia ‘pokorny; nieważny’ leksemów *small* i *mały* czy ‘pyszny, wyniosły’ (w przypadku *tall, high* i *wysoki*). Tego typu podobieństwa występują zapewne i w innych językach, jednak odpowiedź na pytanie o ich zasięg i stopień wymaga dalszych badań.

W przypadku języków należących do tej samej grupy lub występujących na tym samym obszarze geograficznym uchwycenie podobieństw i różnic wydaje się szczególnie ważne. Przyjęcie perspektywy paraleli, o której pisała Kwiryna Handke (1989), pozwala wskazać mechanizmy funkcjonowania języka (jego trwałe i nietrwałe ogniwa) oraz zmiany semantycznej. Utrzymywanie się znaczenia ‘mocny’ leksemu *duży* na obszarze północno-wschodnich kresów to tylko jeden z przykładów zjawisk, do których można by zastosować tego typu podejście. Zainicjowane tu prace mogą stać się pomocą i zachętą do podjęcia szerzej zakrojonych badań o charakterze komparatystycznym.

Wykaz skrótów stosowanych w pracy

anat. – anatomiczny
ang. – angielski
bot. – botaniczny
bibl. – biblijny
daw. – dawny
dziec. – dziecięcy
euf. – eufemistyczny
fotograf. – fotograficzny
geol. – geologiczny
gr. – grecki
gwar. – gwarowy
indywid. – indywidualny
iron. – ironiczny
książk. – książkowy
lek. – lekarski
łac. – łaciński
pot. – potoczny
nieuż. – nieużywany
pie. – praindoeuropejski
pol. – polski
posp. – pospolity
przestarz. – przestarzały
psł. – prasłowiański
region. – regionalny
rzadk. – rzadki
rzem. – rzemieślniczy
stp. – staropolski
zdr. – zdrobniały

Źródła

Źródła słownikowe

- Cn – Knapski G., 1643: *Thesaurus Polono-Latino Graecus* [...] Kraków.
- ISJP – Bańko M., red., 2000: *Inny słownik języka polskiego*. T. 1-2. Warszawa.
- KSXVII – 1955-2011: *Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*. Pracownia Historii Języka Polskiego XVII/XVIII w. <http://rcin.org.pl/publication/20029>
- MSJP – Sobol E., red., 1997: *Mały słownik języka polskiego*. Warszawa.
- ND – Trotz M.A., 1764: *Nowy dykcjonarz to jest mownik polsko-niemiecko-francuski z przydatkiem przysłów potocznych, przestrogi gramatycznych, lekarskich, matematycznych, żeglarskich, łowczych i inszym naukom przyzwoitych wyrazow*. Lipsk.
- NKPP – Krzyżanowski J., red., 1969-1978: *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*. T. 1-4. Warszawa.
- OED – Simpson J.A., Weiner E.S.C., red., 2000: *The Oxford English dictionary*. t. 1-20. Oxford.
- ODE – Onions C.T., red., 1999: *The Oxford dictionary of English etymology*. Oxford.
- SXVI – Mayenowa, M.R. i in., 1966-2012: *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 1-(36). Wrocław-Warszawa-Kraków.
- SXVII – Siekierska K., 1996-2004: red.: *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*. T. 1. Kraków. Ciąg dalszy jako *Elektroniczny Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*. 2004-nadal. Oprac. zespół Pracowni Historii Języka Polskiego XVII/XVIII w. pod kier. W. Gruszczyńskiego. IJP PAN. <http://sxvii.pl/>
- SAM – Górski A., Hrabec S., red., 1962-1983: *Słownik języka Adama Mickiewicza*, T.1–11, Wrocław
- SD – Doroszewski W., red., 1958-1969: *Słownik języka polskiego*. T. 1-11, Warszawa.
- SEBa – Bańkowski A., 2002: *Etymologiczny słownik języka polskiego*. T. 1-2. Warszawa.
- SEBo – Boryś W., 2006: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- SEBr – Brückner A., 1927: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. 1. Kraków.
- SEJP – Sławski F., 1952-1982: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. 1-5. Kraków.

- SGS – Jadacka H., red, 2001: *Słownik gniazd słotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*. T. 1. Vogelsang T., *Gniazda odprzymiotnikowe*. T. 2. Jadacka H., et al., *Gniazda odrzeczownikowe*. T. 3. Skarżyński M. *Gniazda odczasownikowe* Kraków.
- SJK – Kucala M., 1994-2003: *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*. T. 1-3. Kraków.
- SL– Linde S. B., 1807-1814: *Słownik języka polskiego*. T. 1-6. Warszawa.
- SPa – Koneczna H., Doroszewski W., 1965-1973: *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*. T. 1-2, Warszawa.
- SSp – Urbańczyk S., 1953-2002: *Słownik staropolski*. T. 1-11. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- SW– Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., 1900-1927: *Słownik języka polskiego*. T. 1-8. Warszawa.
- SWil – Orgelbrand M., wyd., 1861: *Słownik języka polskiego*. T. 1-2. Wilno.
- USJP– Dubisz S., red., 2003: *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 1-4. Warszawa.

Źródła pozostałe

- Architekt polski – Solski S., 1690: *Architekt polski*. Kraków.
- Argenida– Potocki W., 1743: *Argenida*. Poznań.
- Cyd – Morsztyn J. A., 1952: *Cyd*. Wrocław.
- Nowe Ateny – Chmielowski B., 1745-46: *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna, na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoryjału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melankolikom dla rozrywki erygowana*. T. 1-4, Lwów.
- Na pana Zalewskiego – Naborowski D., 1961: *Poezje*. Warszawa.
- Gry i zabawy – Gołębiowski Ł., 1831: *Gry i zabawy różnych stanów w kraju całym lub niektórych tylko prowincjach. umieszczony tu: kulig czyli szlichtada, łowy, maskary, tańce, reduty, zapusty, ognie sztuczne, rusalki, sobótki, itp.* Warszawa.
- Oekonomika – Haur J., K., 1675: *Oekonomika Ziemiańska generalna*. Kraków.
- Officina ferraria – Roździeński W., 1948: *Officina ferraria abo huta i warsztat z kuźniami szlachetnego dzieła żelaznego*. Kraków.
- Opis obyczajów – Kitowicz J., 1855: *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta Trzeciego*. Petersburg i Mohylew.

- Poezyje – Twardowski S., 1861.: *Poezyje*. Kraków.
- Pamiętniki – Maskiewicz S., 1838: *Pamiętniki*, Wilno.
- Przędziwa – Ostrowski T., 1788: *Przędziwa, len, konopi przyprawa* (właściwie: *Roboty około przedziwa albo uprawa lnu, konopi i innych roślin do przędzenia zdatnych. Wiadomości o chowie jedwabników, tudzież nauka o blichowaniu i maglowaniu płócień*). Warszawa.
- PWiP – Kochowski W., 1859: *Wespazyana Kochowskiego pisma wierszem i prozą*. Kraków.
- Roślin potrzebnych – Kluk K., 1777: *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych albo które w kraju użyteczne być mogą utrzymanie, rozmnożenie i zażycie...1, O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach*, Warszawa.
- Sielanki – Szymonowicz Sz., 2000: *Sielanki i pozostałe wiersze polskie*. Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Synonimy – Brodziński K., 1874: *Synonimy polskie*. W: *Pisma K. Brodzińskiego*. T. 7. Poznań.
- Zwierząt domowych – Kluk K., 1780: *Zwierząt domowych i dzikich osobliwie krajowych historii naturalnej początku i gospodarstwo..* T. 1. Warszawa.
- Z Anakreonta – Gawiński J., 1837: *Poezye Szymona Szymonowicza i Jana Gawińskiego*. Lipsk.
- Zb – Miaskowski K., 1861: *Zbiór rytmów*. Kraków.

Bibliografia

- Achterberg F. 2000; „Wysocy” Polacy i „duzi” Niemcy. W: Grzegorzczkowska R., Waszakowa K., red.: *Studia z semantyki porównawczej: nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*, T. 1. Warszawa, s. 149-165.
- Apresjan J., 2000: *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*. Wrocław.
- Bajerowa I., 2002: *Perspektywy historycznych badań leksyki polskiej*. W: Rusek J., Boryś W., Bednarczuk L., red.: *Dzieje Słowian w świetle leksyki. Pamięci Profesora Franciszka Sławskiego*. Kraków, s. 241-244.
- Bałabaniak D., 2014: *Wykładniki intensywności związane z pojęciami WIELKOŚCI i ILOŚCI (na materiale polszczyzny dawnej)*. W: Kleszczowa K., Szczepanek A., red.: *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej*, s. 79-91.
- Bednarek A., 1994; *Leksykalne wykładniki parametryzacji świata. Studium semantyczne*. Toruń.
- Bierwisch M., Lang E., 1989: *Dimensional adjectives: Grammatical Structure and Conceptual Interpretation*. Berlin.
- Biniewicz J., *Kształtowanie się polskiej leksyki naukowej – mechanizm derywowania pierwszych polskich terminów matematycznych*. W: Kuźmicki M., Osiewicz M., red.: *Żywe problemy historii języka*. Poznań, s. 47-56.
- Borek H., 1962: *Język Adama Gdaciusa. Przyczynek do dziejów polszczyzny śląskiej*. Wrocław.
- Boryś W., 1980: *O rozwoju znaczenia psł. *piti, *pojiti*. „Rocznik Sławistyczny” r. 40, s. 39-42.
- Brzozowska M., 2009: *Etymologia a konotacja słowa. Studia semantyczne*. Lublin.
- Buttler D., 1978: *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa.
- Chachulska B., 2003: *Zmierzyć, zważyć, policzyć...czyli o wykładnikach parametryzacji świata*. Kraków.
- Długosz-Kurczabowa K., 1992: *O przyczynach i mechanizmach wychodzenia z użycia wyrazów i ich znaczeń (na materiale słownika T. Modrzejewskiego, „Wyrazy które umarły i umierają” z 1936)*. W: Kupiszewski W., red.: *Studia nad słownictwem XIX wieku*. T. 1. Warszawa.
- Doroszewski W., 1949: *Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego XIX wieku*. Warszawa.

- Greimas A. J., 1966: *Semantique structurale. Recherche de methode*. Paryż.
- Grzegorzczkova R., 1996: *Badania semantyczno-porównawcze w aspekcie diachronicznym (na przykładzie słowiańskich przymiotników przestrzennych)*. W: Koseska-Toszewa V., Rytel-Kuc D., red.: *Semantyka a konfrontacja językowa*, T. 1. Warszawa, s. 217-226.
- Grzegorzczkova R., 2003: *Znaczenia przenośne polskich przymiotników wymiarów*. W: Grzegorzczkova R., Waszakowa K., red.: *Studia z semantyki porównawczej: nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*, T. 2. Warszawa, s. 233-258.
- Grzegorzczkova R., *Nazwy wymiarów jako wykładniki intensywności (w:) Księga jubileuszowa poświęcona Profesor Elżbiecie Janus*, Warszawa (oddane do druku).
- Handke K., 1976: *Budowa morfologiczna i funkcje compositów polskich (z uwzględnieniem innych języków zachodniosłowiańskich)*. Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Handke K., 1989: *Perspektywa paraleli*. W: Basaj M., red.: *Paralele w rozwoju słownictwa języków słowiańskich*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Łódź. s. 7-17.
- Hlebec B., 1986: *Sources of shared polysemy in English spatial adjectives*. "Studia Anglica Posnaniensia" 18, s. 205-222.
- Jadacka H., 2001: *Wstęp*. W: Vogelsang T., *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*. T. 1. *Gniazda odprzymiotnikowe*. Kraków.
- Jakubowicz M., 1999: *Badania etymologiczne w rekonstrukcji językowego obrazu świata*. W: Pajdzińska A., Krzyżanowski P., red.: *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Lublin.
- Jakubowicz M., 2010: *Drogi słów na przestrzeni wieków. Zarys słownika motywacji semantycznych na materiale przymiotników odziedziczonych z prasłowiańszczyzny*. Warszawa.
- Janowska A., 2007: *Polisemia staropolskich czasowników. Źródła, swoistość, konsekwencje*. Katowice.
- Janus E., 1975: „Bardzo” – „wielki” – „duży”. W: Janus E., red.: *Słownik i semantyka*. Wrocław, s. 145-156.
- Janus E., 1981: *Wykładniki intensywności cechy (na materiale polskim i rosyjskim)*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. 1981.
- Judycka I., 1963: *Synestezja w rozwoju semantycznym wyrazów*. W: „Prace Filologiczne”, XVIII, Cz. 1, s. 59-78.
- Klemensiewicz Z., Urbańczyk S., Lehr-Splawiński T., 1981: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa.

- Kleparski G., 1999: *Kierunki typologiczne w badaniach nad zmianą znaczeniową wyrazów*. W: *Bulletin de la Societe Polonaise de Linguistique*, LV, s.77-91.
- Kleszczowa K., red., 1996 : *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*. Katowice.
- Kleszczowa K., 2003: *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*. Katowice.
- Kleszczowa K., 2004: *Stabilne w żywiole przemian. Ze studiów nad historią polskich przymiotników*. W: A. Janowska, M. Pastuchowa, red.: *Tajemnice dynamiki języka. Księga jubileuszowa*. Katowice.
- Kleszczowa K., 2007: *Słowotwórstwo gniazdowe na usługach lingwistyki diachronicznej*. W: S. Gala, red.: „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”. T. 52: *Diachronia w badaniach nad językiem i w dydaktyce szkoły wyższej*. Cz. 2. Łódź, s. 59-72.
- Kleszczowa K., 2012 a: *Gasnące słowa*. W: Janowska A., Pastuchowa M., red.: *Tajemnice dynamiki języka. Księga jubileuszowa*. Katowice, s. 239-249.
- Kleszczowa K., 2012b: *W poszukiwaniu logiki zmian znaczeniowych*. W: Janowska A., Pastuchowa M., red.: *Tajemnice dynamiki języka. Księga jubileuszowa*. Katowice, s. 263-270.
- Kleszczowa K., 2012c: *Zanikanie słów wobec ewolucji systemu słowotwórczego*. W: Janowska A., Pastuchowa M., red.: *Tajemnice dynamiki języka. Księga jubileuszowa*. Katowice, s. 251-260.
- Kuchowicz Z., 1975: *Obyczaje staropolskie XVII-XVIII wieku*. Łódź.
- Kurzowa Z., 1993: *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XV-XX wieku*. Kraków.
- Lakoff G., Johnson M., 1988: *Metafory w naszym życiu*. Przeł. i wstępem opatrzył T. Krzeszowski. Warszawa.
- Lang E., 1989: *The Semantics of Dimensional Designation of Spatial Objects*. W: M. Bierwisch, E. Lang, red.: *Dimensional adjectives: Grammatical Structure and Conceptual Interpretation*. Berlin, s. 263-418.
- Laskowski R., 1977: *Od czego "lepszy" jest lepszy*, „Język Polski” 1977, z. 58, s.323 – 335.
- Linde-Usiekniewicz J., 2000: *Określenia wymiarów w języku polskim*. Warszawa.
- Linde-Usiekniewicz J., 2000: *Przymiotniki wymiaru w połączeniu z nazwami części ciała w językach: polskim, rosyjskim, ukraińskim, szwedzkim, wietnamskim i japońskim*.

- W: Grzegorzycykowa R., Waszakowa K., red.: *Studia z semantyki porównawczej: nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*, T. 1. Warszawa, s. 167-194.
- Linde-Usiekniewicz J., 2000: *Polskie przymiotniki wymiaru głęboki – płytki*. W: Grzegorzycykowa R., Waszakowa K., red.: *Studia z semantyki porównawczej: nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*, T. 1. Warszawa, s. 137-148.
- Linde-Usiekniewicz J., 2003: *Co jest osobliwego w polskich określeniach wymiaru*, w: Grzegorzycykowa R., Waszakowa K., red.: *Semantyka kontrastywna. Nazwy barw, nazwy wymiarów, czasowniki mentalne*. T. 2. Warszawa, s. 261-262.
- Łozowski P., 1992: *Ogół i szczegół w komponencjonalnej oraz kognitywnej analizie zmian semantycznych*. W: „Język a kultura” T. 8, s. 79-99.
- Łozowski P., 1999: *Panchronia, czyli językoznawstwo bez synchronii*. W: Pajdzińska A., Krzyżanowski P., red.: *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Lublin, s. 25-50.
- Majdak M., 2008: *Słownik warszawski. Koncepcja – realizacja – recepcja*. Warszawa.
- Mańczak W., 1956: *Znaczenie nazwy Polonia Maior* [w:] „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 9, *Filologia*, z. 2, Kraków, s. 95.
- Matuszczyk B., 2006: *Słownik języka polskiego S. B. Lindego. Warsztat leksykografa*. Lublin.
- Mitrenga B., 2009: *Historia gniazda słowotwórczego czasownika „śniadać”*. W: Skarzyński M., Czelakowska A., red.: *Język z różnych stron widziany*. Biblioteka LingVariów. T. 3. Kraków, s. 201-208.
- Mitrenga B., 2010: *Słowotwórstwo gniazdowe w badaniach historycznojęzykowych (na przykładzie polskich derywatów wywodzących się z pie. *sal-)*. W: Kuźmicki M., Osiewicz M., red.: *Żywe problemy historii języka*. Poznań, s. 57-74.
- Mitrenga B., 2014: *Zmysł smaku. Studium leksykalno-semantyczne*. Katowice.
- Niewiara A., 2000: *Badania etymologii a odtwarzanie językowego obrazu świata*. W: „Język a kultura”. T. 13. Dąbrowska A., Anusiewicz J., red.: *Językowy obraz świata a kultura*. Wrocław, s. 97-104.
- Niewiara A., 2003: *Zmiany semantyczne w ujęciu panchronicznym*. W: Kleszczowa K., Sobczykowa J., red.: *Śląskie studia lingwistyczne*. Katowice, s. 115-122.
- Nowak T., 1961: *Cztery wieki polskiej książki technicznej*. Warszawa.
- Okoniowa J., 1994: *Przeciwstawienia kierunkowe w języku polskim*. Kraków.
- Ostaszewska D., Sławkowa E., 1999: *Procesy nazwotwórcze a językowy obraz świata (na materiale średniowiecznej terminologii botanicznej w słowniku Jana Stanki)*. W: Pajdzińska A., Krzyżanowski P., red.: *Przeszłość w językowym obrazie świata*.

- Lublin, s. 149-162.
- Pajdzińska A., 1999: *Metafora pojęciowa w badaniach diachronicznych*. W: Pajdzińska A., Krzyżanowski P., red.: *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Lublin, s. 51-65.
- Pastuchowa M., 2003: *Zmiana znaczenia czy zmiana użycia? O niektórych problemach z opisem czasowników staropolskich*. W: Kleszczowa K., Sobczykowa J., red.: *Śląskie studia lingwistyczne*. Katowice, s. 157-163.
- Pastuchowa M., 2008: *Ukryte dziedzictwo. Ślady dawnej leksyki w słownictwie współczesnej polszczyzny*. Katowice.
- Pianka W., 1983 *Z semantyki stopniowania leksemów parametrycznych w języku polskim i innych językach słowiańskich*. W: Pianka W., red.: *Zagadnienia kategorii stopnia w językach słowiańskich*. T. 3. Warszawa, s. 9-19.
- Piętkowa R., 1991: *O aksjologizacji przestrzeni w języku i poezji*. W: Puzynina J., Bartmiński J., red.: *Język a kultura*, T. 2., Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne. Wrocław, 187-196.
- Pollak R., 1973: *Goffred Tassa – Kochanowskiego*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Rachalina E., 1995: *Semantyka razmera*. Moskwa.
- Rejter A., 2006: *Leksyka ekspresywna w historii języka polskiego. Kulturowo-komunikacyjne konteksty potoczności*. Katowice.
- Rejter A., 2008: *Stabilność modeli nominacyjnych leksyki ekspresywnej w historii języka polskiego*. „LingVaria” Półrocznik Wydziału Polonistyki UJ, 2008, nr 1, s. 89-98.
- Siekierska K., 1975: *Tendencje rozwojowe w obrębie niektórych grup semantycznych*. „Prace Filologiczne”, XXV, s. 199-207.
- Skarżyński M., 1999: *Powstanie i rozwój polskiego słowotwórstwa opisowego*. Kraków.
- Sokólska U., 1999: *Siedemnastowieczna polszczyzna kresów północno-wschodnich. Słownictwo, słowotwórstwo, frazeologia*. Białystok.
- Spang-Hansen E., 1990 : *La semantique des adjectifs spatiaux*, *Revue Romane* 252, s. 292-309.
- Tatarkiewicz W., 2011: *Historia filozofii*. T. 2. Warszawa.
- Turska H., 1930: *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodniej Rzeczypospolitej*. Wilno.
- Vogelgesang T., 2003: *Gniazda słowotwórcze przymiotników nazywających kolory i wymiary*. W: Skarżyński M., red.: *Słowotwórstwo gniazdowe. Historia, metoda, zastosowanie*. Kraków, s. 86-113.

- Waga A., 1843: *Wzmianka o życiu naturalisty naszego księdza Krzysztofa Kluka (z dołączeniem wizerunku jego)*. „Biblioteka Warszawska”. T. 3, s. 225-242.
- Walczak B., 1991: *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*. Poznań.
- Waszakowa K., 2009: *Perspektywy badań porównawczych w zakresie semantyki leksykalnej w świetle językoznawczych teorii kognitywnych*. „Ling Varia” Rok IV (2009), nr 1 (7). s. 49-64.
- Wierzbicka A., 1972: *Semantic primitives*. Frankfurt.
- Wojtak M., 1999: *Staropolska etykieta językowa jako obraz relacji międzyludzkich (wybrane zagadnienia)*. W: Pajdzińska A., Krzyżanowski P., red.: *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Lublin, s. 205-216.
- Wolińska O., 1994: *Możliwości zastosowania opisu gniazdowego w diachronii*, „Poradnik Językowy”, z. 5-6, s. 63-69.

Streszczenie

Przedmiotem rozprawy jest analiza semantyczna wybranych parametrycznych przymiotników wymiaru (*duży / wielki – mały, wysoki – niski, głęboki – płytki / miałki, gruby / mięszy – cienki*) w ujęciu diachronicznym. Jej celem było ukazanie, jak kształtował się system polskich parametrycznych przymiotników wymiaru oraz opis ich ewolucji semantycznej. Rozprawa ma w założeniu charakter metodologicznie synkretyczny. Korzysta z narzędzi wypracowanych przez różne metodologie (m.in. teorii pól pojęciowych i słowotwórstwa gniazdowego). Inspiruje się zwłaszcza dorobkiem kognitywizmu i lingwistyki kulturowej (pojęciem rozszerzonego znaczenia, metafor pojęciowych oraz podkreślaniem roli etymologii i konotacji w rozwoju semantycznym leksemu).

Rozprawa złożona jest z rozdziału metodologicznego będącego przeglądem dotychczasowych prac poświęconych problematyce rozwoju semantycznego leksemów oraz parametrycznym przymiotnikom wymiaru i z czterech rozdziałów empirycznych. Rozdział 1. pokazuje, że problematyka polskich przymiotników wymiaru nie doczekała się jeszcze opracowana na gruncie diachronii. Rozdziały 2-5 przedstawiają semantykę przymiotników *duży, wielki, mały, wysoki, niski, głęboki, miałki, płytki, gruby, mięszy, cienki*. W każdym z nich przedstawiono także gniazda słowotwórcze tworzone przez analizowane leksemy oraz pola pojęciowe złożone z nazw cech przestrzennych, w centrum których stały. Całość zamyka rozdział 6. o charakterze podsumowującym, w którym zestawiono analizowane w pracy parametryczne przymiotniki wymiaru w celu ukazania podobieństw i różnic, a także wyciągnięcia wypływających z tego zestawienia wniosków oraz zakończenie prezentujące perspektywy dalszych badań, jakie otwiera niniejsza rozprawa.

Opisane w rozprawie parametryczne przymiotniki wymiaru są (z wyjątkiem leksemu *mięszy*) pochodzenia prasłowiańskiego, należą więc do najstarszego zasobu leksykalnego polszczyzny. Już w okresie staropolskim były one w większości jednostkami zleksykalizowanymi (wyjątek stanowią leksemy *mięszy* i, być może, *miałki*), o zatartej budowie słowotwórczej. Zgromadzony materiał leksykalny pokazuje, że część funkcjonujących dziś parametrycznych przymiotników wymiaru miała na

pewnym etapie rozwoju polszczyzny rywalizujący ze sobą odpowiednik, który wyszedł z użycia (leksem *mięszy*), wyspecjalizował znaczenie (leksem *wielki*) lub je zawęził (leksemy *miałki*, *duży*). Zjawiska te można wyjaśnić jako przejaw samoregulacji systemu językowego. Obecny system parametrycznych przymiotników wymiaru ukształtował się prawdopodobnie na początku XIX wieku, kiedy leksem *miałki* stracił dominację, *mięszy* wycofywał się z użycia, a *duży* stracił swoje podstawowe niegdyś znaczenie ‘mocny, krzepki’.

Choć stopień złożoności semantyki badanych przymiotników był różny (najwięcej znaczeń przyjmowały leksemy *głęboki*, *wysoki*, *wielki* i *mały*, najmniej *plytki*, *duży* i *miałki*), porównanie ich semantyki pozwoliło na wskazanie grupy wspólnych znaczeń, jakie przyjmowały na przestrzeni wieków. Są to, obok znaczeń przestrzennych, opis innych cech fizycznych, relacji czasowych, określenie właściwości umysłu i charakteru, znaczenie intensyfikujące oraz odcienie semantyczne powstałe na drodze synestezji: charakterystyka głosu, dźwięków, barw, smaku. Zaobserwowano tendencję do redukcji polisemii związaną z krystalizowaniem się dominanty znaczeniowej. Najbardziej stabilnymi elementami semantyki okazały się znaczenia przestrzenne oraz intensyfikujące, a także odcienie związane z percepcją zmysłową, najmniej: charakterystyki umysłu i charakteru oraz znaczenia pozostające w sprzeczności z zasadniczym kierunkiem wartościowania leksemu.

Analiza zebranego materiału pokazała, że o semantyce danego leksemu decydują relacje w obrębie pól pojęciowych, które on współtworzy i semantyka jego antonimów, jego etymologia oraz związane z nią konotacje, a także realia społeczno-kulturowe, oddziaływanie innych języków oraz wewnętrzne mechanizmy regulacji języka, wreszcie sposoby ujmowania rzeczywistości przez ludzki umysł (zjawisko synestezji, funkcjonujące metafory pojęciowe, aksjologizacja przestrzeni). Potwierdziła też tezę Krystyny Kleszczowej, że szansę na przetrwanie mają zwłaszcza wyrazy zleksykalizowane, stojące w centrum rozbudowanego gniazda słowotwórczego, mające wysoką frekwencję tekstową, odnoszące się do dziedzin niepodatnych na przemiany cywilizacyjne oraz posiadające wysoki stopień polisemiczności i szeroki (rozmyty) zakres znaczeniowy.

Prześledzenie rozwoju semantycznej grupy polskich przymiotników wymiaru otwiera drogę do szerzej zakrojonych badań o charakterze komparatystycznym, które dokonałyby porównania ewolucji semantycznej przymiotników wymiaru na gruncie różnych języków.

Abstract

The subject of the dissertation is the analysis of semantic development of a group of parametric dimensional adjectives: *duży / wielki – mały, wysoki – niski, głęboki – płytki / miałki, gruby / mięszy – cienki* (the counterparts of English *big/great – small, tall/high – low/short, deep – shallow, thick – thin*). The main aim of the author was to show how the system of Polish dimensional adjectives was created and to describe its semantic evolution. The dissertation is syncretic in methodology. It uses the tools of different methodologies (e.g. semantic fields). Its important source of inspiration is cognitivism and cultural linguistics (e.g. the notion of extended meaning, conceptual metaphor and stressing the importance of etymology and connotations for the linguistic development of lexemes).

The dissertation consists of a methodological chapter, which is an overview of the works devoted to the subject of semantic change, and parametric dimensional adjectives as well as three empirical chapters. Chapter 1. shows that there has not been an extensive research into Polish parametric dimensional adjectives from the perspective of diachrony. Chapters 2.- 5. present the semantics of adjectives : *duży / wielki – mały, wysoki – niski, głęboki – płytki / miałki, gruby / mięszy – cienki*. Each presents the derivational nests of the lexemes and the semantic fields of spatial qualities which they formed. They are followed by chapter 6., in which the analysed lexemes were juxtaposed in order to show the similarities and the differences between them. The ending presents the perspectives of further comparative research in this field.

The lexemes which are the subject of analysis are of Proto-Slavic origin. They belong thus to the oldest part of Polish lexis. Most of them were already lexicalized in the earliest period of Polish language. The research shows that some of the current parametric dimensional adjectives had their counterparts on some stage of the development of Polish language. These counterparts went out of use, narrowed their meaning (as in the case of the lexeme *miałki*), specialized it or changed the semantic dominant (as in the case of lexeme *duży*), which can be explained as a manifestation of self-regulatory quality of language. The current system of Polish parametric dimensional adjectives was probably formed at the beginning of the XIXth century,

when lexeme *miałki* lost its dominance, adjective *mięszczy* went out of use and *duży* lost its originally dominating meaning ‘powerful, forceful’.

Although polysemy of the analysed lexemes was of various complexity (adjectives *głęboki*, *wysoki*, *wielki* and *mały* had the largest number of meanings and *plytki*, *duży* and *miałki* – the smallest) the comparison of their semantics made it possible to indicate a group of shared meanings. These are, apart from spatial meanings: other physical qualities, time duration, mental abilities, character, intensity and synaesthetic meanings such as the reference to voice, sound, colour and taste. A tendency to reduce polysemy and crystallize semantic dominant has been also observed in this group of lexemes. The most stable elements of the semantics were spatial meanings as well as those referring to intensity and sensual perception, the least ones were: the characteristics of mental qualities and character as well as the meanings which go against the usual direction of evaluation.

The research shows that semantics of a given lexeme is influenced by the relations in the semantic field, the meaning of its antonyms, its etymology and the connotations related to it, the social and cultural factors, the influence of other languages, the inner self-regulatory mechanism of language as well as the way human mind conceptualizes the reality (by synaesthesia, conceptual metaphors, axiologization of space). It also confirmed K. Kleszczowa’s thesis that the most permanent elements of language are those lexemes which are lexicalized, form the centre of complex derivational nests, have the meaning referring to the fields which are not influenced by civilization change, have the high level of polysemy and wide range of meaning. One exception is lexeme *duży* which initially neither formed a complex derivational nest nor had such high text frequency as lexeme *wielki*.

The analysis of semantic development of this group of lexemes opens the way to some wider comparative research in this field.